

РЕДАКЦІЯ

Головний редактор С.А.Квітка	Комп'ютерне макетування С.П.Воробей
Заступники головного редактора: С.І.Забродін, К.М.Колесніков	Технічний редактор С.В.Распопов

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

А.Г.Болебрух	— д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук,
П.І.Гнатенко	— д.філос.н., проф., член-кор. Академії пед. наук України,
В.Г.Городяненко	— д.і.н., проф.,
Г.А.Заїченко	— д.філос.н., проф.,
В.В.Іваненко	— д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук,
М.М.Карабанов	— д.і.н., проф. (Київ),
С.А.Квітка	— к.філос.н., доц. (гол. редактор),
С.О.Макеєв	— д.соціолог.н.(Київ),
В.О.Панфілов	— д.ф.н., проф.,
Ф.І.Прокоф'єв	— д.філос.н., проф.,
Кен Робертс	— проф. соціології Ліверпульського університету (Великобританія),
В.І.Судаков	— д.соціолог.н., проф.(Київ),
Є.І.Суїменко	— д.філос.н., проф.(Київ),
Ю.П.Сурмін	— д.соціолог.н.,
О.С.Токовенко	— д.філос.н., проф.,
Ф.Г.Турченко	— д.і.н., проф.(Запоріжжя),
О.О.Якуба	— д.ф.н., проф.(Харків),
В.К.Якунін	— д.і.н., проф.,
О.А.Удод	— к.і.н., доц.

Постановами президії ВАК України альманах внесено до переліку наукових видань, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт з соціологічних (протокол №1-05/7 від 09.06.99), історичних наук (протокол №3-05/11 від 10.11.99) та з філософії (протокол №2-02/2 від 09.02.2000).

Друкується за рішенням Вченої ради Дніпропетровського державного університету
Протокол № 7 від 03.02.2000

Свідоцтво ДП № 637 від 13.04.99

Адреса: *Україна, 49070,
м.Дніпропетровськ,
пр.К.Маркса, 75*
Телефон: *(0562)45-55-16*
Факс: *(056)744-63-80*
E-mail: *kvitka@goris.dp.ua*

Г Р А Н І

1(9) 2000

Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський
державний університет,
Центр соціально- політичних
досліджень

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Удод О.А.** Установи історичної науки в Україні у 1920-30-х р.р. та їх вплив на традиційні духовні цінності українського народу.....4
Олійник М.М. Вплив змін в податковій політиці держави на розвиток приватного, орендного та кустарно-ремісничого виробництва України у 1921-29 рр.12
Саричев В.І. «Воєнно-комуністична» парадигма хлібозаготівельної політики у 1927-1929 роках в Україні та її наслідки15
Підлісна Л.С. Проблеми культурного розвитку незалежної України. Місце і роль пам'яток історії та культури21

ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

- Городяненко В.Г.** Предмет, структура і функції історії соціології.....25
Патрушев В.И. Организованный потенциал местного самоуправления.....30
Липовская Н.А. Динамика религиозности населения Украины в условиях трансформации социума.....37
Решетніченко А.В. Генеза управління суспільством.....41
Лебеза С.В. Историография истории социологии: возможности конкретного анализа литературы.....49
Вишняков В.М. Комунікаційні технології в соціальному захисті.....52
Гиліон Л.А. Общее и особенное в социальном статусе двух основных этнических групп днепропетровского студенчества.....58
Макаренко В.А. Основні засади формування нової концепції соціального захисту населення України в умовах ринкових відносин.....63
Удріс Н.С. Соціологічні аспекти становлення реклами в сучасному українському суспільстві.....67

СУЧАСНИЙ СВІТОГЛЯД

- Сурмин Ю.П.** Філософія мусора.....70
Глотов Б.Б. Філософсько-методологічні засади культурно-цивілізаційного буття українського народу.....77
Наврузов Ю.В. Системне визначення поняття категорії «групада».....81

ЕКОНОМІКА

- Лапицкая С.Ю.** Анализ института банкротств на Украине.....90
Приймук М.А. Вексельное обращение в Украине.....97

УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

- Шевцов А.И., Яковенко Ю.Ф.** Информатизация и Украина: взгляд на проблему.....100
Хилько М.І. Політика превентивних екологічних заходів в Україні.....108

У ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

- Михайлюк О.В.** Революційні події та громадянська війна на Україні (1917-1920 р.). Матеріали до лекційного курсу «Історія України».....114

ДУХОВНИЙ СВІТ

- Колотенко В.П.** Главы из романа «Дайте мне имя».....125

РЕЦЕНЗІЇ

- Васковський Р.Ю.** Історія і політика. (Рецензія на монографію В.Ф.Солдатенко «Українська революція. Історичний нарис». — К.: «Либідь», 1999).....138

*Редакція не завжди
поділяє
думки авторів.
Статті друкуються в
авторській редакції.
При передруку
посилання на альманах
«Грані» обов'язкове.*

ABSTRACTS
УВАГА: КОНКУРС!

GRANI

1(9) 2000

Scientific-Theoretical and Social-Political Almanac

Established by Dniepropetrovsk
State University and Centre of Socio-
Political Research in 1998

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Udod O.A. Institutions of Historical Science in Ukraine at 1920-30th and its Influence on the Traditional Spiritual Values of the Ukrainian People.....4

Olijnyk M.M. Influence of the Modifications of State Taxation Policy on Development Private, Lease and Cottage Industry in the Ukraine 1921-1929.....12

Sarychev V. I. "Military-communistic" Paradigm of the Grain Purchases Policy in 1927 -1929 in Ukraine and it's Sequences.....15

Pidlisna L.S. Problems of Cultural Development of the Independent Ukraine: Place and Role of the Historical and Cultural Memorial.....21

PROBLEMS OF SOCIOLOGY

Gorodjanenko V.G. Subject Area, Object and Functions of the History of Sociology.....25

Patrushev V.I. Organized Potential of the Local Authority.....30

Lypovskaya N.A. Dynamic of Religiosity of the Ukrainian Population in the Conditions Social Transformation.....37

Reshetnichenko A.V. Genesis of Social Administration.....41

Legeza S.V. Historiography of the History of Sociology: Possibilities of the Concrete Analyze of the Literature.....49

Vyshnyakov V.M. Communicational Technologies in the Social Protection.....52

Gilun L.A. Commons and Peculiarities in Social Status of Dniepropetrovsk's Two Main Student Groups' Ethnical Self-identification.....58

Makarenko V.A. Main Reasons of Forming the New Conception of the Social Protection of the Ukrainian Population in Market Conditions.....63

Udris N.S. Sociological Aspects of the Growing of Advertisement in Modern Ukrainian Society.....67

MODERN OUTLOOK

Surmin Yu.P. Philosophy of Rubbish.....70

Glotov B.B. Philosophical and Methodological Basics of the Cultural and Civilizational Being Ukrainian People.....77

Navruzov Yu.V. Systematic Definition of Category "Gromada" (Community).....81

ECONOMY

Lapitskaya S.Yu. Analysis of the Bankruptcy Institution in Ukraine.....90

Pryjmuk M.A. Bill of Exchange Circulation in the Ukraine.....97

UKRAINE IN MODERN WORLD

Shevtsov A.I., Yakovenko Yu.F. Information and Ukraine: View of Problem.....100

Khilko M.I. Policy of prevention ecological measures in Ukraine.....108

HELPING OF TEACHER

Mykhajlyuk O.V. Revolutional Events and Civil War in the Ukraine (1917-1920). A Fragment from Lecture Course "History of Ukraine".....114

SPIRITUAL WORLD

Kolotenko V.P. Chapters from the Novel "Give me the name".....125

REVIEWS

Vaskovsky R.Yu. The History and the Policy: Review on the V.F.Soldatenko's monograph "The Ukrainian Revolution. Historical Essay" (K.: "Lybid", 1999).....138

Centre of Socio-Political Research

Address: 75, K.Marx Avenue,
Dniepropetrovsk, Ukraine, 49070

Tel.: (0562)744-62-78

Fax: (0562)744-63-80

E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 2000

**ABSTRACTS
ATTENTION: COMPETITION**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДОД О.А. УСТАНОВИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ У 1920-30-Х Р. Р. ТА ЇХ ВПЛИВ НА ТРАДИЦІЙНІ ДУХОВНІ ЦІННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Діяльність установ історичної науки в Україні досить повно вивчена в історіографії. В «Нарисах історії історичної науки в СРСР» (т. IV, М., 1966) дається характеристика загальносоюзних установ, в т. ч. частково тих, що діяли або мали відділення в Україні у 1920-30-х р. р. Більш повно висвітлюється діяльність українських історичних установ в роботах Ф.Є. Лося «Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади» (К., 1957), В.А. Дядиченка, Ф.Є. Лося, В.Г. Сарбея «Розвиток історичної науки в Українській РСР» (К., 1970), В.Г. Сарбея «Істпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні» («Український історичний журнал», 1967 р., №1). До речі, саме в статті В.Г. Сарбея є численні факти про методи і прийоми впливу на духовне життя суспільства засобами історичної науки, а позиція автора відзначається об'єктивністю оцінок і науковістю висновків. Найбільш системно досліджені установи історичної науки в роботі Н. В. Комаренко «Установи історичної науки в Українській РСР (1917-1937)» (К., 1973), де розкрито також роль архівів, бібліотек. Вже з 1920-х р. р. виробився певний стереотип щодо схеми зображення функціонування (розвитку) історичної науки, який зводився до опису діяльності саме установ, закладів та тематики їх досліджень і видань. Історіографія вимушено перебувала в полоні цієї схеми, бо історична наука поза межами одержавлених установ уже просто не уявлялась. На задній план відсувались проблеми внутрішньої логіки історичної науки, закономірності її розвитку, зумовленість тематики досліджень, формування історіографічних шкіл та напрямків, становлення методології, принципів науково-історичних досліджень. Звісно, що поза межами уваги були також питання про роль установ історичної науки в Україні у руйнуванні традиційних духовних цінностей та формуванні нової суспільної свідомості.

В умовах ідеологізації та одержавлення історичної науки компартія та радянська влада не приховували своїх програмних цілей щодо функціонування установ історичної науки. Головний, «офіційний» більшовицький історик М.М. Покровський про це заявив відверто і цинічно: «Що ж нам потрібно для того, щоб в ролі таких марксистських пропагандистів, в ролі пропагандистів марксизму й історичної науки виступити? Нам, товариші, перш за все необхідно бути надзвичайно підкованими в науково-технічній галузі самим, бо якщо не підлягає кінцевому сумніву, що історія тісно пов'язана з політикою, то так само, як у політики, так само у історії є своя апаратура, і цією апаратурою треба володіти. Якщо ви йдете в битву, то вам необхідно мати аероплани, скорострільні

*Удод Олександр
Андрійович —
докторант кафедри
російської історії
Дніпропетровського
держуніверситету,
кандидат історичних
наук, доцент.*

гармати, гази і все те, чим характеризується теперішнє озброєння. Для цього у нас існують Академія повітряного флоту, Військова академія, для цього у нас є відповідні заклади. Але нам необхідно створити й особливу історичну наукову установу». [1] За цією програмою одержавлення історичної науки в умовах комуністичного режиму приховувалась навіть цілком реальна ідея воєнізації установ історичної науки (адже було її реалізовано в архівній справі!)

В Україні у справі одержавлення історичної науки пішли далі московських вказівок. Почали лунаєти голоси про планування та підведення діяльності установ історичної науки під п'ятирічні плани. У Постанові Всеукраїнської партійної наради в справах науки при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б) У (вересень 1929 р.) зазначалось: «Нашим центральним організаційним завданням в галузі науки є забезпечення справжнього переходу до планування наукової роботи та запровадження принципу колективності в організації наукової роботи. Ведучи рішучу боротьбу з дрібнобуржуазним, індивідуалістичним ставленням окремих наукових працівників до питань планування і колективності в науковій роботі, усуваючи паралелізм і конкуренцію окремих наркоматовських наукових установ, мусимо створити рішучий перелом в цій справі. Це повинно знайти в найближчий час свій вислов в утворенні єдиного 5— річного плану з науково-дослідної діяльності на Україні.

...Піднести організованість марксистських наукових сил через зміцнення і утворення нових марксистських наукових гуртків і наукових товариств (гуртків лікарів-матеріалістів, педагогів-марксистів, товариств істориків-марксистів, економістів-марксистів, аграрників-марксистів і т.п.)» [2]

Серед установ історичної науки в Україні, що створювались з метою реалізації політики більшовицької партії в галузі духовного життя, необхідно відзначити в першу чергу Істпарт (Всеукраїнська комісія по вивченню історії Жовтневої революції і Комуністичної партії), що був утворений Постановою ВУЦВК від 6 квітня 1921 р. Ця постанова була через тиждень (14 квітня 1921 р.) опублікована в газеті «Вісті ВУЦВК». Тобто, до відома всіх громадян України доводились завдання, що їх партія і влада ставили перед новоутвореною комісією: «Завдання Істпарту: вивчення пролетарської революції на Україні, беручи не тільки жовтнево-листопадову революцію та її дальші переходи, а й весь хід підготувавшого її масового революційного

руху, і вивчення історії Комуністичної партії як з моменту її виникнення на Україні, так і у всій попередній історії її підготувавших революційних організацій та їх спадковості і в їх зв'язках з усім політичним і економічним розвитком». [3] В цій фразеології, звичній для епохи 20-х років, стверджувалась більшовицька схема зображення революції 1917 року: перебільшення ролі жовтневого перевороту, замовчування ролі лютневої революції 1917 р., обгрунтування «закономірності» пролетарської революції, виведення її «передумов» з особливостей економічного і політичного розвитку. Істпарт, таким чином, став в Україні першою установою історичної науки, якій доводилось реалізовувати основні засади історичної науки, керованої державою, а саме: підігнати історичні дослідження, факти, висновки під заздалегідь означену партійним керівництвом схему, яка носила відверто ідеологічне навантаження. Історична наука починає працювати із зворотньоскерованого логікою: висновок, ідеологічний постулат ставав критерієм підбору фактів. Постановою ВУЦВК від 6 квітня 1921 р. Істпарту надавались особливі повноваження, що виходили далеко за рамки функціональних повноважень історико-наукової установи, а саме: виїмка в усіх установах і органах справ, «оскільки Істпарт визнає, що ці справи належать до історії революції і Компартії»; «призначати завідуючих і комісарів в усі архіви і музеї, що існують й організуються»; «брати на облік, оголошувати як недоторкані і проводити націоналізацію тих або інших архівних, музейних та інших матеріалів»; «видавати обов'язкові постанови про охорону, збір, здачу архівних, музейних та інших матеріалів, що мають відношення до історії революції і Компартії» та ін. [4]

На перший план в роботі Істпарту висувались не власне наукові завдання, а пропагандистські, виховні, ідеологічні, організаційні й адміністративні. XIII з'їзд ВКП(б) (травень 1924 р.) прийняв спеціальну резолюцію «Про Істпарт», де було підкреслено «виховне значення» друкованої продукції комісії, яка створювалась на основі збирання та обробки відповідного джерельного матеріалу, а також вказано на необхідність поширення істпартівської роботи. [5] У своїй статті, присвяченій визначенню місця істпартів у розвитку історичної науки, В.Г. Сарбей проаналізував механізм впливу цих органів на духовну сферу. Він відзначив, що у своїй популяризаторській роботі «істпарті України спиралася на партійні організації, широку радянську громадськість Товариство старих більшо-

виків, Товариство політкаторжан та засланих тощо, створювали на місцях спеціальні гуртки з колишніх учасників більшовицького підпілля та радянських партизанів, організували при райкомах партії районні іспартівські комісії, а на заводах — осередки. Таким чином, до справи написання історії були залучені тисячі її творців — робітників і селян». [6] В органах іспартів (союзного «Пролетарская революция» і українського — «Літопис революції») постійно друкувались матеріали щодо охоплення подібною роботою якнайширших мас: Єлисаветградський іспарт практикував систематичні виїзди в села, де організував «колективні складання спогадів» (!). В окремих селах до цієї роботи одноразово залучалося близько 200 селян. Київський іспарт за 5 років роботи об'єднав навколо себе 200 активістів, організувавши їх в групи сприяння. Катеринославський іспарт проводив спеціально організовані вечори спогадів учасників революційного руху, за матеріалами яких було видано збірник, відредагований М.А. Рубачем. [7]. У січні 1925 р. у Харкові було проведено Всеукраїнську нараду завідуючих іспартами, на якій, крім звичних на той час рапортів про успіхи в пропагандистській діяльності, було також відзначено й ту реакцію населення України, яку закономірно зустріли активісти так званого ідеологічного наступу на український народ. Говорилось про «холодне ставлення до Іспарту з боку не тільки широких кіл партії та робітників, але й парторганів... До Іспарту ставились іронічно, як до архіву в найгіршому розумінні цього слова». [8] Не сприймав український народ більшовицького полегшеного, нігілістичного ставлення до історії, спроб з участю ілюзорної масовості фальсифікувати найбільш пам'ятні сторінки революційних подій 1917-1920 р. р. Від керівних органів Іспарту Москви та Харкова надходили інструкції, схеми складання спогадів про революційні події, відійти від яких не можна було. Доводилось йти проти правди, але описувати нібито значний вплив більшовиків на пролетаріат до 1917 р., розкольницьку діяльність меншовиків, хоч автори мемуарів їх не знали. Так новоявлені «історики» проходили певні уроки фальсифікації недалекого минулого. А тому серед багатьох активістів іспартівського руху поширилась певна «недооцінка історичних знань» (В.Г. Сарбей) [9], а вірніше, небажання брати участь у явно ідеологізованій кампанії. Відомі факти, коли М.О. Скрипнику, який збирав матеріали для перших номерів «Літопису революції», доводилось навіть зобов'язувати членів

партії «у порядку партійної дисципліни» писати спогади про минулі роки революційної боротьби.

Інститут Леніна, до складу якого в 1918 р. ввійшов Іспарт ЦК ВКП(б), проаналізував перші видання місцевих іспартів, в тім числі й в Україні. Літературно-історичні праці місцевих іспартів критичувались якраз за відхід у деяких виданнях від заданої схеми зображення подій революції. За «прагненням деяких іспартів затушувати неправильну лінію партійної організації в минулому, принципіві і тактичні незгоди, які мали місце в організації «слід розуміти нездатність авторів мемуарів йти на компроміс із совістю і розписувати боротьбу між більшовиками і меншовиками до 1917 р., якої просто не було в місцевих партійних організаціях. Москва в 1918 р. гнівно повчала місцеві органи, критикуючи за те, що «в ряді іспартівських книжок, що вийшли, ви знайдете твердження, що партії перед Лютневою революцією не було, — і більшовизм, як фенікс з попелу, народжується раптово після лютого» [10] В той же час виробилась й певна лінія в критиці іспартів України з боку центру, а саме за «недооцінку ролі більшовицьких організацій в Україні в дожовтневий період», за «неправильне визначення місця національно-визвольного руху». Саме під егідою Іспарту України в другій половині 1920-х р. р. з'явилися ряд публікацій, які з позиції більшовицької партії оцінювали складні процеси української революції 1917-1921 р. р. Центральна Рада і Директорія зображувались як «буржуазно-націоналістична контрреволюція» («Черная книга», Катеринослав, 1925 р.; «Під гнітом німецького імперіалізму (1918 рік на Київщині)», Харків, 1927), а діяльність С.В. Петлюри характеризувалась як «зрадницький шлях» (Козельський Б. Шлях зрадництва й авантюри (Петлюрівське повстання). — Харків, ДВУ, 1927). Особливістю було також те, як зазначав В. Г. Сарбей, що «Всеукраїнський іспарт до написання історії громадянської війни залучав фахівців-істориків, що жили за межами УРСР.» [11]. «За межами України» — це, звичайно, — в Москві або Ленінграді. Погляд звідти вважався правильнішим, ніж роботи місцевих авторів.

Великої уваги місцеві іспарти надавали організації виставок, створенню музеїв. За оцінкою Н.В. Комаренко, «виставочно-музейна робота Іспарту набувала величезного партійно-виховного значення, стала новою формою масово-політичної роботи по пропаганді історії партії та соціалістичної революції». [12]. В січні 1925 р. виставку Іспарту ЦК КП(б)У, як періо-

дичну форму експозиційної роботи, було реорганізовано в постійнодіючу — Музей революції УРСР при ВУЦВК.

У 1929 р., році «великого перелому» ЦК КП(б)У прийняв рішення про реорганізацію Істпарту в Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б) У. У постанові ВУЦВК від 7 серпня 1929 р. мотиви реорганізації трактувались таким чином: «Зважаючи на зріст наукових досліджень з історії Комуністичної партії (більшовиків) України, Жовтневої революції та історії робітничого руху та на потребу більш глибокого вивчення досвіду пролетарської революції, яка проходила на Україні за складних умов, — вважати за потрібне організувати Інститут по історії партії і Жовтневої революції». [13]

В українській історіографії радянського періоду сформувалась стереотипна оцінка ролі й місця істпартів у розвитку історичної науки: «Вони відіграли значну роль у створенні української радянської історіографії, розвитку джерельної бази, вихованні кадрів істориків -марксистів. Істпартам належить значне місце у становленні марксистської історичної науки на Україні у 20-ті роки». (Н.В. Комаренко) [14]. Але це лише з одного боку. Істпарти, на нашу думку, відіграли також значну роль в започаткуванні одержавлення історичної науки (було пройдено шлях від функціонування комісії до утворення наукової установи з усіма її атрибутами). Було розпочато і апробовано форми пропаганди історичних знань серед населення, впливу засобами історії на масову свідомість. Істпарти продемонстрували процес підпорядкування історичної науки потребам ідеології. Вони виховали нове, молоде покоління істориків-марксистів, які агресивно ставились до традиційної української історіографії, протиставляли комуністичну ідеологію традиційним духовним цінностям українського народу.

* * *

В 1934 р., коментуючи значення XVII з'їзду ВКП(б) для історичної науки, Г.М. Панкратова в журналі «Боротьба класів» (№2) вмістила програмну статтю під назвою «Боротьба за перемогу соціалізму і історична наука в СРСР», в якій визнавала той факт, що «в перші роки після Жовтневої революції ріст марксистських кадрів йшов недостатньо швидкими темпами, середня школа майже повністю знаходилась в руках старих, буржуазних істориків, нерідко активних антимарксистів, що боролись проти соціалізму в теорії і на практиці». [15] Більшовицька партія не могла відразу опанувати ун-

іверситетською історичною наукою, де були зосереджені справді наукові історичні школи, а тому в перше десятиріччя свого політичного панування йшла шляхом утворення паралельно існуючим нових установ, що ґрунтувались виключно на засадах марксистської методології в суспільних науках.

В Україні у 1920-30-х р. р. активно діяли Інститут історії партії та Жовтневої революції (1929-1939 р. р.), Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ) в 1929-1931 р. р., Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) в 1931-1936 р. р., Комуністичний університет ім. Артема (1922-1938 р. р.), Інститут червоної професури (1932 —1937 р. р.). Саме ці установи були одержавленими інструментами впливу на суспільну свідомість населення України. Кожна з цих установ внесла свій вклад у формування стрункої системи державних інституцій пропагандистського апарату тоталітарного режиму, що формувалась в Україні.

Інститут історії партії і Жовтневої революції забезпечив реалізацію переходу від етапу одержавлення історії до утвердження марксистсько-ленінської методології в історичних дослідженнях. Його діяльністю було логічно завершено централізацію історичної науки на марксистській методології та адміністративно-командних засадах в управлінні. Саме цей інститут розпочав спускати на низи директивні (!) документи. Літературно-історичні праці повинні були писатись, наприклад, за «Орієнтовною робочою схемою нарису з історії більшовицької організації від лютого 1917 р. до непу (1921 р.)» або «Інструкцією для складання хроніки історії партійної організації в 1917-1921 р.р.» та ін. Ці документи (інструкції) були створені на основі схем, надісланих Інститутом Леніна в Москві, чим підпорядковували українську історичну науку союзній.

Український інститут марксизму-ленінізму (спочатку як інститут марксизму і марксознавства) ще далі просунувся в плані підпорядкування української історичної науки центру, перетворення її в провінційну. Робота УІМЛ постійно була під контролем ЦК КП(б)У. П.П. Постишев, секретар ЦК КП(б)У, виступаючи в інституті з нагоди початку нового навчального року (1928/1929 р. р.) проаналізував роботу УІМЛ з моменту утворення (1922 р.) і заявив, що «інститут ще не відіграє такої значної ролі у політичному житті України, як подібні заклади у Москві». [16] В структурі УІМЛ діяли кафедра історії України (з 1923 р.) та Кабі-

нет української історії (з 1926 р.). Робота цієї кафедри показує як комуністичне керівництво спрямовувало історичні дослідження в галузі національної історії. На кафедрі розроблялись, в першу чергу, загальноісторичні теми, досліджувались проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України. Історики-аграрники висвітлювали процеси розшарування селянства, роль комітетів незаможних селян у боротьбі за соціалістичну революцію на селі. У звіті про роботу кафедри української історії УІМЛ в 1926-1927 р. р. позитивної оцінки отримали монографічні дослідження аспірантів із тем, які досі не розроблялись, а саме: процес формування пролетаріату в Україні, гнобительська політика російського самодержавства в Україні на поч. XIX ст., діяльність «Товариства об'єднаних слов'ян» та ін. [17] Пріоритет віддавався історії революції 1905-1907 р. р. в Україні, ролі більшовицької партії та Рад та ін. Директор інституту М.М. Попов в 1928 р. видав «Нарис історії ВКП(б)» та «Нарис історії КП(б)У», які на довгий час стали канонічними. Глибокої розробки питання справді української історії не отримали, бо саме УІМЛ ще з 1926 р. стає центром боротьби з М.І. Яворським, широкомасштабної кампанії проти так званої «фальсифікації історії революції на Україні». На II Всесоюзній конференції марксистсько-ленінських науково-дослідних установ (1929 р.) віталась боротьба центру (Москви) з «буржуазними та дрібнобуржуазними угрупованнями, що намагаються подіяти на культурний процес України в дусі національного шовінізму» [18].

28 червня 1931 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про роботу Українського інституту марксизму-ленінізму», в якій було відзначено, що «інститут досі ще не забезпечив потрібних темпів реалізації повороту та переходу до позитивного опрацювання актуальних науково-дослідних проблем, а в ряді випадків виявив неприпустиме відставання та запізнення в розгортанні теоретичної роботи. Наукова продукція інституту є надто недостатня кількісно, і якісний рівень її все ще не досить високий». [19] Партія продовжувала далі наступ на теоретичному і історичному фронтах, а тому нарощувала сили кількісно. Реорганізація одного УІМЛ завершилась утворенням 6 самостійних інститутів, які об'єднувались в асоціацію — ВУАМІН.

Утворення і діяльність ВУАМЛІНу (1931-1936 р. р.) знаменувала собою новий етап одержавлення історичної науки. В постанові ЦК

КП(б)У дуже жорстоко фіксувались деякі організаційні моменти наукової роботи в інститутах асоціації: «забезпечити в усій науково-дослідній роботі переважно колективну переробку з суворим додержанням персональної відповідальності кожного за доручену йому роботу. Вся робота, і науково-дослідна і навчальна, повинна бути побудована на основі соціалістичного змагання та ударництва, розгортання більшовицької критики і самокритики». [20] А головне, що доручалось ЦК КП(б)У ВУАМЛІНу, полягало в здійсненні «ідейно-методологічного контролю» над роботою науково-дослідних інститутів. Партія скеровувала роботу істориків безпосередньо в робітничі і селянські маси. 5 червня 1934 р. секретар ЦК КП(б)У П.П. Постишев виступив на сесії ВУАМЛІН і заявив: «Саме заводи, колгоспи, радгоспи являють багатюще першоджерело конкретного фактичного матеріалу, без аналізу якого не може бути справді наукової роботи». [21] Зважаючи на час проголошення цього завдання (1934 р.), коли село України переживало голодомор і його наслідки, колективізація і жахливе «розкуркулення», то відверто предметне і конкретне спрямування зусиль істориків стає очевидним. Історія, як наука, справді була перетворена в знаряддя і ідеологічної, і політичної боротьби.

* * *

Зіткнення, боротьба, протистояння в історичній науці України 1920-30-х р. р. наочно продемонстровано на прикладі долі історичної науки в установах системи Академії наук. Про гостроту боротьби свідчить вже той факт, що тривалий час було сфальсифіковано навіть дату утворення Української академії наук (УАН). В радянській історіографії було поширено версію щодо 12 лютого 1919 р. як дати заснування УАН, воли відбулось перше засідання академії під час другого встановлення радянської влади у Києві. Фальсифікація почалась якраз в кінці 1920-х р. р., коли влада вже мала достатньо сил і засобів для спотворення історії і адміністративного тиску на вчених. 31 січня 1929 р. було утворено комісію Політбюро ЦК КП(б)У для підготовки святкування 10-річчя УАН (відбулось із запізненням у липні 1929 р.). Наступні радянські ювілеї — 25-річчя, 50-річчя і 60-річчя — святкувались, виходячи з дати 12 лютого 1919 р. Не могла Радянська влада, будучи ідеологічно зааганжованою, дозволити віддати пальму першості в утворенні академії гетьману П. Скоропадському. Та й чи можна було уявити собі, щоб в 1970-80-х р. р.

на комуністичних ювілеях згадувалось ім'я гетьмана та вчених-академіків, що були засновниками УАН ?

14 листопада 1918 р. П. Скоропадський затвердив «Закон Української держави про заснування Української академії наук в м. Києві» за №710. Підписаний Закон був виконуючим обов'язки Голови Ради Міністрів А. Ржепецьким і Міністром Народної Освіти та Мистецтва Стебницьким, а посвідчений Державним Секретарем, Сенатором С. Завадським. В той же день було видано наказ гетьмана по Міністерству народної освіти та мистецтва за №322 про призначення перших дійсних членів (академіків) УАН. Серед перших 12 академіків по Відділу історично-філологічних наук ними стали Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький. [22]

Міністерством народної освіти і мистецтва (М. Василенко) було підготовлено «Пояснюючу записку до законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві», які була у вигляді брошури надрукована в 1918 р. у друкарні Українського Наукового Товариства. Цей документ дає можливість оцінити роль Академії та місце історичної науки у ствердженні української державності, розвитку національної самосвідомості народу. «...Завдання, зазначається в пояснювальній записці, — полягає в науковій досліджуванні народу, в данім разі — українського. Саме тоді, як за останніх років українська самосвідомість росла та ширшала, наукове поглибіння студій над українським народом не могло за нею встигнути. Не було на Україні такого дослідничого осередку для вивчення історії, побуту, фольклору, письменництва, мови, мистецтва та музики, економічних умов життя, фізичної природи українського народу...» [23] В основу діяльності майбутньої Академії закладалися дуже важливі принципи, що характеризували її як справді наукову установу. М. Василенко застерігав: «...ні в чому не порушувати осівні риси будови всіх Академій Наук, які стоять на порівні сучасних вимог: їхнього суворо-наукового характеру, вільного від будь яких впливів на наукову працю. Жаднісінькі міркування національного, політичного, або релігійного характеру не можуть і не повинні обмежувати вільність та повність наукового досліджу». [24] Засновники Академії пріоритетного значення надавали першому відділу (з трьох, що склали структуру УАН) історико-філологічних наук. Саме він повинен був забезпечити розвиток наук, які якраз покликані вивчати «ук-

раїнський народ». Це вивчення мало охоплювати дуже широкий і глибокий спектр проблем та напрямків, а саме — «історія українського народу, наука про його мову, про його письменство і словесність, етнографія, історична географія та археологія України, історія українського мистецтва, історія української церкви.» [25] Взагалі, за оцінкою спеціалістів, саме відділ історично-філологічних наук мав репрезентувати саме Українську Академію наук. В.І. Онопрієнко, оцінюючи здобутки, на основі яких формувався науковий потенціал утвореної УАН, відзначив, що «найбільші успіхи і традиції були накопичені українською наукою в галузі історії і філології... Особлива увага приділялася правильній постановці дослідження у галузі українознавства у всій її багатогранності і взаємозв'язках зі світовою наукою і культурою. Правильно задумана постанова і організація досліджень на історико-філологічному відділі УАН в практичному відношенні несла на собі відбиток наукових інтересів А.Ю. Кримського, що очолив відділ...» [26] Таким чином, в основоположних документах УАН історичній науці відводилося визначальне місце серед наук, які мали забезпечити вивчення основних завдань, що ставились перед історичними дослідженнями, в певній мірі відповідали світовим тенденціям у розвитку історичної науки. Історія, на думку організаторів Української Академії наук, мала стати головним чинником збереження і передачі традицій духовності українського народу, збагачувати культурні цінності та морально-світоглядні основи українства. Природно, що такий проект УАН не міг бути реалізований в умовах більшовицької влади, що утвердилась в Україні. Офіційна влада почала боротьбу за «упокорення» Академії. Це відчували працівники УАН. У своїх спогадах Лев Окіншевич так передав тогочасну моральну атмосферу і настрої академіків: «...Академія Наук все більше стоїть під загрозою конфлікту з владою і, в разі конфлікту, під загрозою розгрому. Запобігти цьому, думалося, можна шляхом хоч часткового включення Академії у процес індустріалізації країни і «будівництва соціалізму».

Об'єктивно ця позиція була прорадянська, дарма що виходила вона не з симпатії до радянської влади, а з побоюванням негативних наслідків конфлікту з нею». [27]

Академічна історична наука змушена була пристосовуватися до режиму. За словами професора М. Емара, радянська історична наука постійно вводила людей в оману, поступово

вгрузаючи в трясовину власної непослідовності та спроб мімікруватися під режим. [28] Очевидно ці фактори й привели до численних конфліктів між академіками, протистоянням та відвертій ворожнечі в середині УАН. Про ці сумні сторінки становлення Академії в умовах реалізації владою горезвісного принципу «divide et impera» досить детально розповідається в останніх публікаціях українських історіографів та спогадах вчених. [29]

Одержавлення історичної науки в Україні у 1920-1930 р. р. проходило в різних формах в залежності від конкретної розстановки політичних сил та специфіки установ (закладів, громадських організацій), стосовно яких реалізовувався план «радянзації». Майже всі історичні установи у ВУАН (таку назву Академія отримала з 14 червня 1921 р. згідно з новим її статутом) очолювались М.С. Грушевським. А тому «упокорення» Академії і переорієнтація історичної науки відбувались паралельно, узгоджено з дискредитацією та травлею М.С. Грушевського.

По-перше, ВУАН з 1921 р. підпорядковувалась Наркомату освіти УСРР. По-друге, було змінено структуру Академії: якщо в епоху УНР пріоритетним був історико-філологічний відділ, то в УСРР — відділ природничо-математичних наук. Історична наука зосереджувалась у «суспільно-історичному» відділі. По-третє, завдання, які ставились перед ВУАН, теж «вміло» трансформувались радянською владою. Замість «вивчення українського народу», новий статут, затверджений головою РНК УСРР Х.Г. Раковським 14 червня 1921 р., ставив академічній науці прагматичні завдання: «підтримувати, координувати й організовувати науково-творчу діяльність всіх наукових інститутів, відділів, об'єднань, студій і лабораторій, а також окремих громадян УСРР, на користь комуністичного суспільства, згідно з загальними вказівками НКО, ... сприяти розвитку досягнень і здобуття техніки, відповідно завдання творимого комуністичного суспільства...» [30] По-четверте до структури і персонального складу активно впроваджувались марксистські історичні установи та відповідно підготовлені кадри. Восени 1926 р. при ВУАН розпочала свою роботу науково-дослідна кафедра марксизму-ленізму. «Робота кафедри, — відзначала Н.В. Комаренко, — розгорталась в трьох напрямках відповідно до завдань, що ставились перед нею, а саме: науково-дослідна робота; навчальна робота; навчальна робота з аспірантами, підготовка молодих сил; пропаганда марксизму». [31] В результаті наступу

влади на академічну науку, як згадував Лев Окіншевич, «становище у ВУАН на початку 30-х років різко змінилося. Багато співробітників було арештовано і заслано, багато було вичищено і звільнено. Замість них до Академії прийшло багато партійців. Нова кафедра марксизму-ленізму з її численними партійними аспірантами стала домінантною установою Академії. ...Вирішення пропорції поміж студентами, які мали метою розвиток української ..культури, і працями по «будівництву соціалізму», буде належати тим, хто має реальну владу. Реальну владу мала комуністична партія». [32]

Остаточне «упокорення» ВУАН завершилось в 1934 р. після проведення перевиборів Президії академії. Новообрані дійсні академіки та члени-кореспонденти були переважно комуністами. Це дало підстави О.В. Палладіну, неодмінному секретарю ВУАН, у своїй промові про діяльність ВУАН за 1934 рік заявити, що «минулий рік (себто 1934) був зламним у житті Академії. Зміцнена новими радянськими кадрами, звільнена від класово-ворожих націоналістичних елементів, УАН під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У, зокрема т. т. Косіора та Постишева, постійною допомогою радянського уряду твердо стала на шлях глибокої наукової роботи, спрямованої на службу соціалізму». [33] Смерть академіка М.С. Грушевського, за спогадами сучасників, поклала межу між старою Академією наук і новою. «Академія Наук взагалі змінила свій характер, — відзначила Н.Д. Полонська-Василенко, — з осередку національного культурного життя вона перетворюється на одну із установ партії». [34] Таким чином, комуністичний тоталітарний режим перетворив й установи історичного профілю Всеукраїнської Академії наук в іще один могутній інструмент пропагандистського впливу на населення України з метою руйнування властивих нашому народу поглядів на вітчизняну історію та формування нового, марксистського (пролетарського) світогляду. Перед одержавленою суспільствознавчою наукою стояло суперзавдання — примусити Україну (а це 90% селян) мислити з позиції пролетаріату. Це було масове духовне насильство. «Цей режим, — занотував у своїх щоденниках 12 березня 1995 р. О.Т. Гончар, — залазив у саму душу і з середини руйнував її. Хіба ж не в цьому трагізм Хвильового та багатьох інших, пізніших, не вільних від ілюзій? Їхні спроби «перехитрити режим», вести гру зі злом майже щоразу розгадувались і кінчались погромом.

Слід пам'ятати, що для багатьох цілком щирою була віра в Загір'яно, що означає світлий 2000 бутне, у доброго царя (знали ж такі етапи в житті й наші найчистіші люди: Тичина, Яновський, Довженко). Чого стільки плакало людей, коли помер Сталін? Я був тоді на траурнім мітингу в університеті (КДУ) — весь ун-

Література

1. Покровський М.П. Развитие современной исторической науки и задачи историков-марксистов // Труды первой Всесоюзной конференции историков-марксистов
2. Завдання партії в галузі наукової роботи: Постанова Всеукр. парт. наради в справах науки при агітац. -пропаганд. відділі ЦК КП(б)У, затверджена КЦ КП(б)У, 22-24 вересня 1929 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. — К.: Держполітвидав України, 1959. — с. 476-477.
3. Про комісію по історії української революції і комуністичної партії (Істпарт): Постанова ВУЦВК від 6 квітня 1921 р. // Культурне будівництво в Українській РСР: 1917-1927. Зб. докум. і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1979. — с. 184.
4. Там само. — с. 184-185.
5. Див. Сарбей В.Г. Істпарті та їх місце в розвитку історичної науки // Укр. істор. журн. — 1967. — №1. — с.4.
6. Там само. — с. 4-5.
7. Всеукраинское совещание истпартов // Летопись революции. —1935. — №2. — с. 207-212.
8. Там само. — с. 207.
9. Сарбей В.Г. Істпарті та їх місце... — с. 5.
10. Див. Пролетарская революция. — 1928. — №11-12. — с. 354.
11. Сарбей В.Г. Істпарті та їх місце... — с.9.
12. Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917-1937 р. р.). — К.: Наук. думка, 1973. — с. 20.
13. Культурне будівництво в Українській РСР... с. 467.
14. Комаренко Н.В. Установи історичної науки.. — с. 34.
15. Панкратова А. Борьба за победу социализма и историческая наука в СССР // Борьба классов. — 1934. — с. 10.
16. Постишев П. Завдання партії та робота Українського інституту марксизму // Комуніст. — 1928. — 20 жовтня.
17. Кафедра української історії при Українському інституті марксизму в 1926-27 році // Прапор марксизму. — 1927. — №1. —с. 259.
18. Резолюції II Всесоюзної конференції марксистсько-ленінських науково-дослідних установ // Прапор марксизму. — 1929. — №4. — с. 198.
19. Про роботу Українського інституту марксизму-ленінізму: Постанова ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. // Культурне будівництво в Українській РСР... — с. 543.
20. Там само. — с. 543.
21. Постишев П. Виступ на сесії Всеукраїнської Асоціації марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) 5 червня 1934 р. // Під марксо-ленінським прапором. — 1934. — №1. — с. 2.
22. Див.: Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України (1918-1921). — К.: Іанускрипт, 1993. — с. 105.
23. Там само. — с.203.
24. Там само. — с. 205.
25. Там само. — с. 206.
26. Онопрієнко В.І. Історія української науки XIX-XX століть. —К.: Либідь, 1998. — с. 123.
27. Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. — Львів, 1995. — с. 32.
28. Див.: Реєнт О.П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти // Історія України. —1999. — №13 (125). — с. 1.
29. Див., наприклад: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. — К., 1993; Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). — К., 1993; Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-ті роки): Зб. докум. і матеріалів. — К., 1997; Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України (1918-1921). — К., 1993; Єфремов С. Щоденники: 1923-1929. — К., 1997.; Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук: Нарис історії. — К., 1993; Вернадський В.И. Дневники: 1917-1921. — К., 1994, К., 1997 та ін.
30. Цит. за Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України... — с. 171.
31. Комаренко Н.В. Установи історичної науки... — с. 83.
32. Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні... — с. 47.
33. Там само. — с. 33.
34. Там само. — с. 39.
35. З щоденника Олесь Гончара // Борисфен. — 1999. — №3 (93) — с.1.

**ОЛІЙНИК М.М.
ВПЛИВ ЗМІН В ПОДАТКОВІЙ
ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВИ НА
РОЗВИТОК ПРИВАТНОГО,
ОРЕНДНОГО ТА КУСТАРНО-
РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА
УКРАЇНИ У 1921-29 РР.**

З проголошенням незалежності в Україні розпочались складні економічні процеси, метою яких є побудова соціально орієнтованої, ринкової, багатоукладної економіки. Тому не дивно, що в цих умовах великого значення набуває податкова політика держави. Це вимагає глибокого вивчення вітчизняного історичного досвіду, в тому числі і історії розвитку приватного виробництва в Україні в період проведення нової економічної політики.

Велике значення для розвитку приватного та кустарно-ремісничого виробництва 20-х років мала податкова політика Радянської держави, котра характеризувалась збереженням яскраво вираженого класового підходу. З одного боку держава намагалась отримати якомога більше коштів для відродження економіки, вирішення інших своїх проблем, з другого — за її допомогою контролювати і регулювати рівень розвитку приватного виробництва. З самого початку його появи проблема оподаткування була в центрі постійних дискусій в періодиці того часу, привертала увагу партійних і державних органів всіх ланок. Так, лунали заклики до постійного збільшення податків з приватних виробництв. Але існували й інші думки і погляди. Зокрема, багато хто з учасників цих дискусій цілком слушно вказували, що їх подальше збільшення приведе до уповільнення розвитку, а то й до ліквідації приватних підприємств, збільшення безробіття і, в цілому, це буде на шкоду державі [7, с.32; 8, с.56; 9, с.67.].

На першому етапі проведення непу, податкова політика була хаотичною. Ставки податків з підприємств одного типу суттєво різнились по окремим союзним республікам та їх регіонам [16, с.90; 20, с.190.]. В УСРР податковий прес на приватне виробництво (з урахуванням місцевих надбавок і зборів) був більш важким у порівнянні з РСФРР та іншими союзними республіками. Це неодноразово примушувало уряд і РНГ УСРР приймати рішення про зменшення податків до середнього рівня по Союзу РСР [3, ф.17, оп.14, спр.882, арк.63.].

На початку непу приватні підприємства сплачували два основних податки: патентний і зрівняльний. Перший сплачували за право відкриття будь-якого приватного виробництва. Другий встановлювався на рівні 3% від суми обігового капіталу. Підприємства, які були зайняті виробництвом предметів розкоші, отримували великі прибутки, обкладались податком значно більшого розміру [10, с.124 — 125.].

Розміри податків і їх кількість мали тенденцію в бік постійного зростання. У 1922 р. вводиться подоходно-майновий

*Олійник Микола
Миколайович (м.
Харків) — старший
науковий співробітник
Військового інституту
Внутрішніх військ МВС
України, кандидат
історичних наук,
доцент.*

податок. Його поява пояснюється тим, що в перші роки непу, приватники досить активно торгували різноманітним майном: обладнанням, сировиною, іншими матеріалами власних і орендованих підприємств і, тим самим, отримували значні кошти, що не обкладались податком. У 1924 р. був введений єдиний податок на отриманий дохід [4, ф.Р-305, оп.1, спр.80, арк.120 — 144.].

Поряд з ним існували й інші види податків, які обмежували накопичення приватних капіталів. Так, був встановлений податок на майно, що переходило у спадщину або дарувалось іншим особам. Всі підприємці були зобов'язані сплачувати страхові внески в розмірі 16% від загальної суми заробітної платні зайнятих в них робітників, податок на розвиток освіти. Крім того, комунальні платежі підприємці (взагалі усі особи з «нетрудовими доходами») сплачували за значно підвищеними ставками, вони були зобов'язані купувати певну кількість облігацій внутрішньої державної позики і виділяти кошти на нове житлове будівництво [10, с.181; 19, с.186.].

Однією з характерних рис податкової системи періоду непу була наявність значної кількості різноманітних податків, які вводили місцеві органи для вирішення власних проблем. Оскільки вони весь час знаходились в скрутних фінансових умовах, то намагались вийти з цього становища за рахунок введення все нових і нових відрахувань з приватних виробництв і підприємств, розташованих на підпорядкованій їм території [5, ф.Р-9032, оп.1, спр.143, арк.169].

Це приводило до все більшого підсилення податкового тиску. Так, якщо в 1922 р. державні податки на приватні підприємства складали в середньому 12%, то до кінця 1924 р. вони досягли 35%, не рахуючи різноманітних місцевих зборів [2, с.73.]. Всього в 1924/25 господарчому році приватні підприємства відраховували державі у вигляді податків від 35% до 52% отриманого прибутку [15, с.111.].

Маючи за мету тримати під контролем зростання приватного капіталу і виробництва, держава вимагала і зобов'язувала всіх підприємців подавати у відповідні господарсько-управлінські і статистичні органи всі найбільш важливі дані про результати своєї діяльності із суворим дотриманням усіх правил обліку своїх операцій і вартості майна. Була встановлена кримінальна відповідальність за будь-яку спробу ухилитись від цього або подати невірні дані [1, 1921. — №70. — Ст.571; 1922. — №1. — Ст.4.].

Однак, незважаючи на це, масштаби прихо-

вування і зменшення розміру обігового капіталу, кількості і вартості виробленої продукції, отриманого прибутку набули величезних масштабів. Головною причиною цього були прорахунки в існуючій податковій системі. Наприклад, основна різниця між приватним промисловим підприємством, яке не мало ніяких пільг і кустарно-ремісничим, яке їх мало, була в тому, що для перших чисельність найманих робітників не обмежувалась (чим більше їх працювало, тим вище були податки та інші відрахування), а для останніх вона була суворо фіксованою. Вони могли наняти не більше трьох робітників, без врахування членів своєї родини. Значні пільги мали різноманітні кооперативні підприємства. Звідси бажання багатьох власників приховати своє промислове підприємство під кустарно-ремісничою або кооперативною вивіскою, утаємнювання реальної чисельності своїх робітників, широке використання надомної праці [18, с.60 — 61.].

І все це робилось з однією метою — зменшити податок на отриманий дохід і різні страхові соціальні відрахування, що сприяло широкому зростанню тіньової економіки, переходу від промислового виробництва до кустарно-ремісничого і надомного, де продуктивність праці завжди є нижчою. Тому ми можемо, в цілому, констатувати наявність тенденції до деградації приватного виробництва [4, ф.Р-305, оп.1, спр.81, арк.2.].

Крім того, податкова система в цілому, об'єктивно, особливо в перші роки непу, надавала значні переваги торгово-посередницькій діяльності, де значно швидше відбувався обіг капіталу, перед виробництвом, хоча стан народного господарства країни вимагав, щоб було навпаки. Держава буквально задихалась від нестачі товарної маси, якої все більше вимагало сільське населення [6, с.151; 12, с.153.].

В періодиці того часу, в дискусіях, які мали місце в партійних і державних органах багато разів ставилось питання про зрівняння можливостей різних видів приватного виробництва, надання йому тих же пільг, які мали кооперативні і кустарно-ремісничі підприємства. Це повинно було сприяти виходу багатьох приватних виробництв із тіньового сектору економіки, розширенню в цілому сфери податкового обкладення і отримання державою значно більшої кількості товарної маси [6, с.151; 19, с.153.].

Але РНК і ВРНГ СРСР, виконуючи рішення партійних з'їздів та реагуючи на численні звернення керівників державних підприємств, починають проводити лінію на обмеження діяльності приватного сектору. З цією метою вони почина-

САРИЧЕВ В.І.
«ВОЄННО-КОМУНІСТИЧНА»
ПАРАДИГМА
ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
У 1927-1929 РОКАХ В УКРАЇНІ ТА
ЇЇ НАСЛІДКИ

Сучасна надзвичайно тривожна ситуація у сільському господарстві країни вимагає об'єднаних зусиль не тільки всіх гілок влади, фінансово-економічних структур, аграрників-практиків, а і вчених, в тому числі й професійних істориків [6, 11-17]. Підписаний Президентом України Л.Д.Кучмою у грудні 1999 року Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» при всій полярності оцінок спеціалістів проголосив право громадян отримати землю у приватну власність, започаткувавши кардинальну перебудову механізмів господарювання на селі... Тут сама собою напрошується історична аналогія: чи відповідає цей революційний по суті Указ інтересам і прагненням сільських товаровиробників, оскільки його прийняття підозріло схоже на «революцію згори», що була здійснена державним керівництвом на рубежі 20-х-30-х років. Відповідь на це запитання може дати час та історичний досвід, до якого ми звертаємось сьогодні.

Радикальні зміни в аграрній політиці Радянської влади у 1927-28 рр. справили величезний вплив на характер взаємовідносин між державою та селянством. Проголосивши курс на застосування «надзвичайних заходів», держава фактично відмовилася від своїх попередніх декларацій й розірвала політичний та економічний союз із селянством, поставивши його тим самим в опозицію існуючому режиму. Всеукраїнська газета «Радянське село» ілюструвала настрої хліборобів виразом І. Лисуна з с. Рівного Зінов'ївського округу, який листував до редакції: «Селяни підіймають бунт і ганяються за службовцями райвиконкому з камінням... Тепер кожен селянин зробився звіром для Радвлади» [7,спр.2751,арк.8]. В свою чергу, партія вимагала застосування «більшовицького звірячого тиску на хлібозаготівлі» [1, спр.857, арк.8].

У відповідь на такий розвиток подій селяни почали скорочувати індивідуальне виробництво. Поширеним явищем стало зменшення посівних площ. ДПУ у лютому 1928 р. повідомляло про зростання на селі випадків агітації за зменшення посівів у наступному році, тому що на поточну кампанію земля вже переорана і внесена плата за її оренду [7, спр.2779, арк.2]. Скорочення посівних площ вже після хлібозаготівель 1927/28 р. набуло таких масштабів, що політбюро ЦК КП(б)У 19 березня 1928 р. звернулося до окружкомів партії з директивою, де йшлося про необхідність вжити оперативні заходи щодо компенсації зменшення посівів куркулів за рахунок перерозподілу землі на користь бідняків та колективних господарств. Водночас, щоб примусити селян

*Саричев Володимир
Іванович — ст. викладач
кафедри військової
підготовки
Дніпропетровського
держуніверситету*

припинити саботаж посівної кампанії, Наркомат фінансів УСРР у квітні 1928 р. прийняв рішення враховувати при оподаткуванні куркульських господарств і ту орендовану землю, від якої вони відмовилися напередодні польових робіт. Наркомат земельних справ УСРР вживав термінових заходів з метою повного використання площ під засів шляхом передачі їх колгоспам, сільгосптовариствам та бідноті. Та це не врятувало справу.

В Миколаївському окрузі у 1928 р. озимий клин був засіяний на 300162 дес. (85% плану), а зяблева оранка проведена на площі 109 тис. дес. (60% плану) [3, спр.563, арк.1]. Усюди спостерігалися випадки відмови від землі — явище, якого не знала історія сільського господарства України. Так, на селянських зборах с. Зельці на Одещині заможні селяни виступили проти розширення посівної площі та подали клопотання: «Дайте нам можливість вільно хазяйнувати і ми підніmemo врожайність та розбудуємо господарство як слід» [1, спр.1119, арк.96]. А в Кременчуцькому районі Маріупольського округу селяни з'являлися до сільради і пропонували забрати у них землю. Подібні явища фіксувалися в Кам'янському та Оріхівському районах Запорізького округу, а з боку мешканців приміських сіл, що мали можливість працевлаштування на промислових об'єктах міста, це набуло масового характеру [2, спр.8, арк.55, 63].

З огляду на таке становище Наркомат юстиції УСРР на підставі постанови ВУЦВК і РНК від 29 березня 1929 р. «Про найменші агрокультурні вимоги, які зобов'язані виконувати установи, організації та окремі селянські господарства, що користуються землею сільськогосподарського призначення» застосував засоби адміністративного впливу у вигляді штрафів та беззастережного вилучення пустуючих земель. У відповідь місцеві органи почали практикувати завищення планів засівної кампанії. Так, Миколаївське окрземуправління запланувало районам виділити під посіви тільки озимини 59% орної землі, не враховуючи вимог сівозміни [3, спр.453, арк.78]. Обстановка ще більше загострилася під час осінньої посівної кампанії. Згідно доповіді про обстеження сіл — опорних пунктів Дніпропетровського ОПК — планові завдання по засіву озимої пшениці були виконані у Слав'янській сільраді на 60%, в Піщанській — на 50%, в Добровільській — на 51,9%, Юр'ївській — на 36,1% [1, спр.1380, арк.3, 6]. У селян с. Слав'янки, що відмовилися від засіву, було вилучено 20 дес. землі, 14 кур-

кулів були оштрафовані на 31550 крб., а 11 осіб притягнуто до кримінальної відповідальності за аналогічні дії у с. Бабайківці — опорному пункті Царичанського району [Там же, арк.10]. Під приводом відсутності насіння заможні господарства Близнюківського району на Дніпропетровщині добровільно здали у розпорядження земгромади 39 дес. ріллі, деякі господарства ще готувалися це зробити, а у Софіївській, Добровільській та Коростівській сільрадах були виявлені випадки, коли господарі ганяли по полю порожні сівалки, аби влада зареєструвала фіктивний засів [1, спр.1540, арк.1].

До того ж на Півдні України у цей час серед селянства поширювалися так звані «житні настрої». Справа в тім, що у зв'язку з загибеллю озимих культур протягом останніх двох років господарства почали надавати перевагу посухостійким ярим сортам жита. На тлі значного зменшення засівів пшениці площі під жито скорочувалися значно менше, а в деяких місцях навіть збільшувалися. Наприклад, в згаданих вище опорних пунктах сільгоспкампаній Дніпропетровського округу у 1929 р. планові завдання по засіву жита були виконані на 86,2% в Роздорській сільраді, на 77,6% — в Бабайківській, на 78,9% — в Піщанській і на 121% — в Добровільській [1, спр.1380, арк.4, 7].

Ще одним способом збереження власних зернових запасів була відмова селян від очищення насіння з метою приховування відомостей про наявну кількість зерна в господарстві. В огляді ЦК КП(б)У про хід весняної засівкампанії від 1 квітня 1929 р. зазначалося, що в справі очищення насіння майже нічого не зроблено в Одеському окрузі, 4,5% зерна очищено в Маріупольському окрузі, 19% — в Артемівському, 21% — в Зінов'ївському, 25% — в Уманському [1, спр.1119, арк.104]. Поряд з цим в Першотравенському окрузі згідно доповіді НКВТ УСРР суржиковий клин (суржик — пшениця з великими домішками жита) восени 1928 р. складав 67% [7, спр.2773, арк.63].

У контексті боротьби за збереження виробленої сільгоспродукції слід розглядати значне зрушення виробництва в бік малоцінних технічних культур. Так, посівні площі ячменю у Дніпропетровському окрузі в 1928 р. збільшилися на 29%, сояшника — на 37%, кукурудзи — на 87%, вівса — на 58%, проса — на 350% [1, спр.1083, арк.15]. Це було цілком природно, бо під час хлібозаготівельної кампанії вилучалося у першу чергу товарне зерно. Та коли криза загострювалася, селянське господарство за-

лишалось без насіння, кормів для худоби, суттєво обмежувало внутрішнє споживання або голодувало, адже «викачували» не тільки лишки, інколи не залишали навіть на харчування. Приміром, на пленумі Дніпропетровського ОПК у березні 1929 р. виконання хлібозаготівельного плану подавалося як завдання, що мало бути вирішене за будь-яку ціну. «Покінчити з розбазарюванням зерна на споживання, не лякатися, якщо хтось помре» — лунало на партійному форумі [1, спр.1327, арк.49]. Тож не дивно, що за таких умов селяни приховували хліб у полові, закопували в ями, віддавали на зберігання незаможникам, позбувалися робочої худоби тощо. В деяких округах навіть біднота відмовлялася від державної допомоги, кредитів, посівматеріалів, племінної та робочої худоби, мотивуючи це тим, «що вони краще відроблять сусіду, котрий потім їм допоможе».

Поряд з економічним опором, селяни вдавалися і до більш активних методів боротьби: протидіяли роботі хлібозаготівельного апарату, організовували підпали майна активістів, знищували партійних та радянських працівників, насмілювалися проводити масові демонстрації та волинки. Як свідчать документи, під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28-1928/29 рр. терор проти представників влади, а також їх активних прихильників набув досить широкого розмаху. За даними начальника адміністративного управління НКВС УСРР П.Якимовича, в Україні у цей період сталося 1804 теракти проти представників Радвлади на селі [5, спр.312, арк.30]. Характерно, що кількість терактів мала чітку тенденцію до зростання. Так, у першому півріччі 1927/28 операційного року було скоєно 186 терактів, у другому — 352, у першому півріччі 1928/29 р. — 454, у другому — 812. Серед них відзначалися підпали майна (41,9%), вбивства (13,3%) та замаху на вбивства (21,7%), поранення (11,9%), підпали сільустанов (11,1%) тощо [Там же, арк.31]. Наприклад, начальник міліції Одеського округу Л.Цинцар повідомляв центр про засідку та напад на представників Радвлади з боку групи куркулів — колишніх повстанців і петлюрівців у кількості 9 осіб. В ніч на 14 жовтня 1929 р. у с. Куртова Шевченківського району вони побили голову робочому Роботземлісу І.Диханова, уповноваженого райвиконкому з хлібозаготівель Яблуновського, комсомольця Орлова, який активно допомагав хлібозаготівельникам, та намагалися вбити голову сільради Марцяненка. В ході слідства за цією справою було затримано 17 осіб, під час обшуків знайдено 60

набоїв до гвинтівки [5, спр.320, арк.402]. Вночі 17 квітня 1928 р. в с. Знаменівці Кам'янського району Запорізького округу «контрреволюційні елементи» намагалися спалити помешкання сільбуду під час закритих зборів місцевих комуністів. Вони зачинили двері, облили стіни гасом і вартували з кілками біля виходу, інформував місцеві організації ЦК КП(б)У [1, спр.1131, арк.10].

Отже, підпали були найбільш поширеною формою опору селян. Аналіз документів, в яких йдеться про «загострення класової боротьби», показує, що абсолютна більшість терактів була спричинена конкретними діями представників владних структур або їх активістів. Здебільшого селяни вдавалися до опору, захищаючи власне майно, відстоюючи своє право розпоряджатися виробленою продукцією. Дії заготівельників вони вважали неправомірними і кваліфікували їх як звичайний грабіж. На колегії НКЮ УСРР в жовтні 1927 р. розглядалося питання про підпали. В Україні тільки з 1 липня 1926 р. по 1 липня 1927 р. було скоєно 3253 підпалів, що складало 4,2% всіх карних справ [4, спр.254, арк.38]. Абсолютна більшість випадків (94%) припадала на сільську місцевість і була скоєна на 89% селянами (робітниками 9%, службовцями — 2%). На Півдні України цей різновид злочинів був менш характерним, ніж у перенаселених регіонах Правобережжя та Полісся. Так, у Дніпропетровському окрузі за 1926-1927 рр. було скоєно 76 підпалів, що складало 2% від загальної кількості карних справ в окрузі, в Криворізькому — 25 (2,5%), Запорізькому 24 (1,5%), Маріупольському — 22 (1,8%), Мелітопольському — 17 (1,8%), Миколаївському 13 (1,8%), Херсонському — 12 (1,3%) [Там же, арк.39]. Кількість підпалів та їх співвідношення до загального числа злочинів в округах суттєво відрізнялися на Київщині — 418 підпалів (10,6%), Уманщині 163 (8,5%), Білоцерковщині — 232 (11,1%), Шевченківщині — 151 (14%). При цьому майже половина (44%) підпалів була вчинена групами. За мотивами вони розподілялися наступним чином: з особистих спонукань 62,6%, з майнових міркувань — 26,9%, як прояв хуліганства — 3,1%, з метою приховування інших злочинів 5,5%, через невдоволення проведенням землевпорядження — 1,5%, розкуркуленням — 0,4% [Там же, арк.42]. Тільки незначна кількість обвинувачених (4%) зізналася, що скоїла злочин щодо представників Радвлади через невдоволення тими чи іншими діями останніх. Адже подібне визнання своєї провини кваліфікувалося як тяжкий державний

контрреволюційний злочин і передбачало застосування жорстких мір «соціального захисту». Навіть соціальний стан паліїв істотно впливав на вирок суду. Так, серед куркулів позбавлені волі за підпали на 1-3 роки склали 89%, решта (11%) були засуджені на 6-12 місяців, а серед бідняків тільки 54% засуджених одержали покарання у вигляді позбавлення волі на 1-3 роки, до решти були застосовані менш суворі вирокі [Там же, арк.47]. Умовне покарання та примусова праця застосовувалися тільки відносно бідняків і середняків.

Нерідко, як підтверджують численні факти, саме в таких діях селяни вбачали чи не єдину можливість зупинити свавілля заготівельників. При цьому вони боролись, звичайно, не проти існуючого режиму як такого, а насамперед проти конкретних людей, які забирали у них хліб та землю, вчиняли обшуки, накладали надмірні штрафи, розпродували за безцінь майно. Скажімо, вночі 28 жовтня 1929 р. в с. Емануїлівці Гросулівського району Одеського округу було підпалено і згоріло 14 снопів соломи на загальну суму 1200 крб. По справі затримали 4 підпалювачів, які заявили, що вчинили це з метою ліквідації сільгосптовариства. В с. Захар'ївці того ж округу 25 жовтня 1929 р. згоріла хата К. Іванеля, де знаходився хліб на суму 405 крб. Підпал був вчинений на ґрунті помсти, бо К. Іванель, як член сільради, активно працював в комісії сприяння хлібозаготівлям [5, спр.320, арк.453].

Перед тим, як вчинити підпал, селяни часто попереджали своїх жертв, щоб припинили займатись поборами. Наприклад, в с. Миколаївці Верхньодніпровського району на Дніпропетровщині господарині, у котрої квартирував уповноважений з хлібозаготівель, підкинули анонімного листа такого змісту: «Не тримай у хаті ката, що обдирає селян, бо спалимо» [1, спр.1107, арк.5]. Загалом у Дніпропетровському окрузі під час хлібозаготівель 1927/28 р. було скоєно 22 терористичних акти, зокрема підпали та погрози вбивства [1, спр.1114, арк.20].

Під час обстеження Баштанського району членами бюро Миколаївського окрпарткому був виявлений цікавий факт — мешканці сіл Мар'янівка, Добре та Явкіне інсценували появу банд в навколишній місцевості з метою залякування хлібозаготівельників та їх прислужників [3, спр.563, арк.156]. З іншого боку, селяни розглядали цю імітацію як попередження владі перейти до збройного опору у разі продовження політики тиску на їх господарства.

Показовим для характеристики селянського опору хлібозаготівлям є той факт, що під час сутичок з хлібозаготівельниками на захист власного господарства вставала вся родина. Так, у березні 1929 р. в Жовтневому районі Одеського округу були засуджені подружжя Точилівських та Шлейчуків, які вчинили активний опір фінагентам при вилученні описаного майна [5, спр.320, арк.31]. Позбавлення волі за ст. 69 Карного кодексу УСРР одночасно чоловіка і жінки (найбільш працездатних членів родини) вело до повної руйнації господарства, але виконання хлібозаготівельних планів в системі більшовицьких ціннісних орієнтирів було значно дорожчим за долю та життя людей. Та коли селяни втрачали терпіння, їх виступи набували масового характеру. Це переконливо засвідчує, зокрема хвиля «баб'ячих бунтів», що прокотилася в Україні під час хлібозаготівельної кризи.

Головні події розгорнулися на Півдні України навесні-влітку 1928 р. і були спричинені надмірним вилученням збіжжя у ході хлібозаготівель, недородом внаслідок загибелі озими та голодом в окремих районах Миколаївського, Маріупольського, Херсонського та Запорізького округів. Так, 5 травня 1928 р. в с. Кам'яніці Запорізького округу зранку біля правління споживспілки зібрався натовп селян, серед яких переважали жінки з дітьми. Вони вимагали хліба, а коли їм відмовили, група близько 600 чол. попрямувала до райвиконкому, вигукуючи: «Ми помираємо від голоду, дозвольте вільну торгівлю та дайте царя!» [7, спр.2751, арк.64]. Заворушення тривало три години і було локалізоване лише силами міліції та об'їзниками надати голодуючим допомогу.

На залізничній станції Пришиб Мелітопольського округу 7 травня 1928 р. натовп селян утримував близько 12 годин на державному млині борошно, що готувалося для відвантаження на Північ. За аналогічним сценарієм розвивалися події в Софіївській сільраді Криворізького та в Березівській Одеського округу, де групи селян від 150 до 400 чол. перешкоджали вивозу хліба за межі округів, намагалися побити представників місцевої влади й закликали вчинити самосуд над працівниками районної ланки [Там же, арк.29].

В травні-червні 1928 р., за даними інформвідділу ЦК КП(б)У, тільки в Херсонському окрузі сталося понад 20 «баб'ячих бунтів» [1, спр.1131, арк.15]. Вони виникали стихійно, були короточасними, об'єднували в основному жінки, які не мали ватажків та озброєння і

виступали під гаслом надання харчової допомоги голодуючим селам. Наслідками бунтів були, як правило, затримання хліба в межах своїх районів, побиття представників кооперативного, хлібозаготівельного і партрадапарату, погроми споживчих товариств та захоплення продовольства і посівматеріалу. Придушувалися такі виступи силами районного апарату за допомогою ДПУ і міліції. Так, в с. Воронцівка Херсонського округу жінки перешкодили відвантаженню 8 тис. пуд. хліба, виставили власні варти, паралізували діяльність сільради і партосередку й надіслали до центру телеграму зі скаргою з приводу голоду. Тільки після втручання ОкрДПУ вдалося «ліквідувати збунтовану владу бабів» [Там же, арк.16].

Напруженою ситуація була і в Миколаївському окрузі. З травня по жовтень 1928 р. тут спостерігалися масові напливи по 100-200 жінок з дітьми до районних установ з вимогами надати продовольчу допомогу. В Новодеському районі були поширені випадки самовільного вилучення хліба з державних та кооперативних установ, крадіжки продуктів, жінки залишали своїх голодних дітей у сільрадах, скрізь лунали антирадянські вигуки [3, спр.439, арк.42]. В Єланецькому районі пройшла демонстрація під червоними прапорами, яка вирушила до міста під гаслом: «Дайте хліба або ми візьмемо його власноруч!» [3, спр.468, арк.48]. У Вознесенському районі була сформована делегація до голови ВУЦВК Г.Петровського зі скаргами селян. В Новобузькому, Варварівському та Володимирському районах натовпи жінок прямували до сільрад і райвиконкомів, погрожували насильницьким вилученням хліба, самоправно розподіляли захоплені продукти. Погромні настрої стали помітною рисою політичного життя селян на Півдні України в 1928 р. — такий висновок зробили органи ДПУ та міліції, зокрема апарат карного розшуку [3, спр.434, арк.2].

Як прояв селянської протидії заготівлям можна розцінювати і антирадянські листівки. Більшість з них закликала селян до збройного опору. Так, у с. Біленьке Хортицького району на Запоріжжі вночі 30 квітня 1928 р. було розповсюджене звернення наступного змісту: «Товариші-селяни! Дамо стусана радянському правлінню силою зброї за мордування селян!» [7, спр.275, арк.64]. В Артемівському окрузі протягом березня 1928 р. у с. Новоекономічному були знайдені 5 прокламацій: «Радвлада дере шкуру з селян! До збройного повстання по всій країні!» [1, спр.1131, арк.11].

Деякі листівки мали релігійне або антисемітське забарвлення. Ось лише кілька фактів. Напередодні Великодня (Пасхи) 1928 р. у Миколаївському окрузі з'явилися прокламації такого змісту: «Живемо 10 років із заплющеними очима. Радвлада обіцяла волю, фабрики, землю. Де ж воно все? Із заводів нас виганяють, за землю деруть останній хліб. Геть радбуржуїв, посланців Ірода!» [Там же]. А ОкрДПУ повідомляло про появу у липні 1928 р. в окремих районах Миколаївщини листівок із закликами: «Геть владу аферистів і жидів!» [3, спр.439, арк.15]. В інших випадках зміст закликів у листівках підсилювався активними демонстраційними діями. Так, у с. Біловода Старобільського округу 1 травня 1928 р. «група контрреволюціонерів порозкидала листівки, зняла пам'ятник жертвам революції і спалила його» [1, спр.1131, арк.18] — інформував бюлетень ЦК КП(б)У. Щоправда, розповсюдження прокламацій та листівок у цей час не мало масового і організованого характеру, було епізодичним, відірваним від активних форм селянського опору. Проте, зміст власноручно виданої агітаційної продукції був більш відвертим, вказував на конкретних винуватців хибної антиселянської політики й закликав, як правило, до збройної боротьби з існуючим режимом. З 1929 р. листівки і прокламації почали опановувати дедалі ширший інформаційний простір, відчувався вплив на них зарубіжних антирадянських центрів. Г.Петровський, перебуваючи з інспекцією у Полтавському, Шевченківському, Лубенському та Кременчуцькому округах в березні 1929 р., спостерігав «в багатьох місцях розповсюдження закордонних і місцевих петлюрівських прокламацій, головним чином, проти хлібозаготівель» [7, спр.2965, арк.7].

Як специфічну форму селянського опору хлібозаготівлям та спробу привернути увагу громадськості до надзвичайних подій навколо більшовицького аграрного курсу слід розглядати факти суїциду селян під час проведення головних сільськогосподарських кампаній, адже самогубство рішуче засуджувалося і релігією, і традиційним укладом хліборобського життя. Ці факти розглядалися владою як вибухонебезпечні, реєструвалися у цілком таємних зведеннях і обговорювалися в партійно-радянських установах з метою «вжиття запобіжних заходів». Так, у огляді ЦК КП(б)У від 30 січня 1928 р. про хід хлібозаготівель зазначалося вкрай напружене становище в селянському середовищі Херсонського округу, яке, зокрема, було спричинене самогубством селянина

у Снігурівському районі внаслідок нещодавнього занепаду власного господарства [1, спр.872, арк.193]. У спецзведенні ДПУ від 27 лютого 1928 р. про недоліки хлібозаготівельної кампанії вказувалося на поширення агітації з боку селянських ватажків з метою скоротити посівні площі, приховати збіжжя до кращих часів та зірвати чергові стягнення по самооподаткуванню. При цьому широко використовувався факт самогубства селянина Олендарйова Ізюмського округу, якого до такого трагічного вчинку підштовхнула неспроможність виконати завдання по самооподаткуванню [7, спр.2779, арк.2]. Також, як стало відомо з матеріалів ДПУ, надзвичайно загострилася обстановка в

Література

1. Державний архів Дніпропетровської області. — Ф.7, оп.1.
2. Державний архів Запорізької області. — Ф.Р — 673, оп.4.
3. Державний архів Миколаївської області. — Ф.1, оп.1.
4. Там же. — Ф.Р-123, оп.1.
5. Державний архів Одеської області. — Ф.Р — 2138, оп.1.
6. Іваненко В.В. Українське село в умовах трансформації аграрної історії України та Росії (XVIII — XX ст.). Матеріали міжвузівського семінару «Україна в історії» Д.П.Пойди. — Дніпропетровськ, ДДУ, 1999.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України, спр.563, арк.156].

Уманському окрузі у червні 1929 р. після трагедії у родині Цимбалів з с. Заліське Тальновського району. Під час примусового вилучення хлібних лишків з двору Цимбалів, які обробляли 6 дес. і мали шестеро ідців, вивезли 5 мішків збіжжя, залишивши на харчування всього 8 пуд. борошна. З огляду на таке свавілля влади, син селянина — комсомолец, повісився в клуні, а сам господар намагався зарізатися ножем [1, спр.1540, арк.15].

Велике враження на настрої селян Миколаївського округу справила загибель родини Ситченків з с. Баштанки. Чоловік та дружина вчителювали і мали до революції 35 дес. землі. В листопаді 1929 р. їх було занесено до списків «верхівки» села (10%), яка мала нести головний тягар хлібозаготівель. У цей час Ситченки сіяли тільки 1 дес. пшениці, утримували невеличкий садок, 15 вуликів бджіл та мали добрий будинок. Після попередження комісії сприяння хлібозаготівлям про адміністративні заходи щодо боржників недовільно задоволено призначення рідного сина вчительки в садок, підпалив будинок і покінчив з собою [1, спр.563, арк.156].

Такі вчинки пробуджували свідомість селян, змушували розмірковувати про подальшу долю сільського господарства, об'єднували хліборобів для спільних дій, хоча б на короткий термін і на емоційному рівні, розхитували підвалини економічних відносин «воєнно-комуністичної» спрямованості, готували сприятливе підґрунтя для поширення селянського опору. Вони яскраво відображали шалений внутрішній протест заходам влади на селі, хоча і залишилися вкрай трагічними та суперечливими з моральної точки зору.

Таким чином, реакція селянства на «воєнно-комуністичний» характер хлібозаготівельної політики у 1927/28-1928/29 рр. була відверто негативною. Зруйнувавши економічні основи ринкових відносин і встановивши диктат у сфері ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, влада остаточно стала на шлях силового розв'язання політичних і економічних проблем.

Сьогодні, коли інтенсивний пошук ефективної стратегії економічного розвитку України відбувається в умовах катастрофічної втрати промислового і аграрного потенціалу, запеклої політичної боротьби, загострення соціальних проблем і слабкої правової забезпеченості функціонування нових ринкових механізмів, своєчасне звернення до досвіду минулого, сподіваємось, допоможе уникнути зайвих помилок, а врахування історичних уроків може гарантувати здійснення аграрної реформи 2000 мусового виснаження внутрішніх ресурсів, недоцільних економічних експериментів та соціальних конфліктів.

**ПІДЛІСНА Л. С.
ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНОГО
РОЗВИТКУ НЕЗАЛЕЖНОЇ
УКРАЇНИ. МІСЦЕ І РОЛЬ
ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ**

Перетворення України на самостійну державу і зміна суспільно-економічного ладу неминуче веде до переоцінки цінностей і нового визначення пріоритетів. Для переосмислення ідей та переорієнтації психологічних настановлень необхідно затратити багато часу. Але коли нація теоретично усвідомила свої ідейно-психологічні проблеми їй легше переосмислювати свої духовні цінності і переорієнтовувати свої духовні цілі. Актуальним тому виявляється дослідження і теоретичне обґрунтування проблем сучасного етапу розвитку України.

Самостійне історичне буття українського народу має бути забезпечене актуальним культурним потенціалом, створенням нового культурного ландшафту, інакше воно залишається ущербним. Йдеться про конкурентоспроможність самої української культури, її здатність давати тон інтелектуальному й культурному життю свого суспільства, адаптувати для суспільства культурну реальність світу.

Криза минулого суспільства призвела до того, що повсюди спостерігаються моральні компроміси, різке зниження престижу духовних цінностей, розповсюдження обивательської психології, соціальної апатії, втрати смисложиттєвих цінностей. З'явилися нові кризові явища. З'явилася реальна загроза загубити ті духовні цінності, які протягом століть накопичували і передали нам, як найцінніший національний скарб, минулі покоління: руйнуються історико-культурні пам'ятники, розкрадаються світового значення скарби, гинуть народні промисли, руйнуються клуби та палаци культури, бідніють бібліотеки, розпадаються художні колективи.

Успіх українського державотворення залежатиме від рівня духовного розвитку людини, його культури, в тому числі культури пам'яті. Тільки забезпечуючи спадкоємність, послідовність між минулим і теперішнім ми зможемо побудувати майбуття. Пам'ять один з важливих факторів творчих здібностей людини. Пам'ять — це основа кожної особистості, так само, як традиція — основа колективної особистості народ. Ми живемо в спогадах і спогадами. Духовне життя людини, по суті, всього лише зусилля, яке ми здійснюємо для того, щоб наші спогади мали продовження і перетворилися в надію, щоб минуле стало майбутнім.

Пам'ятки історії та культури — це унікальні свідки нашого минулого важливе джерело історичного досвіду попередніх поколінь. Вони віддзеркалюють пройдений народом історичний шлях, матеріалізують життя і побут минулих епох, рівень соціально-економічного і культурного розвитку. Відтворюючи етапи розвитку цивілізації, боротьби за національну і соціальну свободу і незалежність, вони водночас служать джере-

*Підлісна Людмила
Станіславівна —
кандидат історичних
наук, доцент кафедри
історії та
українознавства
Національної
металургійної академії
України*

лом історичного пізнання, важливим засобом формування світогляду наших сучасників з огляду на досвід минулого.

Пам'ятки культури є важливий засіб морально-естетичного виховання народу. Це вимагає комплексного вдосконалення зовнішнього вигляду наших міст і сіл, усього життєвого середовища, збереження й реставрації пам'яток історії та культури, проектування високохудожніх містобудівельних ансамблів і скульптурних пам'ятників, прилучення до них населення України.

Протягом декількох десятиліть спорудження пам'ятників на території України було пов'язано із становленням та розвитком монументальної пропаганди.

Створювані в великій кількості пам'ятники революційної, бойової та трудової слави, пам'ятники-персоналії затверджували перевагу соціалізму та комуністичної ідеології, увічнювали імена й події радянського періоду історії. Інтенсивність цієї роботи в умовах ідеологізації всіх сфер життя суспільства і володарювання залишкового принципу фінансування вела до тиражування пам'ятників-символів, перетворенню творчого процесу в виробництво по виготовленню ідеологічної атрибутики. Такі пам'ятники, не будучи високохудожніми добутками, засмічували життєве оточення звичними штампами, викликали емоціональну глухоту і несприйнятливості мистецтва.

З іншого боку, пам'ятники монументального мистецтва схильні ідеологічному впливу і володіють твердим соціальним змістом. В зламні періоди, періоди соціальних вибухів вони стають приводом для широко розвертаючих рухів за збереження чи зруйнування культурно-історичних цінностей.

Нажаль, не обійшли ці процеси і сучасну Україну. Перші кроки її державної самостійності супроводжувалися політизацією історії та культури, непродуманим, часто необгрунтованим запереченням старих символів і заміною їх новими, скиданням з постаментів колишніх ідолів і поставленням на їх місце інших, таких же ідолів.

Показником в цьому плані є проблема пам'ятників Т.Г.Шевченко. Відомо, що кожен пам'ятник — символ. Наша zdeформована ментальність не терпить ідеологічної пустоти. Напевно тому повсюди, особливо в багатьох містечках Галичини, на місце ленінського «Мистецтво належить народові» прийшло Шевченкове «В своїй хаті — своя правда, і сила, і воля», а замість , проникаючого в душу, колючого по-

гляду вождя — пишні Тарасові вуса. Це прагнення «очиститися від скверни й на місці антихристиянського Перуна» утвердити свої національні святині — небезпечно. Земля наша була всіяна неймовірною кількістю ідеологічних капищ. Якщо тепер у кожному з них перемога над блудом утверджуватиметься розтиражованим у фарбах і камені образом Поета, то ми перейдемо від ідеалізації Шевченка до його «ідолізації». У такому випадку історія може повторитися.

Матеріальні залишки минулого, крім суто меморіального значення, мають велику наукову цінність. Вони є не лише живим свідченням героїчної історії наших народів, а й важливим історичним джерелом, яке проливає яскраве світло на багато питань соціально-економічного і культурного розвитку суспільства, що їх створило. Вони являють собою матеріалізовану працю й думку минулих поколінь. Цей аспект дуже часто випускається з уваги, а тим часом саме він основний. Тому питання про охорону пам'яток минулого не може не хвилювати історика.

Збереження історичних пам'яток завжди справа не проста. Загрозою їм були воєнні руйнації, тотальне нехтування, байдужість і невігластво. В Україні історичні пам'ятки до того ж значили тавром націоналізму з відповідними для них наслідками. У наш час, коли потяг до національних культурних цінностей у народі зростає, теж можна, тепер уже з великої любові, несамохіть загубити поміж гранітом і бетоном історичні сліди.

Матеріальна вірогідність — історична правда, яка завжди глибоко переконала навіть невеликі залишки старовини, що крізь віки дійшли до нас. Чи ж завжди ми розуміємо це і прагнемо зберегти ті крупичі минувшини, які доносять пам'ять про події або особистостей, коли витрачаємо чималі державні кошти, дорогі матеріали, талант митців і працю рук будівничих, «іду-чи назустріч» ювілеям? Сумні приклади часів культу і застою, коли планово тиражували монументальні комплекси, пам'ятники і пам'ятні знаки свідчать, як мало нас зворушили гори граніту й бронзи, бетону й сталі. Ленінським планом монументальної пропаганди, по суті, підміняли патріотичну діяльність у справі охорони пам'яток. В семідесяті роки широкомасштабне будівництво пам'ятників підлеглих ідеологічним потребам викликало «пам'ятниковий бум», який в значній мірі допомагав створенню формальної по суті та змісту охоронної системи. Ці фактори не тільки чинили негативний вплив на результативність управлінської діяльності в

області охорони культурних цінностей, але і стали однією із причин критичного стану пам'ятників історії і культури у 80-і та на початку 90-х років.

Не потребує якихось пояснень, що пам'ятки матеріальної культури — єдине джерело наших знань про дописемні епохи. Однак і матеріали пізніших епох мають досить істотне значення, оскільки перед ученими постає низка проблем, недоступних дослідженню без залучення матеріальних залишків. Зокрема, маємо на увазі історію технічного прогресу, культури, національної самосвідомості, історію розвитку громадянської думки.

На особливу увагу заслуговують твори стародавньої архітектури і категорія пам'яток, на котрі якимось, не заведено було звертати увагу. Це об'єкти, що безпосередньо пов'язані з виробництвом, однак вони втратили своє господарське значення. Тим часом ця категорія пам'яток має величезне значення як джерело з історії розвитку господарства й техніки. Так, у Дрогобицькій і Чернівецькій областях збереглися доменні печі першої половини 19 століття, які в наші дні, певна річ, не мають промислового значення і давно не діють. Але вони становлять величезний інтерес з погляду меморіального, а надто як важливе джерело для вивчення технічного прогресу в чорній металургії. Була така піч і в районі Донецька, проте місцева влада, не розуміючи її значення, наказала пустити її на металевий брухт. На території нашої країни є чимало старих промислових об'єктів (заводських споруд, машин, закинутих гірничих виробок тощо), які втратили промислове значення, але зберігають велику культурно-історичну цінність для нинішнього і прийдешніх поколінь.

Нігілістичним і зневажливим можна охарактеризувати відношення до архітектурних пам'яток, особливо культових споруд. Процес їх знищення розпочався ще в 30-і роки, коли більшовики, йдучи проти традицій, розглядали історико-культурні пам'ятники як «залишки гнилого минулого», діючи під популярними тоді лозунгами: «На руїнах старого світу збудуємо новий», «Релігія — опіум для народу», та інші. І якщо в великих містах церкви та монастирі були віддані під житлові будинки, будинки відпочинку або склади (де знаходились до початку 90-х років, то в селах практично повсюди вони зникли безслідно. Між Дніпропетровськом і Нікополем, наприклад, уже давно не залишилось жодної дерев'яної церкви. Немає їх і в Донецькій, Запорізькій, Полтавській та Харківській областях.

Величезна кількість цінніших пам'яток стародавньої архітектури була віддана в жертву реалізації планів реконструкції міст. Особливо постраждав в цьому плані Київ. Тільки спроби створення єдиного партійно-урядового центру призвели до знищення таких архітектурних пам'яток, як Василівська церква й Михайлівський Золотоверхий собор 11 століття, його барокову дзвіницю 18 століття, Микільський військовий собор 17 століття. Задля нових урядових споруд Київ утратив багато цінних пам'яток архітектури та чимало інших давніх будинків, що визначали його своєрідність. Але створити імпазантний урядовий центр з гарним головним майданом і ансамблевою забудовою так і не вдалось.

У 1977 році прийнято рішення про відродження Михайлівського Золотоверхого собору. Однак тепер склалась інша проблема: як буде сприйматися він в сучасному градобудівельному оточенні побіч із тоталітарним громадам колишнього ЦК КПУ.

Після здобуття державності, в процесі відродження української культури, почала формуватися нова політика відносно пам'яток. Головна увага в ній належала пам'ятникам минулої національної культури та історії України, відновленню та збереженню її духовної спадщини. Були ухвалені рішення про передачу пам'ятників архітектури (культових споруд) релігійним общинам, про розвиток одної із нових форм збереження пам'яток — історико-культурних заповідників, про міри по забезпеченню видання Зводу пам'яток. В 1992 році затверджено положення про державний реєстр національно-культурного надбання.

Однак, одні із прийнятих рішень не були реалізовані (так і не розпочато видання Зводу, немає і Державного реєстру пам'яток). Реалізація на практиці інших — не знімала всіх проблем. Наприклад, передані релігійним організаціям культові споруди, після ремонтно-реставраційних робіт, втрачали свою автентичність і, таким чином, перетворювалися з пам'яток на «церкви, як такі». Крім того, зазнала великого лиха музейна справа. Значна кількість музеїв розташована в церковних, монастирських приміщеннях. Передання цих будівель церкві тягне за собою відселення культурно-освітніх закладів, і вони часто просто опиняються на вулиці. Свого часу з такою проблемою зіштовхнувся ряд музейних закладів Києву, розташованих у Верхній Лаврі, котру жадала Православна церква після повернення собі Ніжньої. Не випадково тому у другій половині

90-х років з'явилися постанови з переліком культурних споруд — видатних пам'яток архітектури, які не підлягали передачі на постійне користування релігійним організаціям (церква-усипальниця Раєвських у селі Розумовка Кіровоградської області, Миколаївська церква 19 століття в м. Очаків Миколаївської області та інші).

Охорона і використання історичної спадщини — це важлива галузь культурного будівництва, яка має неабиякий вплив на формування соціальної активності, творчого натхнення, патріотичного і естетичного виховання людини. Велетенський досвід людства, його історія, увічнені у пам'ятниках вітчизняної і світової культури, є джерелом наших сьогоднішніх знань і вміння, бо, як мудро зауважив О. Довженко, «сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє».

Використання пам'яток є важливою умовою їх збереження на тривалий період та одержання фінансових коштів на ремонт і реставрацію. Насамперед існуючий Закон закріплює, що пам'ятки використовуються з метою розвитку науки, народної освіти і культури, патріотичного, ідейно-морального, інтернаціонального та естетичного виховання. Це повинне було забезпечуватися через мережу музеїв, бібліотек, виставок, історико-культурних заповідників, шляхом розвитку екскурсій, туризму та інших форм пропаганди пам'яток.

Крах тоталітарної системи, формування нових суспільних відносин й переоцінка цінностей, коли на зламі епох процес демократизації й відродження національної культури гальмується економічною кризою, а культура страхотливо пристосовується до ринкових відносин, зумовили нову складну соціокультурну ситуацію і реальність. Характерним для неї є значна втрата змісту і значення цих раніше поширених і популярних форм використання та пропаганди культурної спадщини країни.

Пам'ятки історії та культури можуть бути ви-

користані також у господарських та інших практичних цілях, якщо це не завдає шкоди збереженню пам'яток і не порушує їхню історико-художню цінність.

Нажаль, тимчасові господарі давніх будинків, або десятками років не ремонтували приміщення, або дозволяли собі всілякі переробки, що завдавало шкоди пам'яткам, часто-густо прискорювало «природну» загибель їх.

Через це сьогодні необхідно мати вдумливий, зважений, об'єктивний (а не тільки критичний) аналіз накопиченого негативного і позитивного досвіду роботи в даній області.

Збереженню історико-культурної спадщини буде сприяти і пошук нових, відповідних часу форм як використання, так і збереження пам'ятників.

На наш погляд, однією з ефективних форм використання і охорони пам'яток на сучасному етапі міг би бути туризм, котрому в нашій країні приділялось мало уваги, або не надавалось значення взагалі. Кошти, які в результаті розвитку туризму можуть і повинні дати пам'ятки культури, потрібно спрямовувати в основній своїй частині на охорону й утримання самих пам'яток. І, з другого боку, розумне використання пам'яток для потреб туризму й просвітницької діяльності дасть змогу порівняно швидко окупити кошти, потрібні для реставрації їх. Це тим більше важливо, якщо урахувати, що історико-архітектурні пам'ятки руйнуються значно швидше, ніж зростають бюджетні асигнування та наростають виробничі потужності реставраційних організацій.

У зв'язку з кризою нашої економіки, в умовах перехідного періоду, доцільним з нашої точки зору, могло би бути і звернення до Комітету по всесвітній спадщині з проханням про включення до «Списку всесвітньої спадщини» найбільш видатних і потребуючих захисту пам'ятників. Зараз в цьому Списку Софійський собор і ансамбль монастирських будівель Києво-Печерської Лаври. В розумній кількості — культурна спадщина показана тут набагато менше, ніж навіть Нова Зеландія, не говорячи про Іспанію, Германію, США, Францію та Мексику.

Розв'язання викладених вище питань в значній мірі сприяло би не тільки відродженню Української культури, але й її інтеграції в світовий культурний процес.

Успішне становлення і розвиток нової практики пам'ятників у незалежній Україні можливе при умові змінювання системи фінансування та матеріально-технічного постачання підприємств та організацій, які займаються реставрацією та охороною пам'яток.

Ще більш важливішим виявляється реорганізація державної системи охорони культурної спадщини, розроблення принципово нового законодавства.

Якщо це не буде зроблено, можна говорити

**ПРОБЛЕМИ
СОЦІАЛОГІЇ****ГОРОДЯНЕНКО В. Г.
ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА И
ФУНКЦИИ ИСТОРИИ СОЦИОЛОГИИ**

Длительное время социологическая наука в нашей стране оставалась полулегальной, не получала развития в этой связи и ее история. В то же время именно история социологии дает богатый материал для размышления над судьбами науки, над ее полезными начинаниями и нереализованными возможностями. Анализ истории развития социологии необходим для того, чтобы наступило подлинное возрождение самой социологической науки в полном объеме ее теоретических и практических задач, которые в огромной мере зависят от того, как осмысливаются различные стороны социального бытия средствами научного знания.

История социологии, как известно, является составной частью истории социологического знания, так как исследует процесс становления и развития науки. Именно в этом качестве она имеет свою историю, неразрывно связанную с возникновением социологической дисциплины, процессом институционализации и функционирования в обществе, сменой ее исследовательских парадигм, формами структурирования, определением предметной области, взаимоотношениями с другими социально-гуманитарными науками.

В этой связи правомерно возникает вопрос — с чего начинать описывать историю социологии? Когда она началась? Ответ, на наш взгляд, зависит от того, как тот или иной историк социологии, школа или направление определяют предмет социологии. Ведь и сегодня идут непрекращающиеся споры о предмете социологии, причем, это не только в нашей отечественной науке. До сих пор не могут решить, что такое социология и западные ученые, дающие по этому поводу еще больший разброс мнений, нежели отечественные исследователи. Датировать же начало социологии, на наш взгляд, правомерно с того момента, когда ее предмет стал фиксироваться в потоке гуманитарного знания.

Наряду с этим, тревожит и другой факт, когда история социологии отождествляется с историей социальной мысли. Отождествление социальной мысли и социологии в значительной степени происходит потому, что предметом и объектом исследования их обоих довольно часто называют общество, проблемы его развития и функционирования. В апреле 1996 года по этому поводу в Институте социологии РАН состоялось обсуждение обозначенной проблемы за «круглым столом»*. Участники дискуссии почти единодушно

*Городяненко Виктор
Георгиевич —
заведующий кафедрой
социологии
Днепропетровского
государственного
университета, член
правления
Социологической
ассоциации Украины,
доктор исторических
наук, профессор*

* См.: История социологии и история социальной мысли: общее и особенное («круглый стол») // Социологические исследования. — 1996. — № 10. — С. 77-88. — №11. — С. 59-66.

но признали отличительные особенности истории социологии и истории социальной мысли по ряду признаков: времени функционирования, объекту и предмету, методологии исследования и др.

Действительно, история социологии, при рассмотрении периода до середины XIX века, практически растворена в истории социальной мысли и составляет единое целое. Если же ее и пытаться выделить как нечто специфическое, то это возможно только на основе ретроспективного взгляда, под углом зрения уже сформировавшейся впоследствии социологической науки. Именно исторически, внутри этого неразделенного целого формировались тенденции, которые постепенно привели к выделению социологии в самостоятельную дисциплину. Разумеется, с возникновением социологии социальная мысль не исчезает. Она продолжает существовать как род знания, обладающий специфическими особенностями. Социальная мысль не признает границ не только между научным и ненаучным знанием, но и междисциплинарных границ внутри комплексного научного знания. Она может включать в себя самые различные социальные науки, свободно переходя от методов и понятий одной дисциплины к методам и понятиям другой.

Социология же, в отличие от социальной мысли, требует соответствия строгим стандартам научности и осуществления определенных процедур, доказательств, верификации, опровержения и т.п. Она не просто ставит проблему, но и стремится разрешить ее. В этой перспективе социологическая мысль сама становится предметом социологического изучения. Поэтому очень важно сохранить представление о социологии как строгой науке, не дать растворить ее в истории социальной мысли, осознательной, в свою очередь, специфику, высокую эвристическую ценность своих подходов, полезных и благотворных не только для нее самой, но и для истории социологии, исторической науки в целом.

Предмет истории социологии как особой социально-гуманитарной дисциплины определяет процесс развития социологического знания, который можно рассматривать как в широком, так и в узком смысле. В первом случае имеется в виду весь исторический путь, пройденный социальной мыслью с момента ее зарождения в форме первых представлений о человеке, обществе и его устройстве. Природа социума, характер общественных отношений

начинают осмысливаться уже в первобытной мифологии. Затем, с появлением философии, взгляды на общество, человека, историю начинают принимать более реалистическое выражение, пока не приобрели формы развитой социальной мысли в классических теориях Нового времени.

В первой четверти XIX века наступает момент, когда уже на основе накопленных философией представлений формируется самостоятельная область знания об обществе — социология, как дисциплина, имеющая ныне свой предмет, свои специфические задачи и методы. Этот позднейший этап в истории социальной мысли и составляет предмет истории социологии в его узком, более строгом определении. Именно в этом понимании в предметную область изучения, на наш взгляд, должны входить исследования причин и условий зарождения социологии как самостоятельной области социального знания, анализ ее теоретических и социально-культурных предпосылок, выявление закономерностей развития, периодизации, наиболее характерных особенностей на различных исторических этапах, изучение отличительных черт, которые формируются в конкретно-исторических условиях различных стран.

Теоретическая и практическая значимость истории социологии находит отражение в ее функциях. Наиболее важными среди них, на наш взгляд, являются:

— **теоретико-познавательная** (гносеологическая), связанная с изучением исторических закономерностей социального развития, тенденций изменения различных социальных явлений и процессов. История социологии накапливает знания, систематизирует их, вооружает исследователя новыми знаниями о развитии общества. Раскрывая объективные закономерности исторических процессов, история социологии тем самым создает предпосылки для понимания перспектив дальнейшего развития как общества в целом, так и отдельных его сфер;

— **мировоззренческая** функция. Наряду с теоретизированием, история социологии направлена на познание естественно-исторического процесса и выработку перспективных целей развития общества. Специалист любого другого обществоведческого профиля, обращаясь к историко-научному аспекту конкретной науки, начинает воспринимать социальную реальность в исторических формах ее осмысления, сверяя с ними собственную пози-

цію, и таким образом формирует и развивает свое историческое самопознание. История социологии, расширяя профессиональный и социокультурный уровень специалиста, служит школой научно-теоретического мышления, обогащает его знанием путей, пройденных наукой, ее теоретических и методологических трудностей, поисков и решений.

Кроме того, как и социологическая наука в целом, история социологии обладает в обществе рядом других, специфических функций: критической, просветительской, гуманистической, прогностической и др. Эти и другие функции предполагают предъявление к истории социологии особых требований. История социологического знания должна быть строго научной, достоверной, т.е. объективно отражать реальные факты, проблемы и противоречия социальной жизни. Она должна быть деидеологизированной, теоретически нейтральной, отражать интересы не только особых классов или социальных групп, а и общества в целом, реальную его действительность.

Особое значение для изучения и написания истории социологии приобретает метод исследования. Приоритетными сегодня являются качественные методы познания. Общая стратегия качественного подхода состоит в открытом, поисковом характере анализа проблемы. Внимание исследователя, в этой ситуации, направлено на укрупненное рассмотрение отдельных фактов в единстве их объективного и субъективного социального опыта. Принимая эти исходные моменты, можно обозначить довольно существенное количество оптимальных методов, применяемых историками социологии.

Основное знание придается сегодня **сравнительно-историческому методу**, с помощью которого путем сравнения выявляется общее и специфическое в исторических явлениях, достигается познание различных исторических ступеней развития одного и того же явления или двух разных существующих феноменов. Этот метод дает возможность изучить социологические факты, как в тесной связи с той исторической обстановкой, в которой они возникли, так и в их качественном изменении на различных этапах дальнейшего развития.

В историко-социологическом исследовании может применяться и **проблемно-хронологический метод**, предполагающий дифференциацию более или менее широкой темы на ряд узких проблем, каждая из которых рассматривается в хронологической последовательности

относящихся к ней историко-социологических факторов.

Социологическая наука изучает общество, знавшее качественно-отличные друг от друга формации и эпохи. В этой связи, в рамках изучения истории социологии, требует применения **метод периодизации**. Его сущность состоит в выделении формаций, эпох, периодов и этапов, отличающихся друг от друга уровнем развития социальной мысли, культуры, своеобразием определенных исторических закономерностей, тенденций и т.п.

Определенное значение для описания становления и развития социологической науки имеет **ретроспективный (возвратный) анализ** возникновения и функционирования социологии. Суть ретроспективного метода заключается в изучении процесса движения мысли исследователя от современности к прошлому, изучение элементов прошлого и реконструкция на их основе имевших место в истории социологии социальных фактов и явлений.

Историки социологической науки могут пользоваться и другими методами, заимствованными из смежных социально-гуманитарных наук. В данной научной дисциплине не чужды методы, часто применяемые в теоретической и эмпирической социологии: анализ документов, статистический анализ, социальное прогнозирование, биографический метод, типологический подход и др. Перечисленные методы не исчерпывают все научные приемы познания, применяемые в историко-социологическом исследовании, однако в своей совокупности они могут составлять фундамент эффективного научного творчества, если выбор тех или иных методов будет определяться предметом и специфическими задачами конкретного исследования.

Важное значение, при рассмотрении институционализации и развитии истории социологии принадлежит определению основных этапов и принципов периодизации данной дисциплины. Изучение периодов становления и развития истории социологии приводит к мнению, что критерием их появления являются признаки, принадлежащие существу самой социологической науки, ее методологии, теоретическим концепциям, проблематики, рефлексии. В этой связи, периоды истории социологии как совокупности историко-социологических фактов, событий и памятников, возникшие и устоявшиеся в определенные исторические отрезки времени, могут включать, по нашему мнению, следующие этапы:

1. Протосоциология. Возникновение и развитие социального знания и мысли.
2. Становление системы обществознания. Возникновение эмпирических, демографических, статистических исследований.
3. Возникновение и развитие социологической науки. Классическая социология конца XIX — начала XX столетия.
4. Социологическая мысль в Украине.
5. Становление и развитие социологической науки в России.
6. Западная социология в 20-60-е годы XX столетия.
7. История социологии советского периода (1917 — 1990 гг.).
8. Современные теоретические направления в отечественной и зарубежной социологии.

По мере развития социологической науки и широкого комплекса социологических дисциплин история социологии все более отделяется от теоретической социологии, приобретая черты относительной самостоятельности. История социологии подчиняется тем же общесоциологическим закономерностям, что и социология, она развивается по законам, характерным для развития социологии в целом, и в то же время вырабатывает в ходе исторического развития свои специфические законы, свои категории.

Существенной предпосылкой формирования относительно самостоятельной социологической дисциплины является тот факт, что историко-социологические воззрения неизбежно присутствуют в любом социологическом учении. Социологические идеи того или иного мыслителя уходят своими корнями в объективную действительность, в многогранную материальную и духовную жизнь общества. Поэтому трудно представить себе развитие самой социологии вне исторических связей. Каждое социологическое учение объективно связано с предшествующим — оно воспринимает одни идеи прошлого, отбрасывает другие, перерабатывает третьи. Но коль скоро историко-социологические взгляды всегда присущи любому социологическому учению, то существуют вполне реальные основы и необходимость специального изучения этих взглядов, т.е. основы не только для истории социологии, но и для социологической историографии. Вместе с отделением истории социологии и по мере ее становления как специфической социологической науки появляется потребность в осознании истории самой научной дисциплины, складыва-

ются предпосылки для формирования историографии истории социологии.

Выделение историографии социологии из истории социологии происходит на современном этапе ее развития, когда история социологии вступила на путь самопознания, рефлексии, когда назрела потребность определить генезис, этапы и тенденции ее развития, когда, наконец, стало общепризнанным мнение, что корни современных социологических теорий уходят в классический период, что вне историко-социологического анализа трудно представить развитие содержания и методологических принципов социологии. Таким образом, историография социологии должна раскрывать конкретно-историческую связь истории социологии с социальной практикой, с интеллектуальным потенциалом эпохи, с содержанием и национальными особенностями социологических концепций в различных странах и в различные эпохи. В этой связи история социологии, ее осмысление является одним из важных признаков формирования новой области социологического знания — историографии социологии.

Процессы размежевания отдельных направлений и дисциплин в русле социологической науки — признак ее заметного развития. Применительно к истории социологии это — выделение методологических проблем, историографии истории социологии, разделение на историю отечественной и зарубежной социологии, историю социологических направлений в мировой социологии и т.д. Особая и крайне важная ветвь — источниковедение истории социологии, опирающееся не только на публикации исследований, но также на архивные документы, мемуары и другие материалы по истории социологического сообщества, отдельных школ и направлений. В этом процессе диверсификации историко-социологических исследований есть опасность утратить целостное представление об истории социологического знания. Так что роль историков социологии, рассматривающих целое, будет особенно важной. Историко-социологическое направление имеет перспективу одного из важнейших в ряду других еще и потому, что развитие теоретической социологии есть прежде всего продукт глубокой рефлексии относительно уже добытого знания, равно как и осмысления социальных процессов современности.

Мощным стимулом в историко-социологических исследованиях является социальный

запрос. Извлекая из истории закономерности общественного развития, можно, заглядывая в будущее, упреждать интересы и потребности общества, еще не вполне осознаваемые сегодня. История и анализ современного состояния мировой социологии дают серьезные основания для выявления перспективных гуманитарных социальных запросов со стороны социума к социологической науке. Само изменение идеологической обстановки создает необходимые условия для активного отклика исследователей на эти социальные запросы.

Историкам социологии предстоит большая работа по воссозданию как можно более полной и точной картины развития отечественной социологии, что предполагает, кроме всего

прочего, и обобщение опыта, накопленного специалистами в советский период. Но главное, что предстоит сделать в первую очередь, это обратиться к систематическому изучению собственного опыта. В украинских дореволюционных изданиях лежит и ждет своих исследователей богатейший материал, запечатлевший интересные мысли, горячие дискуссии по фундаментальным проблемам теории и методам в социологии, по отдельным вопросам, приобретавшим актуальность в разные исторические периоды. Этот процесс получил отображение не только в монографических работах, но и в огромном количестве статей, обзоров, популярных очерков — во множестве украинских журналов самой разной ориентации. Только на основе всестороннего изучения этого наследия можно составить объективное представление о содержании отдельных исторических этапов в истории социологии Украины, о достижениях отечественных социологов, остававшихся какое-то время неизвестными. В этой связи основная задача истории социологии определяется той спецификой, которая отличает процессы становления и развития социологии в Украине: взаимодействие внутренних и внешних факторов возникновения социологической науки, ее теоретические и методологические трудности, характер их усвоения на украинской почве, исторические судьбы идейного и теоретического наследия в советский период, творческие искания и открытия украинских социологов, их вклад в сокровищницу мировой науки и т.д. Эта работа нужна сегодня, чтобы общество могло опереться на потенциал отечественной науки и развивать гуманистические традиции дальше. Именно история социологии, занимаясь изучением конкретных течений, школ, судеб должна постоянно заботиться об объективной оценке присутствующего на каждом историческом этапе интеллектуального климата, как совокупности всех линий материального и духовного развития общества в их пересечении и слиянии, противоборстве и взаимовлиянии. Эта задача сближает историю социологии с культурой, развитию и совершенствованию которой она в конечном итоге служит.

**ПАТРУШЕВ В. И.
ОРГАНИЗОВАННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ
МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ**

Это возможность подлинного развертывания местного самоуправления, как демографического института, формы народовластия, естественный процесс изменений жизнедеятельности населения, обусловленный изменениями, нововведениями. Организационный потенциал — стратегический, практически неисчерпаемый ресурс самоорганизации, самодеятельности населения, рассчитанный на изменение отношений. Ценностей, структуры, с целью улучшения адаптации муниципального образования к новым экономическим условиям. В данном докладе речь пойдет об инновационной синергетической концепции развития муниципальных образований. Суть этой концепции в том, что организационное развитие является способом разрешения сущностного противоречия между общественной потребностью во взаимодействии, сотрудничестве людей, проживающих компактно на определенной территории, поиске компромисса, баланса интересов, с одной стороны, и самореализацией жизненных сил человека, с другой, в процессе социализации, с целью создания благоприятных условий в различных сферах жизнедеятельности.

Местное сообщество: Взаимодействие	Социализация	Человек: Самореализация
<ul style="list-style-type: none"> * Общие цели, интересы * Жизненное пространство: Экономическое, Социальное, Природное, Духовное. * Сотрудничество * Взаимореализация: Деятельность, Управление, Организация. * Социальный интеллект 	СОЦИАЛЬНЫЕ ИНСТИТУТЫ: <ul style="list-style-type: none"> * Семья * Школа * Трудовой коллектив * Армия * Церковь * Территориальное общественное самоуправление * Формальные отношения * Право * Мораль * Политические организации * Профессиональные организации * Неформальные отношения * Общение * Общественное мнение 	<ul style="list-style-type: none"> * Личный интерес * Жизненные силы, способности, потенциал человека, его интеллект * Саморазвитие * Самообразование * Самовоспитание * Самоутверждение * Самоосуществление * Самодеятельность * Самовыражение * Творчество * Самоуправление * Самоорганизация
<p>Цель: благоприятные условия жизнедеятельности, качество и уровень жизни, социальное здоровье, общественная безопасность.</p>		

Патрушев Владимир Иванович — доктор социологических наук, профессор Российской академии государственной службы при Президенте Российской Федерации.

Концептуальная модель организационного потенциала местного самоуправления может представлена следующим

образом:

Цель: благоприятные условия жизнедеятельности, качество и уровень жизни, социальное здоровье, общественная безопасность.

Местное сообщество и человек взаимодействуют постоянно, ежедневно, согласовывают интересы, находят формы сотрудничества, нередко конфликтуют, спорят, затем мирятся, обмениваясь энергией, информацией, ресурсами. В результате влияния друг на друга, происходит видоизменение среды обитания, выработка писаных и неписаных правил человеческого общежития в виде естественного, природного осуществления объективных законов жизни человека как биосоциального существа в труде и через труд, целесообразную деятельность, через систему культурных символов (наука, искусство, религия, социальная психология и т.д.), и социальных институтов, через реализацию творческих потенциалов сознания, в процессе социализации, усвоения ценностей мировой культуры. На этом базисе формируется социальный статус человека, определяется положение и роль его в местном сообществе.

Предстоит преодолеть полосу отчуждения и отстраненности как населения от государственного управления, так и государственного управления от населения, снизить достаточно высокий уровень социального иждивенчества. И в этой работе первостепенная роль принадлежит местному самоуправлению.

Муниципальное образование — своеобразная корпорация, призванная решать местные проблемы своими силами, средствами и под свою ответственность. Наделение местного сообщества полномочиями требует создания экономических условий для осуществления этих полномочий. Следовательно, органы местного самоуправления должны самостоятельно владеть и управлять определенной собственностью, в том числе распоряжаться местными финансами. Отсюда появляются корпоративные интересы, в результате реализации которых формируется определенная организационная культура, организационное поведение. Это сплав ценностей, отношений, норм, привычек, традиций, форм инновационного поведения, общения, ритуалов, характерных для конкретного муниципального образования, определенное состояние массового сознания, включающее экономическое, политическое, нравственное и экологическое сознание. Это вся социально-культурная среда обитания и самосуществования, самовыражения, самореализации человеческой сущности, сохранения и воспроизводства жизненных сил.

Это специфический образ жизни населения, компактно проживающего на определенной территории, обусловленной чувствами «малой родины», историей родного края, родственными корнями, национальными особенностями. Это стиль деятельности органов местного самоуправления, организация и степень включенности населения в решение местных проблем, ориентация на изменения. Это стратегия экономического сотрудничества, социальных инноваций, наиболее полного использования общественного интеллекта и потенциала территории.

Любое муниципальное образование — сложная социальная система, естественная социальная организация. Здесь средствами социальной регуляции выступают собственно человеческие отношения, нормы морали, общения, добрососедства, формируется социальная структура, подсистема взаимодействия различных социальных групп, статусов, социальных ролей. Главная цель самоорганизации и самостоятельности населения муниципального образования — обустроить свою территорию, создать благоприятные условия жизни не только для себя, но и для будущих поколений, решая совместно общие проблемы для более полного удовлетворения своих корпоративных интересов, ибо все местные сообщества разные, имеют различный уровень социально-экономического развития, свою историю поселения, свой национальный, демографический состав. И осуществлять эти корпоративные групповые интересы приходится прежде всего за счет местных ресурсов, инициативы и самостоятельности населения, творчества, стратегии инновационного поведения. Здесь велико значение организационной культуры — главного фактора самостоятельности населения муниципального образования, воспроизводства и реализации социальных ресурсов. Поэтому формирование такой культуры, ее выращивание должны происходить целенаправленно, с детского сада, со школьной скамьи, шаг за шагом на основе определенной технологии, ориентированной на изменение, инновацию, науку, укрепление коллективного духа, веры населения в собственные силы, развития взаимопомощи на принципах гуманизма, общности, соборности, сотрудничества.

Становится все более очевидным, что недостаток организационной культуры местного общества — одна из основных причин трудностей, испытываемых местным самоуправлением. Это проявляется, прежде всего, в низком профессионализме, а, нередко, и в консерватизме местного руководства, отсутствии новых идей, вы-

веренных стратегий развития, пассивности, социального иждивенчества населения. Если организационный факт игнорируется, то правовые, материальные меры вряд ли приведут к заметному улучшению местного самоуправления.

Какие параметры организационной культуры и поведения муниципального образования являются залогом устойчивого социально-экономического саморазвития территории?

Во-первых, это определение стратегии изменений, ориентированной на приоритетные цели и задачи. Главное здесь — убедить людей в том, что сопротивление назревшим переменам, социальное иждивенчество, консерватизм не оправдывают себя.

Во-вторых, это поддержки и поощрения творческой активности населения, депутатов, муниципальных служащих, хозяйственных руководителей. Необходима хорошо отлаженная, работающая система сбора, изучения и реализации предложения по перспективным и текущим изменениям. Должна быть создана такая социальная атмосфера, в которой люди были бы уверены, что все их конструктивные инициативы, предложения, запросы депутатам будут серьезно и заинтересованно рассмотрены местными органами власти. Если же по каким-либо причинам они отклоняются, то это следует аргументировано довести до сведения людей. Четкая обратная связь, технология ее осуществления являются необходимым элементом организационной культуры, оптимизации своей системы местного самоуправления.

В-третьих, необходима система гласности, поощрения, стимулирования творческой инициативы населения, обеспечивающая использование мотивационного, соревновательного, образовательного, инновационного, духовно-нравственного, деятельностного, информационного, социально-психологического и других видов социальных ресурсов. В совокупности это социальный интеллект, общее достояние муниципального образования. Развить его и грамотно использовать — важнейший показатель организационной культуры.

В-четвертых, процесс формирования организационной культуры находит свое выражение в определенной миссии, кредо муниципального образования. Это — качество жизни населения, его социальное здоровье, продолжительности жизни людей, материальный достаток, общественная безопасность. Решения этих стратегических целей предполагает переход на корпоративный метод хозяйствования, новейших форм муниципального менеджмента, разработку и

внедрение концепции социальной и экономической поддержки интересов населения, осуществления конституционного права населения на местное самоуправление.

В-пятых, организационная культура является одним из важнейших факторов воспроизводства жизненных сил муниципального образования. Жизненные силы — это совокупный потенциал местного сообщества, способность населения создавать материальные и духовные ценности, изменять условия жизни в экодиалоге человека и природы. Речь идет о производительности труда, рациональности, эффективности деятельности в производственно-трудовой, потребительской, политической, социально-культурной, семейно-бытовой и других сферах жизни. На первый план выходит качество, номенклатура товаров и услуг, их цена.

Обращает на себя тот факт, что изменения в организационной культуре довольно редко выделяются в качестве прямой задачи становления подлинного самоуправления. Традиционная культура не позволяет местному сообществу открыто, честно и реалистично оценивать свое состояние и реагировать на социальные изменения. Когда муниципальные образования остаются один на один со своими проблемами, первоначальная культура государственного патернализма и социального иждивенчества становится неприемлемой. Рыночные и структурные изменения оказывают существенное влияние на культуру и приводят к серьезным столкновениям традиционного и инновационного в этой области. Многие нынешние руководители и муниципальные служащие глубоко осознают эти изменения и являются поборниками уже другой культуры. Становление новой организационной культуры, ориентации на собственные силы оказывается процессом весьма сложным и болезненным. Нередко возникает конфликт между культурой местного сообщества и ценностями, преобладающими во внешней среде, например, в стремлении ряда субъектов федерации «подмять» под себя местное самоуправление, продлить, как они говорят, вертикаль власти. С другой стороны, старые взгляды на местах не позволяют адекватно воспринимать новые требования Центра и субъектов федерации. Последние требуют от местных органов власти поведения, которое не соответствует их культуре и поведению. Следует отметить, также, что ныне многие крупные муниципальные образования самостоятельно выходят на международный уровень, вследствие чего возникает проблема адаптации к зарубежным культурам, к между-

Муниципальное образование как консервативная система	Муниципальное образование как инновационная система
<p>Признаки:</p> <ul style="list-style-type: none"> * Патернализм, опекуновство * Низкая дееспособность * Отсутствие степеней свободы * МО как объект управления * Традиционный тип поведения * Психология ыживания * Неразвитые потребности Иждивенчество 	<ul style="list-style-type: none"> * Самостоятельность, опора на собственные силы * Наличие степеней свободы * МО как субъект управления * Инновационный тип поведения * Психология развития * Риск, ответственность
<p>Принципы:</p> <ul style="list-style-type: none"> * Разрешительный * Централизма * Назначение руководителей * Распределительный * Подавление инициативы * Планирования от достигнутого 	<ul style="list-style-type: none"> * Самостоятельность * Демократизм * Выборность органов МСУ * Децентрализация власти * Соответствие полномочий выделяемым ресурсам * Поощрение, стимулирование * Инициативы * Долговременные нормативные отчисления в бюджет Делегирование полномочий вышестоящим органам
<p>Условия:</p> <ul style="list-style-type: none"> * Отсутствие нормативно-правовой базы, диктат, "тенденциозность" права * Иерархическая структура управления * Отсутствие муниципальной собственности * Внешне заданные цели 	<ul style="list-style-type: none"> * Развитие муниципального права * Формирование органов управления МО самим населением * Наличие муниципальной собственности * Цели формируются самим населением
<p>Критерии:</p> <ul style="list-style-type: none"> * Уменьшение количества степеней свободы * Ориентация на выживание 	<ul style="list-style-type: none"> * Увеличение степеней свободы * Ориентация на развитие
<p>Результат:</p> <ul style="list-style-type: none"> * Истощение источников развития * Истощение жизненных сил МО * Поддержание соответствующего состояния корпоративной культуры * Падение производства, рост безработицы * Разрушение социальной сферы * "Опаздывающие" технологии, коррекционные меры 	<ul style="list-style-type: none"> * увеличение потенциала развития * расширенное воспроизводство жизненных сил МО * формирование новой корпоративной культуры * рост производства, снижение безработицы * укрепление и развитие социальной сферы * "Опережающие" инновационные созидательные технологии * устойчивое социально-экономическое развитие территории

народному праву. Опыт Финляндии подсказывает сложность этого процесса.

Все сказанное актуализирует значение технологии формирования организационной культуры. Необходимо выяснить, какие ценности и нормы следует изменить или отбросить, какие сохранить и даже усилить. Возможны следующие процедуры и операции:

— учет новых ценностей и норм при определении миссии, целей и задач местного самоуправления;

— выработка, утверждение и пропаганда системы ценностей местного самоуправления;

— изменение устоявшихся социальных стереотипов;

— переориентация системы мотивации, стимулов, вознаграждений;

— предоставление возможностей обучения, переквалификации, получения информации, необходимой для поддержки новых культурных ценностей и норм;

— проведение всеобща населения основам местного самоуправления;

— формирование новой самоуправленческой элиты в рамках проекта «Управленец-менеджер XXI века»;

— развертывание системы социальной и экономической поддержки интересов населения;
— укрепление партнерских отношений между местной администрацией, работодателями и профсоюзами.

Как правило, обнаруживается, что местная администрация сможет усилить свой организаторский потенциал, если:

— устранить бюрократизм, расширить участие населения в принятии решений и контролем над их исполнением, по социальным инновациям проводить эксперименты, адаптировать их к местным условиям;

— выращивать и выдвигать руководителей стратегического типа — честных и неподкупных;

— активизировать стратегическое и системное мышление путем регулярного проведения инновационных семинаров по методу глубокого погружения в проблему;

— использовать материальные и иные формы вознаграждений, чтобы показать, насколько глава муниципального образования ценит нововведения; всячески создавать климат, благоприятствующий новаторскому творчеству.

В процессе оценки интеллектуального потенциала муниципальных служащих, их аттестации, переподготовки важно выявлять управленческие таланты и создавать условия, при которых талантливые и динамичные люди будут не только оставаться в администрации, но и смогут действовать со значительной свободой, руководя конкретной целевой программой, обладая необходимой властью для использования средств и принятия решений относительно того, что следует делать, чтобы достичь желаемой цели.

Таким образом, возможны два типа технологий воспроизводства и реализации организационного потенциала: первый тип представляет муниципальное образование как консервативную систему, второй — как инновационную систему.

Первый тип технологий ориентирует местное самоуправление на выживание. Он базируется на принципах стагнации, застоя, консерватизма, отсутствия инициативы, безответственности, фатализма, принижения роли субъективного фактора. Налицо рассогласование объективного и субъективного, преувеличение объективных обстоятельств, безысходности, недооценка социального интеллекта, коллективной воли, возможности переломить, изменить ситуацию. Старая культура, базирующаяся на ценностях патернализма, опекуинства, указаний сверху,

входит в противоречие с новой организационной культурой, тормозит нововведения, ориентируется на традиционные подходы и технологии.

Второму типу соответствует стремление населения к изменениям, новациям, самоорганизации, самостоятельности, самостоятельности. Высшей ценностью являются инициатива, творчество, поиск нового, желание решить новые проблемы нетрадиционными способами и приемами. Отсюда стремление к знаниям, переобучению, инновациям, изменениям, хозяйской сметке, желанию и умению за счет меньших средств сделать больше и лучше. Поэтому на первый план выходят стратеги-профессионалы, муниципальные менеджеры, способные разбудить и мобилизовать человеческие ресурсы. С этой целью разрабатываются и внедряются универсальные и частные социальные технологии местного самоуправления: социальной и экономической поддержки интересов населения; мониторинг общественного мнения; технология сбора, анализа и внедрения предложений, проектов, бизнес-планов, поступающих от населения; технология развертывания социально-финансовых институтов; сервисных торговых домов с участием населения; технология формирования имиджа местной администрации; различные воспитательные, информационные, культурные технологии формирования чувства «малой родины», повышения экономической, правовой культуры, подготовки местной управленческой элиты из числа талантливой молодежи.

Эффективность МСУ можно оценивать по такому показателю, как индекс качества жизни населения. Этот индекс определяется через степень удовлетворенности конкретных потребностей населения. Информацией для расчета индекса служат целевые социологические опросы населения по определенной выборке. При этом появляется возможность не только оценить результаты деятельности того или иного органа местной администрации, но и выявить причины неудовлетворенности потребностей населения муниципального образования.

Проектирование и успешное использование социальных технологий местного самоуправления предполагает активизацию исследований по разработке методов и процедур ситуационного, а также позиционного анализа. Социальные технологии приходится внедрять с учетом особенностей различных жизненных ситуаций местных сообществ. Ситуационный анализ включает: а) типологизацию социальных ситуаций, которые могут быть напряженными, кри-

тическими, неуправляемыми и т.п.; б) определение критериев распознавания различных ситуаций, выделение их качественных и количественных переменных; в) разработка моделей оптимального поведения в той или иной ситуации. Позиционный анализ означает выявления различных социальных позиций, значимых в данной ситуации, их соотношения, скрываемых за ними социальных интересов, способов преобразования позиций.

Корпоративные ценности населения формируются постепенно, выращиваются и отражают социальное взаимодействие, самореализацию различных потенциалов. Это взаимодействие, призванное решать корпоративные интересы местной общины, создает условия для самореализации личности, смены прав и свобод человека. Диалектика взаимодействия населения и реализации «объединенного» потенциала общины и самореализация сущностных сил и возможностей каждого жителя территории обязывает руководство муниципального образования рассматривать каждое явление, событие, сферу деятельности, нормативный акт по критерию самочувствия человека, его качества жизни, здоровья, долголетия, общественной безопасности. Отсюда значимы не сами по себе реформа, приватизация, продажа земли, поддержка малого и среднего предпринимательства, добровольное медицинское страхование или платное образование, конкуренция, а то, как они скажутся на конкретной личности, жизни местной общины, ее целостности, образе жизни, коллективизме, гуманизме, справедливости, сотрудничестве, отношении к природе. Такой тип взаимоотношений личности и местного сообщества, в которых доброта, доверие, человеческое достоинство, альтруизм личности являют собой норму общественной морали, обеспечивается самой генетикой общинности.

Жизненные силы муниципального образования можно сравнивать с запасами ядерной энергии. Они неисчерпаемы, но должна быть накоплена критическая масса знаний, навыков, умений, проецирования, стремлений, которые способны изменить ситуацию к лучшему на основе корпоративных методов хозяйствования, вследствие чего не только выживать, но и развиваться.

Корпоративное местное хозяйство способствует становлению нового типа экономических, социальных и духовных связей, современного способа управления общественными делами. В местном сообществе наряду с формальными регуляторами (законами, нормами,

инструкциями) в процессе взаимодействия на местные дела активно включаются неформальные (культурные ценности, неписанные правила, традиции, обычаи и т.п.).

Последние составляют живую душу самоуправления, суть его неформальной организации, определяющие природу подлинной самостоятельности населения. Нынешняя активность граждан на выборах, референдумах, участие в решении местных проблем принижены. Вместе с тем наблюдается рост насилия, жестокости, агрессивности, нетерпимости к другому мнению, что убедительно свидетельствует о трудностях установления самоуправления, высокой доле иждивенчества.

С этих методологических позиций проблема местного самоуправления — не чья-то прихоть, добрая воля, пожелание, а объективное требование становления и функционирования гражданского общества, правового, демократического, социального государства. Местное самоуправление есть там и тогда, где и когда растет самостоятельность населения, творчество и инициатива людей в решении своих жизненно важных проблем в рамках определенных Конституцией РФ и Федеральным Законом полномочий.

Социальное пространство муниципального образования, которое и является объектом местного самоуправления, сегодня характеризуется крайним социальным напряжением, можно сказать, дезорганизовано. Население обеспокоено развалом социальной инфраструктуры, систематическими задержками заработной платы, пенсией, увеличением нищеты, болезней, нарастающим количеством техногенных взрывов и катастроф. Совершенно очевидно, что уровень организационной культуры местных сообществ, материально-финансовое, правовое обеспечение отстают от тех требований, которые к ним предъявляются. Выход из создавшегося положения заключается в том, чтобы существенным образом активизировать организационное развитие местного самоуправления, создать инновационные технологии самоуправления, муниципальный кодекс, обеспечивающий правовое и нравственное поле совместной жизнедеятельности людей, сформировать современную организационную культуру. Последняя сама по себе не формируется, она создается как активностью всех граждан местного сообщества, так и управленческих лидеров стратегического типа мышления, которые вносят принципы организационной культуры в жизнь.

В этой связи подготовка управленцев новой генерации для муниципального образования

является первостепенной задачей.

По мнению ученых, система знаний, навыков управленческой деятельности, приоритетных для управления качеств личности (конструктивный замысел преобразований, руководящая идея, системное освоение действительности и т.п.) могут быть предметом самоанализа лишь в период становления личности: в школе, техникуме, вузе. Именно в это время в молодом человеке развивается способность к самоанализу, к творчеству, к самоуправлению на основе вырабатываемых установок. К сожалению, в нынешней школе эти ценности преподносятся все еще в готовом виде. Лишь отдельным, особо выдающимся людям, удается впоследствии пересмотреть свои взгляды, сломать стереотипы, перестроиться, освоить системное восприятие социальной реальности. Вот почему именно в средней школе необходимо расширить управленческую подготовку учащихся, которая является обще развивающей. Пока системного обще развивающего образования и воспитания явно не хватает средней школе, которая порождает условия для расширенного воспроизводства ошибок в управлении.

Возрастает тем самым необходимость изменения процесса обучения в общеобразовательном учебном заведении с целью создания условий и предпосылок для накопления и более полной реализации интеллектуального потенциала учащихся в творческой преобразующей деятельности. Это и послужило основанием для организации эксперимента допрофессиональной управленческой подготовки учащихся. Основной гипотезой является предположение о том, что стержнем новой политики в обществе может быть осуществление допрофессиональной управленческой подготовки учащихся в общеобразовательных учебных заведениях, формирующих новые ценности организационной куль-

туры и способствующий в целом развитию творческой личности и ее возможностей адаптироваться в мире постоянных перемен.

Поэтому формирование совместной управленческой культуры у школьников — одно из главных условий подготовки управленца-менеджера нового типа, а, следовательно, укрепления российской государственности и повышения качества жизни людей.

Именно в муниципальных образованиях изначально осуществляется рост управленческих талантов. Здесь будущие «государственные люди» проходят первичную школу управления, находясь ближе всего к населению, избирателям. И если они с детства проникнутся нуждами и заботами окружающих людей, найдут способы их удовлетворения, освоят культуру и традиции «малой родины», то есть все основания предположить, что в дальнейшем они станут лидерами управления и на других уровнях общественной организации. Тем самым учительский состав и ученики управленческого класса как бы погружаются в непосредственно окружающие их социально-культурные отношения, воспринимают себя субъектами муниципального управления. Появляется реальная возможность организационного развития муниципальных образований.

Анализ существующего состояния организации местного самоуправления, готовности местных сообществ и общества в целом к переходу на самоуправление, приводит к следующим выводам.

Во-первых, система местного самоуправления в самом начале формирования, поэтому уровень его организации весьма далек от идеального. Еще не приведены в действие основные принципы местного самоуправления, не образованы многие его организационные структуры.

Во-вторых, основу местного самоуправления образуют активность и самостоятельность местного сообщества, тогда как эти качества проявляются у него в недостаточной степени.

В-третьих, местное сообщество осознает необходимость самоуправления, активизации собственного участия в развитии его организационных форм. Однако действует целая группа факторов, сдерживающих проявление социальной активности, самоуправленческой деятельности местного сообщества.

В-четвертых, в обществе недостаточно предпосылок для повсеместной организации местного самоуправления. Оно пока не располагает достаточными ресурсами для повсеместного введения местного самоуправления.

В-пятых, к организации самоуправления 2000 достаточно готовы и сами местные сообщества и, особенно, по показателям «правовая культура», «компетентность», «организованность», «ответственность».

В-шестых, исходя из этого целесообразна по-

**ЛИПОВСКАЯ Н.А.
ДИНАМИКА РЕЛИГИОЗНОСТИ
НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В
УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ
СОЦИУМА**

Конец XX века ознаменовался целым рядом фундаментальных трансформаций в духовной сфере, которые заставили во многом по-новому взглянуть на многие устоявшиеся, и, казалось, ставшие незыблемыми истины.

Прежде всего, рационалистическая тенденция, сложившаяся в русле европейской (Западной) культуры оказалась не универсальной, идеал рациональности испытал серьезные потрясения. В конце XX века люди ищут средства к решению своих проблем не столько в Разуме, сколько в Мифе, грезе, интуитивном прозрении, мистическом экстазе, инсайте, в сфере бессознательного.

Религиозность населения уже давно оказалась предметом внимания социологов, но, к сожалению, в Украине проблема религиозности еще не получила должного освещения. Данное исследование было проведено автором по инициативе Днепропетровского филиала Академии государственного управления при Президенте Украины в декабре 1998 г. и посвящено изучению некоторых аспектов религиозности населения Днепропетровской области, а именно: выявлению отношения разных групп населения к деятельности религиозных организаций, роли и значения религиозных организаций в культурной, общественно-политической, экономической жизни города и области. Использовалась квотная, двухступенчатая выборка, было опрошено 442 человека, из них 15-18 летних — 19,7%, 19-21-летних — 28,2%, 22-30-летних — 16%, 31-40-летних — 15,3%, 41-55-летних — 14,7%, 56 лет и старше — 5,9%. Среди опрошенных 23,5% имеют среднее образование, 22,6% среднее специальное, 29,1% — неоконченное высшее, 24,9% имеют высшее образование, 63,7% составляют женщины и 36,3% — мужчины.

Картина религиозности в Украине нынешнего столетия, которая измеряется доступными нам сегодня способами, удивительным образом меняет свои параметры и характер при каждом изменении общественно-политического строя, которые пережила наша страна в своем драматическом развитии. Все исследователи феномена религиозности отмечают качественную тенденцию положительной динамики роста религиозности после 1988 г. на Украине. 31% респондентов отмечают, что верят в Бога, среди них: 25% — 15-18 летних, 27,3% — 19-21-летних, 17,9% — 22-30-летних, 11,7% — 31-40-летних, 9,8% — 41-55-летних, 7,8% старше 56 лет. Среди молодежи 15-18 годов 25,4% верит в бессмертие души. Наиболее высокий показатель верующих в сверхъестественные силы среди молодежи 19-21 лет 33,7%, а наиболее низ-

*Липовская Н.А. —
канд.соц.наук, доцент
кафедры социально-
политических дисциплин
Академии таможенной
службы Украины*

кий — среди группы старше 55 годов — 2,9%, 22,9% опрошенных верит в бессмертие души (также высочайший показатель 30,7% среди 19-21-летних). То есть, наблюдается тенденция роста степени религиозности среди молодежи. Западные специалисты утверждают, что в последнее время появляются так называемые «молодежные религии», их возраст — 18 — 24 года. Именно в этом возрасте проходит мощная трансформация внутреннего мира, кризис идентичности, в ходе которой происходит выбор «взрослой» системы ценностей и часто приводит к «религиозному взрыву», который сопряжен с психическими срывами, поисками «сильной руки», «авторитета», особенно у тех, чья жизнь омрачена социальными неурядицами. В настоящее время абсолютное большинство наших граждан переживает «кризис идентичности», но все еще несет в себе семена авторитаризма и тоталитаризма, нуждаясь во внешней помощи и поддержке государства, нации партии, общины и т.д. Авторитарные религии возникают не по желанию неких «апостолов зла», они возникают там и тогда, когда возникают заболевания социального и культурного тела, где созрели для них духовные, психологические, социальные и материальные предпосылки, особенно в условиях социальной аномии, реорганизации социальных институтов и снижения интеграционных процессов в обществе.

Таким образом, в XX веке крушения религии, как это предвидели коммунисты, не произошло, однако основные религии мира претерпели значительные изменения. По данным «Энциклопедии христианского мира» Д. Баррета, в 1980 г. в мире насчитывалось 1 млрд. 400 млн. христиан, что составило 32,8%. В 1993 г. их стало 1 млрд. 900 млн. (33,5%). Основываясь на этих данных, Баррет прогнозирует увеличение числа христиан к 2006 г. еще на 500 млн., а в общей сложности их число приблизится к этому времени к 35% мирового населения.

Общемировые тенденции изменения религиозности подтверждаются и проведенным исследованием. Среди опрошенных жителей Днепропетровска отмечают, что верят в Бога примерно одинаковое количество респондентов по образовательным группам; в сверхъестественные силы — преимущественно студенты — 34,1%; в бессмертие души -27% — со средним образованием и 29% студентов; 33% со средним образованием верят в загробную жизнь; 36,36% респондентов со средним обра-

зованием и 31,9% студентов — атеисты. Но, сомневаются в существовании Бога и сверхъестественных сил — 2,4% опрошенных, среди них 30% — 15-18-летних, 20% — 19-21-летних, 10% — 22-30-летних, 5%-31— 40-летних, 0%-после 40 лет. То есть, очевидно, что с увеличением возраста показатель тех, кто имеет сомнения в существовании Бога и сверхъестественных сил, резко сокращается. И 2,7% респондентов ответили, что ни во что не верят, среди них 27,7% в возрасте 15-18 лет, 36,4% — 19-21-летних, 4,5% — 22-30-летних, 13,6% — 31-40-летних, 9,9% — 41-55 лет, 13,6% старше 55 лет. Таким образом, можно распределить опрошенных респондентов на верующих, сомневающийся и атеистов, и очевидно, что процент верующих среди населения Днепропетровска достаточно высок.

Здесь мы встречаемся с таким феноменом, что современный человек может выбирать в религии какой-то один момент, например, веру в Бога, или веру в сверхъестественные силы, или в загробную жизнь, исходя из своего мировоззрения, хотя в принципе все эти моменты можно считать частицей религиозности, что совпадает с мнением американского социолога Р. Белла о формировании современного типа религиозного сознания, когда человек имеет свободу индивидуального выбора.

Хотя у многих людей присутствуют в сознании черты религиозности, только 20,3% опрошенных принадлежат к какой-либо религиозной организации (из них 27,6% — респондентов в возрасте 15-18 лет, 20,7% — 19-21-летних, 25,3% — 22-30-летних, 12,6% — 31-40-летних, 6,9% — 41-55 летних, 5,8% старше 55 лет. Снова наблюдается тенденция, что наиболее вовлеченными в деятельность религиозных организаций являются молодые люди, хотя в целом, более распространены личные верования и религиозные убеждения.

Какие же религиозные представления характерны для Днепропетровска? По мнению респондентов, наиболее распространенными являются традиционные религии (так считают 69,2% опрошенных); считают наиболее распространенными нетрадиционные религии 6,4% опрошенных, а приоритет распространности языческих культов отдают 2,4%. Считают, что более всего в Днепропетровской области распространено неверие 18,5% респондентов, а атеизм — 3,6%. Причем, среди тех, кто принадлежит к какой-нибудь религиозной организации более высокий показатель респондентов, которые считают, что в Днепропет-

ровской области распространены неверие и атеизм, чем среди тех, кто не принадлежит к религиозной организации (21,8% и 16,7%; 5,8% и 2,6% соответственно).

Следующий блок вопросов в анализируемом исследовании был посвящен отношениям государства и религии. Очевидно, что отдаление церкви от государства является решением проблем, связанных с религиозным плюрализмом и потенциальным религиозным конфликтом. Этот принцип предполагает свободную конкуренцию между религиозными организациями, но ни одна церковь не должна пользоваться преимуществами со стороны государства, что позволяет предотвращать многие проблемы, с которыми сталкивались общества, где существует господствующая церковь. Но, вероятно, было бы ошибкой думать, что когда-то произойдет полное отделение церкви от государства. В целом, 22,1% опрошенных считают, что государство должно отдавать преимущество одной религии, 36,3% считают, что государство не должно отдавать преимущество ни одной религии. То есть, большинство респондентов считают, что государство не должно отдавать преимущество ни одной религии. Также большинство опрошенных думает, что государство не должно вмешиваться в дела религии (около 49%), и около 37% отметили, что вмешательство государства допустимо. Несмотря на высокий показатель ответов респондентов, которые предпочитают невмешательство государства в религиозные дела, все же 42,2% опрошенных считают, что государство должно запретить деятельность некоторых религиозных организаций, и только 16,4% отметили, что государство не должно этого делать. Очевидно, что члены религиозных организаций не заинтересованы и категорически против вмешательства в дела религиозных организаций со стороны государства. Несмотря на то, что 58,6% тех, кто принадлежит к религиозной организации респондентов отметили, что для Днепропетровской области характерно распространение традиционных религий, 34,5% из них считают, что государство не должно все же отдавать преимущество традиционным религиозным организациям, среди остальных респондентов этот процент меньше более чем в два раза и составляет 13,8%. Таким образом, для принадлежащих к религиозной организации характерно стремление к невмешательству государства в религиозные вопросы, но приемлем запрет государством некоторых религи-

озных организаций.

Достаточно важной и актуальной является информация о мнении респондентов относительно участия в общественно-политической жизни страны религиозных организаций. 40% опрошенных (42% из которых — сами члены религиозных организаций, а 38% — верующие в Бога) считают, что религиозные организации не должны бороться за места в парламенте, а еще 23% на этот вопрос отвечают: «Скорее нет», 57,51% (50,39% из которых верующие, а 42,5% — члены религиозных организаций) и 23,56% (в значительной степени) негативно относятся к возможности участия церкви в руководстве государством; а сферой деятельности религиозных организаций 53,99% полностью и 29,6% в значительной степени (как верующие — 57,8% — 29,7%), так и нет (82% и 52% соответственно) считают участие в культурной жизни, 42% и 27% (в значительной степени) — в образовании, 64,58% (еще 23% — в значительной степени) — благотворительность (как верующие — 67,6%, так и нет — 50%). Очевидно, что участие церкви в общественно-политической деятельности страны не воспринимают практически одинаково и те, кто принадлежит к религиозным организациям, и нет (по 50%), а участие в культурной и просветительской деятельности одобряют, в первую очередь, члены религиозных организаций (55,2% и 68,9%), а потом нет (48% и 34%). Даже 56% респондентов предлагают ввести религиозное образование в школе и вузе (из них — 65,6% верующих и 32% атеистов; 80,4% членов религиозных организаций, 49,7% тех, кто не принадлежит к религиозной организации), 16,3% это безразлично. При этом 37,2% предпочтение отдают Киевскому патриархату (в первую очередь, молодежь 18-21 лет — 31,6% (а 33% из них — иудаизму), как верующие — 32,4%, так и атеисты — 36,6% (а 4,55% из них — московскому патриархату, и более не отметили ни одной конфессии), 14,18% — протестантским церквям (главным образом молодежь до 21 года — по 20,7% и 22-30 лет — 31,03%, верующие в Бога — 22,27%, члены религиозных организаций — 57,47%).

Таким образом, результаты проведенного исследования приводят к целому ряду важных выводов: истоки религии лежат в самых глубинных пластах человеческого «Я», потребность в объекте почитания — одна из самых фундаментальных характеристик человека. Меняются исторические формы религии, но

потребность встречи со сверхъестественным, Высшим, Сакральным, священным, запредельным, трансцендентальным и пр. неустранима. Потребность в организованном или индивидуальном поклонении высшей силе — сущностная черта «среднестатистического человека», «человека — массы», человека толпы, не способного существовать в сфере свободы, требующего для себя опору в гуру, вожде и т.д. К этой категории можно отнести и респондентов, принимавших участие в исследовании. Понимание религиозного феномена, осмысление опасности, таящейся в «неорелигиях» и авторитарных религиях, даст возможность глубже проникнуть в сущность фундаментальных трансформаций, происходящих в XX веке, выявить черты глобальной ментальной революции, современниками которой мы являемся. Новые религии, христианство и ислам охватывают 54% населения планеты и продолжает расти, к 2006 г. предполагается прирост приверженцев неорелигий на 67%, общее количество членов неорелигиозных организаций составит 200 млн. чел. (для сравнения — в 1980 г. их было 90 млн., в 1993 г. — 120 млн.). Устойчивые религиозные формы, существовавшие на протяжении столетий, уже не могут удовлетворить многообразные духовные по-

требности человека XX века. Кризис мировых религий сопровождается возникновением «осколочных», «фрагментарных», «локальных» религиозных форм, с одной стороны, и попытками сблизить не только близкие «Моисеевы религии» (иудаизм, христианство и ислам), но и объединить в некое экуменическое целое религии далекие (христианство, индуизм, буддизм, даосизм). Новые, нетрадиционные религии чаще всего возникают не на гуманистической, а на авторитарной основе.

Подавляющее большинство работников просвещения, культуры, органов государственного управления, административных органов совершенно не знакомы с проблемами неорелигий. Назрела потребность в учебных пособиях, которые могли бы способствовать решению таких важнейших задач, как: формирование научной оценки в массовом сознании феномена неорелигий; выработки у молодежи иммунитета против их воздействия; содействия формированию мировоззренческой культуры; прививки от тоталитарных и авторитарных посягательств на личность со стороны неорелигиозных объединений, таких, например, как «Белое братство», формирование умения распознавать авторитарные структуры, под каким бы благовидным видом они не выступали.

Очевидно, что к факторам увеличения религиозности относятся и то, что, во-первых, религия является символом смены парадигмы общества, свободного мировоззренческого и нравственного выбора многих людей, во-вторых, кризисное состояние всех сфер общества порождает у человека состояние незащищенности, неопределенности, поэтому религия пользуется спросом, как убежище для утешения, устойчивости и прочности, надежд на будущее, выболняет, по мнению известных социологов Э.Дюркгейма и Т.Парсонса, интегрирующую функцию, однако в Украине все же повышенная религиозность населения носит ситуативно-прагматический характер, вероятно временный, что подтверждается «приватизацией» и «индивидуализацией» процесса религиозности, невысокой активностью потенциальных верующих по отношению к участию в религиозных организациях, смещением акцентов в сторону неорелигий, в первую очередь, неохристианских религиозных сект, и остается открытым вопрос о будущем религии в стратегической перспективе развития общества.

**РЕШЕТНИЧЕНКО А.В.
ГЕНЕЗА УПРАВЛІННЯ
СУСПІЛЬСТВОМ**

Найактуальніша для більшості країн світу проблема реформування державного управління обумовлена необхідністю гармонізації внутрішньої політики з розв'язанням завдань стратегічного розвитку. Безліч природних та штучно створених перепон на цьому шляху пов'язані з різним баченням мети і змісту самої управлінської діяльності. Головним чином перекинуті і часткові «історії» позитивістського, містичного, символічного, пролетарського або тоталітарного толків провокували безліч обмежень і протиріч, до числа яких належать:

1 — усунення управління як самостійної сфери державотворення на узбіччя політичних та економічних інтересів окремих сил і угруповань;

2 — відсутність загальновизнаних засобів оцінки якості та ефективності управлінської діяльності;

3 — неузгодженість засад і чинників регуляції стосунків між частиною і цілим взагалі та в системі суб'єкт-суб'єктних, суб'єкт-об'єктних та об'єкт-об'єктних управлінських відносин зокрема.

Майже повна відсутність неупереджених і ґрунтовних досліджень роблять проблему генези управління суспільством завданням першочергової державної ваги як на фундаментальному, так і на прикладних напрямках наукової та організаційної діяльності. Поєднуючи минуле з майбутнім, управління розкриває свою багатогранну сутність як процес становлення і змін таких форм соціальної взаємодії, зміст яких відповідає вимогам часу та місця. Генеза розкриває управління як з позиції відповідності новим прогресивним тенденціям, так і з боку гармонізації стосунків з попередніми соціальними передумовами та складовими. Лише за умов відповідності місцю та часу управлінська концепція може гарантувати державі підняття на гребінь прогресивних трансформацій в системі міжнародних відносин та в розв'язанні внутрішніх проблем.

Виступаючи предметом міждисциплінарного підходу, управління потребує розуміння своєї суті як такої інтегративної ознаки, яка визначає тип культури суспільства і одночасно проявляється в здатності народу визначати характер історичного процесу. Взаємозалежність типів управлінської діяльності та рівнів культурного розвитку епохи визначає найбільш прогресивні еталони, стилі, методи, технології, норми та критерії динамізації змін, виступає мірилом стану та якості використання фізичного, інтелектуального та духовного потенціалу суспільства.

Концептуальні засади державотворення повинні враховувати загальносвітові закони, принципи і механізми генези управління суспільством. Форма і зміст цих чинників можуть бути розкритими лише за умов узгодженого розум-

*Решетніченко Андрій
Володимирович —
кандидат філософських
наук, доцент кафедри
філософії, соціології
державного управління
Дніпропетровського
філіалу Української
Академії державного
управління при
Президентіві України*

іння наведеної нижче моделі генези, управління суспільством (Див. Таблицю 1.1). Коротко зупинимося на основних складових цієї моделі.

Практика і досвід соціального управління сягають своїм корінням у сиву давнину. Поставлена перед вибором — жити або вмерти — людина вимушена була шукати такі форми взаємодії, які призводили б до успішного розв'язання проблем житла і харчування, продовження роду, збереження досвіду і передачі знань. Спочатку усна, а згодом і письмова форми спілкування свідчать про багатство за-

них критеріїв і типів управління. Власне кажучи, усі наступні типи управління є лише як-існо іншою формою соціалізації та інституціоаналізації харизми, яка з плином часу стає все більш цивілізованою і гуманною.

Загальнодіалектичний закон роздвоєння єдиного знаходить прояв у розподілі особистих та спільних форм влади і відповідальності вже на цьому початковому етапі. Так, ватажок племені, голова роду чи будь-якої громади розподіляв функції, делегуючи ряд повноважень радам, до складу яких входили кращі та поважні представники протосоціальних

Таблиця 1.1. Модель генези управління суспільством.

№ п/п	Характер історичного процесу	Тип управління	Форма спільності дорадчого органу	Форма відповідальності	Тип культури
1.	Протосоціум	Харизматичний	Архаїчна	Особиста	Натуралістична
2.	Рабовласництво	Авторитарний	Гуртова	Гуртова	Магічно-окультна
3.	Феодалізм	Ідеологічний	Колективна	Колективна	Релігійна
4.	Нові часи	Бюрократичний	Організаційна	Організаційна	Буржуазна
5.	Сучасність	Демократичний	Інституційна	Інституційна	Мультипарадигмальна
6.	Найближче майбутнє	Гуманістичний	Цивілізаційна	Суспільна	Інтегральна

собів управління вже у доісторичні часи. Так, глиняні таблички древньої Шумерії (III т. до н. е.) свідчать про використання законів і принципів соціального устрою, операціях обміну, механізмах організації та контролю дій членів різних соціальних структур. Нормативні вимоги до людини тих часів включають досить жорсткі випробування. Звичаї та обряди різних народів передбачали випробування у вигляді купання немовлят у ополонці, позбавлення сну та їжі, кровопусків, обпикань вогнем, спокус жінками та багатьох інших, які виступали передумовами прояву найважливіших ознак психофізіологічного домінування. Досить спрощені і нерідко жорстокі норми та устої визначали такі риси протосоціального лідерства, як сила та досвід, витримка і мужність, витривалість та впевненість, які у особливо тяжкі та скрутні часи набували рис підступності, хитрощів та обману.

Таким чином, саме харизматичні за своєю суттю вимоги міцного здоров'я та твердого характеру, життєвого досвіду і кмітливості, спритності і впевненості виступали провідними умовами виконання управлінських функцій. Було б помилковим принижувати і недооцінювати роль цих передумов досягнення соціального успіху на початкових етапах розвитку суспільства, бо саме вони складають підґрунтя і фундамент наступних більш склад-

спільностей.

Недоцільно було б зневажати і недооцінювати роль харизматичного типу управління у процесах становлення і розквіту культури керівництва і цивілізації взагалі. Саме завдяки дієвості та ефективності існуючих тоді форм управління стає можливим досягнення таких історичних завоювань, як людська мова, спільне розуміння і координація взаємодій, приручення та використання тварин, оволодіння вогнем і розробка перших технологій його багатоцільового використання, створення сільськогосподарських культур, винахід колеса і засобів його використання, винахід багатьох знарядь праці, побутових речей, форм збереження та передачі інформації.

Покладені у **основу первісного типу управління харизматичні критерії природного лідерства** висували до керівників тих часів напрочуд широкий та різнобарвний спектр вимог — від здатності захистити життя до здібностей відчувати подих сердець і живої природи. Ці, відносно **прості, однак цілісні натури** дали людству найвидатніші в історії досягнення і заклали міцний фундамент прогресу цивілізації. Зрозуміло, що далеко не всі з ватажків та керманців тих часів були розвинені однаково добре фізично і духовно, однак багатьох з них, по праву слід було б віднести до **управлінців протоуніверсального типу**.

Управління — це завжди множина різних за якістю умов, причин, факторів та інших ознак. На протосоціальному рівні тип управління визначався домінуванням здебільше **дрібних, порізаних** і майже не пов'язаних між собою **організацій**. **Власність** носила, головним чином, характер **особистого володіння**, а **засоби праці** обмежувались використанням **ручної сили**. Разом з тим, багатство ритуальних і обрядових церемоній, легенд, переказів і міфів, які склали первісну освітню систему, а також розвиток технологій задоволення вітальних потреб дають підстави говорити про те, що **харизматичне управління забезпечило формування своєрідного натуралістичного типу культури**. Отже, первісна культура і харизматичне управління — це невід'ємні і взаємопов'язані умови соціального прогресу.

Наступний рівень управління пов'язаний з переходом до **рабовласницького устрою суспільства**. Суттєве ускладнення систем освіти та виховання молоді (особливо у військових справах), виокремлення армії в самостійний інститут, значна диференціація сфер виробничої та сільськогосподарської діяльності, поява міст і формування держав висувають якісно більш складні вимоги до керівників. Перш за все це стосується підвищення відповідальності за координацію та реалізацію сумісних зусиль. Рабовласництво — це період бурного розквіту і систематизації знань у природничих, технічних і гуманітарних сферах життєдіяльності. **Засновані, головним чином, на досвіді та спостереженнях, знання** набували форм **магічних засобів впливу на людей**. Саме цей період припадає на бурхливий розвиток софістики, як особливого мистецтва «мислити, говорити і робити». Мабуть її засновників слід вважати одними з перших платних вчителів мистецтва управління.

Не менш цінними вважались також знання і досвід, пов'язані з охороною здоров'я, формуванням професійної майстерності та розвитком мистецтв. Рабовласницька культура сприяла впровадженню у широкі сфери досить складних математичних розрахунків, збагачувала систему освіти музичними, образотворчими та протонауковими знаннями. Таким чином, **епоха рабовласництва — це історично закономірний процес «зняття» більш розвинутим інтелектом і культурно збагаченою чуттєвістю раніше провідних критеріїв харизматичного лідерства**. Особливо процес інтелектуалізації стосується сфери соціального управління, коли на зміну силі і витривалості

приходять розсудок і знання, співчуття і співпереживання, перевага над іншими у здібностях прогнозувати і точно розраховувати.

У сфері розподілу влади між особистістю керівника та спільнотами у процесах виробництва, землеробства та військових стосунків структуру дорадчих групових органів складають представники розумових форм праці та служники Феміди, основну частину яких складали носії магічних обрядів та знань. Рабовласництво — це період владних управлінських структур, основу яких складає авторитет інтелекту первинних соціальних спільностей, володіючих ніби «таємничою» для більшості магічною силою, здатною впливати на розум, відчуття та дії людей. Заснований на **натурфілософські орієнтованому світогляді, інтелект керівників періоду рабовласництва** висуває окультні за своєю природою критерії відбору, оцінки якості управлінської діяльності та системи підготовки і виховання кадрів. Широко відомі жорсткі випробування древніх набувають з часом різноманітні форми «входжень», «посвячень» та інших технологій поєднання авторитету керівника з набутими знаннями і натурфілософським світоглядом. В цю епоху поряд з дрібними формується багато середніх за сучасними мірками організаційних структур, хоча в той час вони вважались великими і навіть гігантськими, як, наприклад, Інське місто Мачу Пікчу, що розгорталося від Азії до Європи, або Македонія часів Олександра Великого, чи Персія, а пізніше й Римська імперія.

На тлі розквіту влади керівників **авторитарного типу, значного впливу набувають нові форми первинної суспільної власності**, які фактично обмежувались простим присвоєнням основної частки багатств самими ж керівними структурами. Значно ускладнюються і **диференціюються види праці**, в яких проста **мускульна сила людей і тварин доповнюється** спочатку використанням різних механічних пристосувань, а згодом доволі складних **механізмів і навіть машин**. На озброєнні з'являються праці та арбалети, у виробництві — **первинні технології, спеціальні оснащення та пристосування**. Значно ускладнюється **система освіти і виховання**, яка набуває характеру загального навчання основам теорії і практики гуртового спілкування та взаємодії. Так, древні індійські, китайські та грецькі цивілізації являють собою зразки досить високої освітньої культури тих часів, хоча зрозуміло, що

оволодівати усіма здобутками інтелекту мали можливість лише привілейовані верстви населення.

Епоха феодалізму — це пора освоєння нових географічних зон і районів, формування і розширення сфери впливу соціальних інститутів права і моралі, виховання, культури і виробництва. Різко зростає чисельність середніх та крупних організаційних структур, поряд з особистими та груповими поширюються **колективні форми власності**. Значно ускладнюються такі елементи виробничої сфери, як **технологічне забезпечення, нормування праці, ціноутворення, механізація особливо тяжких та трудомістких операцій**. Складно побудовані військові підрозділи, спеціалізовані на виробництві різних товарів та послуг об'єкти промисловості, господарські і побутові організації сприяють залученню до **управлінської сфери нових вертикальних і горизонтальних структур**.

Період феодалізму — це етап третього перерозподілу особистих і суспільних форм влади за більш високими соціальними критеріями. На зміну харизматичним і авторитарним критеріям особистого та сильного лідерства приходять такі критерії соціального домінування, у основу яких покладені **принципи цільності, неподільності і провідної ролі моралі, норм співіснування та інших ознак духовності народів**. На протязі багатьох століть середньовіччя **духовність виконувала роль провідного соціального критерію у процесах кадрової та державної політики**. Саме духовність визначала рівень світоглядної культури особистостей і соціальних угруповань в усіх без винятку сферах життєдіяльності. В першу чергу, звісна річ, це стосувалось управлінської діяльності, де **в якості вищої духовної інстанції виступало поняття бога, а роль провідника релігійних ідей виконував інститут церкви**. **Влада, таким чином, ставала невід'ємною від релігії, яка сконцентрувала у собі міць критеріїв природничого лідерства з незаперечними перевагами теоретичних та емпіричних знань**. Спираючись на аксіому про відносність будь якого земного знання, **релігія** не тільки простягла суть людської природи до всесвітніх масштабів, але й **розширила провідну роль духовних основ у процесах управління суспільством**.

Між тим було б помилковим тлумачити цей процес якось однобічно, зосереджуючи увагу лише на перевагах, або ж навпаки, торкаючись негативних наслідків **теологізації життєдіяльності суспільства** тих і наступних за ними

часів. Залишаючись дослідженою зовсім недостатньо і лише вибірково, епоха феодалізму підіймає такі аксеологічні атрибути, як віра, мораль, етика і багато інших. Безумовно, саме за їх допомогою **управління суспільством набуло у середньовіччі якісно нових рис і можливостей впливу на суб'єктів буття**.

Однак не менш очевидно і те, що абсолютизація самого по собі критерію духовності і ототожнення управління лише з релігійною вірою у своїх крайніх проявах надають управлінню роль політично абсурдної вистави або соціального трюкацтва. Дійсно, **віра в бога багато в чому нагадує сліпу віру у партію чи владу, віру у незаперечну силу грошей або кумира, яка стає у такому разі політичною релігією, що бере на себе право судити або милувати тих, хто відхиляється від сформованих штампів і стереотипів**. Отже, сконцентрувавши у своїх руках основні засоби регулювання духовної життєдіяльності суспільства, **церков отримала право монопольного володіння головним — критеріями визначення напрямків і оцінки дій управлінських структур**. Незрівнянне зростання ролі ідеологічних засад **робило управлінський процес методологічно цілісним**, надавало йому рис всеосяжної значущості у межах переважної більшості досить структурованого на ті часи соціуму. Однак **домінуючий тип релігійної культури суспільства робив феодальне управління соціальними процесами ідеологічними за суттю та теологічними за формами і методами діяльності керівних структур**. Так, **релігійний світогляд керівників** того часу обумовлював використання ними широко відомих **інквізиційних засобів** як форм і методів не тільки політичного, правового чи економічного тиску, але й безпосереднього фізичного впливу на суб'єктів з метою збереження і утвердження **інтересів** тих верств населення, прошарків, груп, партій та організацій, які виступали у ролі **служників культури**.

Огляд історично визначених тенденцій розвитку цивілізації дозволяє вести мову про закономірність прояву взаємозалежних ознак управління соціальними процесами. Перш за все це стосується залежності типів управлінської діяльності, форм відповідальності керівників та будови дорадчих структур від рівня культури суспільства і характеру історичного процесу взагалі.

Отже, підсумовуючи розглянуті вище тенденції, можна зробити висновок про те, що **на протосоціальному рівні соціальне управління носить харизматичний характер, а дорадчі**

структури представлені архаїчними спільнотами. На цьому етапі розвитку натуралістичної культури домінуючу роль відіграють форми особистої відповідальності керівників.

Рабовласницький період становлення людства змінює світоглядні орієнтири, у основу яких покладені натурфілософські підходи, що надає культурі суспільства магічно-окультний характер. Соціальне управління набуває рис авторитарного впливу на характер життєдіяльності, а розподіл влади знаходить прояв у групових формах дорадчих органів та групової відповідальності.

Період феодалізму відрізняє, як ми бачили, **релігійна за суттю культура** суспільства, зміст якої визначає **ідеологічний характер управління** соціальними процесами. На цьому історичному етапі глобальних трансформацій **дорадчі управлінські структури та форми відповідальності збагачуються колективними нормами** оцінки якості та ефективності діяльності як окремих керівників, так і колективних органів управління суспільством.

Нові часи пов'язуються головним чином з **епохою Відродження**, що дозволяє якісно поглибити і розширити коло уявлень про сферу соціального управління як самостійну галузь систематизованих загальних та спеціально-наукових знань. Науково-технічне, природниче та гуманітарне різноманіття підходів до управління людиною підкоряє різні форми діяльності головній меті — збагаченню і накопиченню багатств як головної умови здобуття свободи і незалежності від природно обмежених форм існування. Розкриття генези управління суспільством у поняттях «модерну» («moderniti») дозволяє характеризувати попередні етапи історичного розвитку як «предмодерні» («Pre-moderniti»). Модернізм епохи Відродження науки і культури ХУІІ-ХХ віків в якості домінуючої розвиває якобинську доктрину громадянського суспільства, яка визначала сутність політичної влади часів французької революції 1789 року. Покладені у її основу принципи а)вищої непогрішимої верховної народної влади над всім суспільством, б)політичної централізації, в)спочатку «знаття» (або «Aufhebung» за Гегелем), а згодом усунення дополітичних спільнот (сім'я, освіта, церков...) від політичної влади, г)правом верховної влади приймати будь-які вольові рішення відображали стан управління революційними процесами в суспільстві. Саме за досить жорстким сценарієм якобинської концепції відбувалась американська революція 1776 року,

хоча деякі дослідники намагаються надати їм більш м'який відтінок аристотелевського типу[1].

Введений у 1808 році німецьким педагогом Ф.Нітхаммером термін «гуманізм» (людяний) мав дуже обмежений сенс і тлумачився як право людини на насолоду, свободу та справедливий устрій держави. У зв'язку з цим зауважимо, що поняття «прав людини» стосувалось лише «перешкод» задовольняти її «земні потреби», тобто не набуло рис соціального інституту. Схильність деяких авторів переоцінювати внесок епохи Відродження у скарбницю духовного прогресу цивілізації повинна врівноважувати оцінка стану та якості управління суспільством, наведена у Шекспірівському сонеті:

«Я смерть зову, глядеть не в силах боле,
Как гибнет в нищете достойный муж,
А негодяй живёт в крaсе и холе;
Как топчется доверье чистых душ,
Как целомудрию грозят позором,
Как почести мерзавцам воздают,
Как сила никнет перед наглым взором,
Как всюду в жизни торжествует плут,
Как над искусством произвол глумится
Как правит недомыслие умом...»

За часів феодалізму жителів міста, в протилежність духовенству, називали «буржуа», які у процесі зміни «цехових» **видів організації** спочатку на «мануфактурні», а потім і на «промислові» поступово перетворились у панівний соціальний клас. Протогуманізм епохи Відродження сприяв вивільненню кріпаків середньовіччя шляхом індустріалізації виробництва та перших «промислових революцій». Розвиток буржуазії стимулював розквіт науки і прогресивних технологій, сприяв подоланню сословних обмежень і взагалі якісно змінював образ життя і уявлення про людські можливості. Використовуючи колоніальні грабежі, захоплення і присвоєння результатів чужої праці та власності, **буржуазія** посіла провідні ролі в управлінні суспільством. Поступово, в залежності від рівня доходів, буржуазна спільнота структурується на середню та крупну, поділяючись за сферами діяльності на промислову та банківську, торгіву і сільську. Авторитарний за своєю суттю тип управління набуває у Нові часи форм жорстко **бюрократизованих** організацій, побудованих за принципом єдиноначальності. Подальший розвиток **буржуазної** за своєю суттю **культури** суспільства сприяє диференціації **гуртових, мікрогрупових та колективістських форм уп-**

равління організаціями. Одночасно з цим набувають організаційних рис і **форми відповідальності** за результати управління у провідних сферах життєдіяльності суспільства. Епоха Нового часу доводить **принцип буржуазної організації суспільства до рівня соціального інституту**, правові, етнічні, економічні, наукові та інші чинники якого складають, по суті, принципово нову — **бюрократичну** основу управлінської діяльності. Бюрократичний тип управління суспільством є буржуазною ідеологією реалізації відповідних часу технологій, норм, цінностей та критеріїв на основі жорстких організаційних зв'язків між суб'єктами життєдіяльності. Характер епохи настільки обумовлює і детермінує організацію взаємодії, наскільки її результати стають бажаними і очікуваними для елітарних структур буржуазного суспільства. Буржуазна культура стимулює розвиток лише тих напрямків пізнання і засобів виробництва, які здатні приносити швидко і передбачувану віддачу.

Проголошені буржуазним суспільством **принципи свободи, рівності, братерства та розквіту особистості** фактично обернулися її **експлуатацією, пригніченням, деградацією та моральним падінням**. Відобразивши ці протиріччя, утопісти проголосили не тільки обов'язок, але і **право на труд**. Не втратила актуальності піднята Фур'є проблема **рушійних сил суспільства**, природу яких він вбачав у таких різновидах страсті, як «гармонізуюча», «з'єднуюча», «упорядковуюча» та «урізноманітнююча».

Сучасне управління асоціюється головним чином з поняттям «постмодерну» як нетрадиційним суспільством нового типу — **«постіндустріального»**, пов'язаного із зміною темпів, напрямку та змісту соціальних перетворень. Започаткований як рефлексія на процеси зіткнення властивих модернізму ідей цілісності, еволюційного розвитку та гармонії з поглядами на світ у кінці ХХ сторіччя який «здригається від перемін» і перебуває у стані «футурошоку»[2], домінуючий у світі західний постмодернізм формує парадигми орієнтовані на підміну ідей розвитку трансформаціями в деструктурованих і локалізованих сферах життєдіяльності.

Владарюючий у постмодернізмі **нездоровий інтерес до кічу** як протиборству загальнолюдський культурі та мистецтву[3], **відхід від пошуку істини, абсолютизація ідеалів анархізму, децентралізації, деконструкції, руйнації** як засобу подолання тоталітаризму та регламен-

тації дій призводить до «відчуття хаосу, кінця, розгубленості, смятіння, ренесансу есхатологічних настроїв»[4]. Претендуючи на підбиття підсумків кінця ХХ сторіччя, головний сенс епохи постмодернізму П.Козловскі вбачає у тому, що «Постмодерн приймає на себе роль гальма, стримуючого наступ того, що власне повинно було настати після крушіння утопічних історико-філософських очікувань сучасності: загибелі. Призначення людини, — наголошує автор, — розрушити себе саму. Однак раніш вона повинна стати достойна цього; поки ж — ще ні. Епоха постмодерну представляє собою час, який залишається людям, щоб стати достойними загибелі»[5].

Особливо актуальними питання про природу сучасної демократії стають на тлі швидкоплинних трансформаційних процесів в Україні. Опинившись перед вибором зразків моделі «західного» або інших типів майбутнього, Україна повинна усвідомити, що **існуючі нині форми демократії не є тим взірцем**, який дозволяє зупинити пошук нових, власних і більш перспективних засобів демократизації управління соціальними процесами. Так, аналізуючи досвід розвинених країн і власні кроки на шляху реформ, слід констатувати **продажність преси і використання виборів як політичної ширми, де багатопартійність є лише перепусткою до розподілу влади та доходів з метою збагачення шляхом монополії, корупції, диктатури чи простого шахрайства**. Отже, виокремленні і позбавлені соціального змісту такі ознаки демократії, як вільність преси, альтернативність і багатопартійність виборів чи самоврядування самі по собі не гарантують суспільству гуманних і цивілізованих засад його існування і тим більше розвитку.

Справа в тому, що кожна з форм чи ознак демократії сама по собі може бути гіпертрофована і спотворена політичним, економічним, правовим, етнічним або іншим інтересом окремої людини, партії чи управлінської структури, а тому здатною формувати лише часткові і здебільше асоціальні різновиди демократії. Достатньо, наприклад, пригадати форми і характер прояву псевдodemократичних основ управління тоталітарного типу. Не менш частковими і спотвореними виступають демократії класового, пролетарського, партійного, кланового, кастового, мафіозного та інших різновидів.

Подолавши бар'єр тоталітарної залежності, Україна опинилась у колі ідеологічно невизначених критеріїв демократії як основи

нової системи соціального управління. З часом стає все більш зрозумілим, що сучасні західні політологічні авторитети не можуть і не повинні являти собою взірць теоретичної культури, бо фактично позбавлені методологічних основ гуманних поглядів і дій, які спираються лише на емпірично обмежені і конфліктологічні по суті стилі мислення орієнтовані на голий прибуток, примітивні цінності та існування за чужий рахунок. Так, запропоновані З.Бжезинським погляди на процеси політичної трансформації орієнтують Україну на давно пройдені шляхи суспільства західного, а саме американського зразка[6]. Між тим самі по собі будь-які ознаки демократизації, навіть представлені у положеннях Конституції, самоврядуванні та стабільних політичних партіях складають лише формальні передумови, які взагалі можуть не спрацьовувати або використовуватись у ролі ширми для збагачення та досягнення інших антинародних цілей.

Справедливо звертаючи увагу на раціоналізм і емпіричну обмеженість американської суспільно-політичної думки, К.Манхейм підкреслює, що проблема цілісного світосприйняття підмінюється там прагматизованими стилями мислення[7]. Сучасне суспільство взагалі і західне зокрема, перебуваючи у стані методологічного шоку, хаосу та краху загальних уявлень, фактично нізвело роль демократії до слухняного інструменту політичного проведення інтересів окремих партій, рухів, держав чи регіональних угруповань. Таким чином, для цих владних осіб та соціальних спільностей демократія і надалі залишається тим засобом, який застосовують як інструмент використання одних людей з метою досягнення інтересів окремими партіями, кланами, рухами чи мафіозними утвореннями. Інакше кажучи, «зразки» сучасної західної та вітчизняної демократії у сфері управління носять головним чином антигуманний і по суті асоціальний характер.

Не менш важливою формою прояву демократії виступають соціокультурні складові управлінської діяльності. Загальновідомі зразки «елітарної» та «масової культури» заходу, зокрема американської, ще раз демонструють домінування подвійних стандартів у сферах побуту, релігії, моралі та інших складових життєдіяльності. Достатньо, наприклад, згадати такі «взірці» та «орієнтири» західної демократії по типу «кожний за себе, один бог за всіх», досягнення прибутку за будь-яку ціну, набожність позбавлену духовності та людя-

ності стосунків і принципи життя сьогоденням щоб зрозуміти, що навряд чи вони здатні виконувати роль загальноприйнятних демократичних орієнтирів чи взірців. Взагалі, багостраждальне українське суспільство має свої гідні історичні, культурні, наукові, технічні, геополітичні та інші соціокультурні передумови для того, щоб виступати для інших зразком демократичної орієнтації, а не сліпо наслідувати, переймати і прямувати у прірву відживаючих управлінських і культурних стереотипів.

Ототожнення категорій «народ», «демократія», «влада» з такими окремими рушійними силами суспільства, як «партія» або «клас» фактично відображає *єдність демократичних засад капіталістичного і тоталітарного типу*. Буржуазний тип культури несе для людей гніт не тільки фінансовий, економічний, а ще й політичний, моральний, етнічний та соціокультурний. Псевдосоціалізм, у такому разі, є дзеркальним відбитком псевдodemократичного капіталізму, для яких однаково важливо експлуатувати людину як засіб досягнення мети лише окремими соціальними спільностями та структурами. Кажучи інакше, поки що людство перебувало на підступах до дійсно гуманної та соціально спроможної демократії, різновиди якої так і не розкрили її людської суті. У цьому плані безпідставно і помилково було б відносити Україну до розряду країн позбавлених передумов і ознак істинної демократії. Спираючись на історичні витоки натуралістичних, магічно-окультурних, релігійних та мультипарадигмальних типів соціокультурної діяльності, Україна має всі передумови для розвитку та розквіту найбільш прогресивних форм демократизації управління соціальними процесами. Якщо для більшості ринково орієнтованих західних країн характерні форми так званої «лозунгової демократії», які ведуть до знецінення духовних цінностей, то основу демократичних орієнтацій українського суспільства можуть і повинні складати багаті історичні традиції та конкретні здобутки у сфері управлінської діяльності.

Перш за все це стосується визначальних принципів соціального управління, яких фактично позбавлене сучасне «цивілізоване» західне суспільство. Наслідуючи, наприклад, безпринципну вільну пресу західного зразка, українські засоби масової інформації опустились до пропаганди насильства, розпусти та разврату, бездуховності і погоні за смаженими фактами. Так, проведений нами вибірко-

вий зондажний контент-аналіз однієї з муніципальних газет показав, що за останні роки обсяг матеріалів і публікацій висвітлюючих проблеми жінок займає тільки 2,3% від загального обсягу цього видання. Якби знайшлися зацікавлені у цьому управлінські кола та структури, то спеціальні дослідження змогли б підтвердити неприпустимо низький рівень висвітлення у пресі, на радіо та телебаченні проблем науки, культури, виховання, освіти, моралі, релігії, виробництва, сільського господарства, власне управління суспільством та інших визначальних духовних цінностей, які складають на тлі усе заповонившої реклами, «парнухи», вбивств, «чорнухи» не більше мізерних часток відсотків. Але поки що, схоже, ні сила впливу ЗМІ, ні наслідки духовної деградації суспільства не бентежать думку сучасних керівників державою та її регіонами.

«Демократія», поза межами покладених у розуміння її змісту законів і принципів, існувати не може. Існуюча ж нині здебільше тінюва, мафіозна, кланова, партійна, вузькогрупова та інші види псевдодемократій не можуть бути орієнтиром і взірцем тієї загальнодержавної демократії, яка повинна визначити міру соціальної повноцінності суспільства.[8]

Література

1. Friedrich von Gentz: The origin and Principles of the American Revolution, Compared with the Origin and Principles of the French Revolution, translated by John Quincy Adams, New York (Scholars Facsimiles) 1977.
2. Тоффлер А. Футурошок. — СПб.: Лань, 1997. — 464 с.
3. Кнабе Г.С. Диалектика повседневности // Вопр. филос., 1989, №5, с. 45-46.
4. Колесник И.И. Историческая наука в современном пространстве постмодернизма // Грани, 1999, №2, с.9.
5. Козловски П. Культура постмодерна. Пер. с нем. Л.В.Сувойчик. — М.: Республика, 1997. — с.34.
6. Бжезинський З. Великі перетворення // Політична думка, 1994, №3, с.7.
7. Мангейм К. Идеология и утопия. В 2 ч. - М., 1992. - Ч.2, с.15.
8. Решетніченко А.В. Метаморфози управлінської демократії в Україні // Збірник тез доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми демократії в Україні: досвід та перспективи» Дніпропетровськ, 1998, №95-96, с.166-168.

Проголошений ще **I. Кантом постулат** **суть гуманізму вбачає у тому, що людина по відношенню до іншої може розглядатись лише як «мета», і ніколи як «засіб»**. Однак зміст і вплив гуманізму в системах цінностей канібалізму, рабовласництва та все більш рафінованих формах експлуатації одних людей іншими був незначний або навіть зовсім нікчемний. Людина як напівтварина, як раб, як служник бога або пана, як виробник або законослужняний гвинтик державної машини частіш за все являє собою слабке, незахищене, позбавлене впевненості та щастя творіння. Окремі спалахи гуманності лише підкреслюють, що як раніше, так і зараз **цивілізація не вважала і дотепер не вважає гуманізм за визначальний критерій якості усіх без винятку сфер життєдіяльності**. Частіш за все суспільство та особистість розглядалися як засіб досягнення військових, релігійних, політичних та економічних цілей окремими гуртами та спільнотами. Отже про **відомий у історії людства та існуючий нині гуманізм можна казати як про «кишеньковий», «частковий», «грабіжницький» або ж «егоїстичний»**. Відомий суспільству гуманізм **відповідає рівню демократизації соціальних процесів**, які здебільше визначаються обмеженими політичними цілями та вузькогруповими економічними інтересами. **Навряд чи в Європе суспільство може мати здорову демократію, якщо не прийматиме гуманізм** (О. Жерар, Герцен), окремих форм гуманізму **«тимчасового», «зручного» і по суті «голого» у дійсно важливий інструмент управління суспільством потребує якісних змін у організації та функціонуванні інститутів влади, освіти, виробництва, політики, релігії та культури**. На відміну від цих історично відомих і сталих інститутів, **гуманізм як соціальний інститут перебуває лише у зародковому стані**. Однак для цього, Миєрсею (1988, с.166-168), **цілями гуманізму, то ця ідея повинна реально стати центральною, всеохоплюючою і визначальною**. Просякнуте від початку і до кінця законами і принципами гуманізму суспільство ідеологічно визначатиме свої устремління як «гуманоцентричні». Отже **суть гуманоцентризму полягає в тім, що не тільки особистість, але й кожний окремо взятий суб'єкт соціуму може бути для іншого лише метою, і ні в якому разі «засобом»**. В такому випадку будь-яка сфера, різновид чи напрямок особистої або суспільної життєдіяльності не обмежується доти, доки ця діяльність не шкодить іншим.

Активно прогресуючі міждержавні, регіональні, континентальні та планетарні форми розвитку цивілізації в Європі (9) вивчені в 2000 на себе функції розбудови якісно нового — спочатку **інтегрального**, а з часом і **універсального** за своєю суттю — **типу культури**. Новий рівень організації інституцій управління суспільством якісно підіймає відповідальність та

**ЛЕГЕЗА С.В.
ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ
СОЦИОЛОГИИ :
ВОЗМОЖНОСТИ КОНКРЕТНОГО
АНАЛИЗА ЛИТЕРАТУРЫ**

Проблематика данной статьи, на первый взгляд, более традиционна и привычна для пространства исторической науки, нежели для социологии. Однако, при внимательном и непредвзятом рассмотрении, эвристическая ценность историографического дискурса представляется не менее важной и для познавательных возможностей социологического познания, а особенно — для истории социологии.

В пространстве исследований по историографии истории социологии перед ученым, на наш взгляд, открывается счастливая двойная возможность: во-первых, эта отрасль научного знания служит весомым подспорьем, своего рода «технической базой» для исследований закономерностей становления и развития социологического знания; во-вторых, историография истории социологии позволяет изучать и самое внутреннюю логику подобных исследований. Введение в практику научного социологического исследования историографических, по сути, проблематики и методике, резко повышает познавательные возможности рефлексивного знания в социологии. Тем более так, потому что осмысление границ дисциплинарного знания, его возможностей и ограничений на сегодняшний день оказывается необходимой и многообещающей областью познания — в том числе и социологического.

Речь, в частности, идет о чрезвычайно важной для современной социологической науки задаче накопления «саморефлексивного» знания, дисциплинарного самопознания. Историография же социологии, кроме своей «титульной» задачи — фиксации традиции и генезиса как социологических теорий и учений, так и особенностей их изучения — собственно и оказывается перед необходимостью выполнения роли «органа» («аппарата») самопознания социологии.

Предварительным «техническим» шагом здесь мог бы стать анализ массива изданий, посвященных истории социологии, что, собственно, и предпринимается нами ниже.

Сразу же необходимо оговорить границы нашей поисковой деятельности: они, в целом, соответствуют информационным возможностям Днепропетровского региона. Именно поэтому наш анализ не претендует на максимальный охват *всей* литературы по истории социологии; это — своего рода «региональный взгляд» на данную проблематику (хотя, особенности самого процесса развития истории социологии как отрасли знания и в этом случае фиксируются более чем четко).

В первую очередь, есть необходимость указать на характерные особенности типологизации произведений, оказав-

*Легеза Сергей
Валерьевич —
заведующий учебно-
методологической
лабораторией по
социологии ДГУ,
кандидат исторических
наук*

шихся в нашем поле зрения.

Нами рассматривались издания (в число которых входят авторские работы, коллективные монографии, сборники статей), относящиеся непосредственно к истории социологии, и вышедшие на русском и украинском языке. Для облегчения анализа, эта литература была распределена следующим образом.

Во-первых, было произведено распределение литературы по временному принципу: отдельно рассматривались работы, вышедшие в период 1960-1979 годов (таких зафиксировано 57 позиций), и отдельно — работы, опубликованные на протяжении 1980 — 1999 годов (87 наименований). Для подобного распределения есть, на наш взгляд, вполне объективные предпосылки. Фактически, именно восьмидесятые годы стали своеобразным рубежом для историков социологии — именно с этого времени кардинально изменяются как общие представления об особенностях развития социологического знания, так и доминирующие подходы в описании этого развития (как и те персонажи, которые оказываются в центре внимания исследователей).

Во-вторых, каждый из этих временных отрезков подвергнут еще и более подробному делению: мы выделили четыре крупных смысловых массива в литературе по истории социологии: 1) история отечественной и российской социологии (для первого — 1960-1979 — и второго — 1980-1999 — периодов 4 и 25 наименований соответственно); 2) история зарубежной социологии (37 и 23 наименования соответственно); 3) персоналии социологов (7 и 22 позиция литературы соответственно); 4) общие вопросы теории и методики историко-социологических исследований — работы, посвященные отдельным аспектам исследования истории социологии как научной и учебной дисциплины — гносеологическим, аксиологическим, нормативно-методическим и др. (9 и 17 наименований)*.

И здесь необходимо обратить внимание на определенные отличия в магистральных интересах исследователей в каждый из периодов: как за последние двадцать лет, так и — в корпусе литературы, опубликованной до 1980 года. Для последней характерен интерес преимущественно к западной социологии, причем обращает на себя внимание факт принципиальной критической ориентации исследований этого времени.

* Более подробная информация о данных изданиях помещена в «Частично аннотированном библиографическом указателе», помещенном в учебном пособии «Историография социологии», которое готовится к выпуску на кафедре социологии ДГУ.

Литература по истории социологии в этот период ориентирована на правила и закономерности, скорее, идеологической борьбы, нежели — на спокойное изучение и сравнение вариантов социологического дискурса.

Одновременно, бросается в глаза и малое количество — в период до 1980 года — исследований, посвященных развитию российской и украинской социологии: как дореволюционной, так и советской, после 1917 года (история украинской социологии не представлена в этот период совершенно, развитие российской социологии рассматривается в четырех публикациях).

В отличие от первого, во второй — т.е. 1980-1999 годы — период авторы чаще обращают внимание на изучение отечественной (украинской и российской) социологии, причем, интерес этот медленно растет в 80-х годах (в этот период опубликовано 8 монографий, затрагивающих развитие социологии в России и 1 — касающаяся развитию социального знания в Украине) и достигает пика в середине 90-х годов, после чего удерживается на довольно высоком уровне (так, в девяностых годах опубликовано 7 монографических исследования на украинском материале — в том числе, 3 работы, посвященных персоналиям украинских ученых-обществоведов — и 18 работ, посвященных российской социологии — в том числе 5 персоналогических исследований).

Кроме того, именно в последнее десятилетие начинают выходить синтетические монографии по истории российской и украинской социологии, публикуется множество учебников, касающихся этой тематики (отличительной чертой этих публикаций является уменьшение политической заангажированности текстов, активизация познавательных процессов в области науки, а не идеологии). В частности, в последние годы опубликованы коллективные монографии «Российская социология: историко-социологические очерки» (М., 1997) под ред. А.О.Боронеева и В.В.Козловского, «Социология в России» (М., 1998) под ред. В.А.Ядова, многотомное издание «История теоретической социологии» под ред. Ю.Н.Давыдова и др.

Несомненно, интерес представляют и изменения в списке «конвенциональных» для истории социологии персонажей, «видных деятелей социологической науки». Тут, прежде всего, наблюдается последовательный спад интереса к исследованиям наследия классиков марксистской социологии: т.е., монографий и сборников статей, посвященных творчеству К.Маркса, Ф.Энгельса, В.И.Ленина.

Первоначально, изучение творческого наследия марксистских классиков составляло немалую часть монографических «персональных» исследований. Причины этого достаточно прозрачны и проанализированы уже историками социологии.

Девяностые же годы дают только несколько позиций подобной литературы, причем, как минимум одна из них — монография Г.Норта «Марксова религия революции: возрождение через хаос» (Екатеринбург, 1994) — архикритично настроена по отношению к творческому наследию К.Маркса.

В то же время, с конца 80-х годов наблюдается стремительный рост интереса к жизни и творческому наследию западноевропейских социологов и особенно — М.Вебера (здесь возможно было бы употребить истершийся от долгого употребления, но все-таки далекий от полного осмысления термин «веберовский ренессанс»). Анализ тематики и направленности монографий рубежа восьмидесятых-девяностых годов, посвященных этому персонажу (среди них — работы А.И.Кравченко, В.П.Макаренко, М.В.Малиновского, Э.Н.Ожиганова, А.И.Патрушева и др.), дает нам возможность говорить о превращении фигуры М.Вебера в знаковую для отечественной и российской социологии. Изучение претензий (впрочем, так и не реализовавшихся) «веберизма» на роль доминирующей концепции в условиях кризиса конвенционального до той поры марксизма могло бы стать тематикой отдельного исследования.

Другим персонажем, интерес к которому не составляет труда отметить в российской социологической науке, является Питирим Сорокин. И именно начало девяностых годов является тем рубежом, после которого возможно отметить стойкий интерес к личности и творчеству этого выдающегося ученого. Среди монографических работ, посвященных ему — исследования И.А.Голосенко, рассматривающие как творче-

ство П.Сорокина в целом («Питирим Сорокин: судьбы и труды», Сыктывкар, 1991), так и российскому периоду его творчества («Питирим Сорокин: русский период деятельности», Самара, 1992) и др.

Важным — как минимум, в технологическом плане — представляется нам и вопрос о демаркации собственно истории социологии от описания современного состояния дел социологического знания.

Учитывая общую подвижность границ, отделяющих, по мере течения времени, теоретическое «сейчас» от «вчера», а настоящее социологии от той области, которая остается в ведении истории социологии, для историографии истории социологии есть необходимость учитывать и работы, по формальным признакам не относящиеся к полю истории социологии непосредственно. Речь идет о критических очерках, обзорах и исследованиях социологических теорий, актуальных пятнадцать-двадцать лет назад. Будучи — в момент появления работ, им посвященных, по крайней мере, — приобретением «современности», эти течения и теории на сегодняшний день вполне определены — явления относящиеся уже к истории, а не к текущей традиции. Именно поэтому, данные источники (к примеру, работы Г.М.Андреевой «Современная буржуазная эмпирическая социология» (М., 1965), Н.В.Новикова «Критика современной буржуазной науки о социальном поведении» (М., 1966), Г.В.Осипова «Современная буржуазная социология (Критический очерк)» (М., 1964) и др.) принимались нами в расчет при анализе.

Еще одной проблемой является, на наш взгляд, вопрос о «контекстуальной» литературе — т.е. литературе, по формальному признаку имеющей отношение не к истории социологии, но к более общим вопросам. В первую очередь, это работы, посвященные смежным областям гуманитарного знания, среди «главных героев» в которых встречаются и социологи. Далее, это ряд монографий, рассматривающих наиболее общие аспекты становления обществоведческого знания во второй половине 19 — 20 веках (например, интерес представляют монографии, рассматривающие становление психоанализа и его воздействие на поле социальных исследований и т.д.), а также работы, посвященные развитию европейской философской мысли — в том числе и социальной философии.

На наш взгляд, данная категория литературы может — и должна — учитываться при попытках историографического анализа пространства истории социологии.

В целом, учитывая важность данной темы⁵⁴ здесь мы претендуем лишь на постановку вопроса о возможностях, которые встают перед исследователем, работающим в русле историографии истории социологии. Сама же проблема — открыта для дальнейших дискуссий.

ВИШНЯКОВ В.М. КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СОЦІАЛЬНОМУ ЗАХИСТІ

Функціонально сутність роботи з Паблік рілейшнз (далі — ПР) полягає в забезпеченні успішного результату діяльності об'єкту шляхом управління його інформаційним полем. Управління інформаційним полем включає : збір інформації про стан середовища, в якому діє (або збирається діяти) об'єкт, її аналіз, передача інформації про стан об'єкту в зовнішнє середовище.

Існує поняття важливості і необхідності цієї функції в системі здійснення публічної влади. Так, на думку французького державознавця Бернара Гурне, «для органів адміністративного управління вкрай необхідно розробляти і систематично застосовувати політику поліпшення своїх зв'язків з громадськістю» [1, с.77].

Саме державна влада завжди цікавилася станом свого іміджу та оцінкою його сучасниками і в перспективі нащадками. В сучасній Україні є усвідомлення необхідності вдосконалити роботу з ПР в державних структурах. Зокрема, це ідея знайшла відображення в рекомендаціях міжнародного симпозіуму «Адміністративна реформа в Україні» (Київ, 26 - 28 листопада 1997 року).

В комерційних організаціях головне — успіх в діяльності. Це стабільне отримання прибутку або разове — надприбутку. Ми ж маємо справу з неприбутковою організацією, яка є частиною більшої структури — виконавчою частиною інституту держави. Отже, самостійність цієї організації у визначенні стратегії власної поведінки значно обмежена зовнішніми чинниками.

Зміст поняття «успіх діяльності організації» є відносним. Він може змінюватись залежно від того, хто оцінюватиме цей успіх. Успіх роботи органу державної влади по-різному розуміють його співробітники, мешканці, вищі керівники, представники різних суспільних груп і прошарків населення.

Для роботи в інформаційному полі будь-якого об'єкту необхідно мати уявлення про закономірності функціонування цього поля. Його агенти (споживачі інформації) можуть з різною активністю виявляти інтерес до діяльності об'єкту. Для появи такого інтересу у кожного з них є різні підстави й причини. Звідси випливає необхідність визначити основні чинники, що впливають на виникнення більшої чи меншої потреби у кожного з агентів одержувати інформацію про об'єкт.

Однорідних за ступенем і характером інтересу агентів інформаційного поля об'єкту можна об'єднати в сегменти громадськості організації. Під терміном «громадські організації» в ПР розуміють ту частину соціального оточення, яке своєю поведінкою може безпосередньо чи опосередковано впливати на успішність організації. Для успіху діяльності організації істотне значення має її репутація саме у цих категорій громадськості. Сегменти громадськості мають

*Вишняков Василь
Миколайович —
пошукач кафедри
філософії, соціології
державного управління
Дніпропетровського
філіалу Української
Академії державного
управління при
Президентіві України,
магістр державного
управління*

бути адресатами інформації про організацію, яку може розповсюджувати вона сама.

Можна виділити три основні види комунікативних каналів, що зв'язують об'єкт з сегментами його громадськості. Перший — це безпосереднє спілкування. Другий — спілкування за допомогою засобів зв'язку (телефон, різноманітні форми особистого листування та інше). Третій — це опосередковане спілкування через засоби масової комунікації. Посередники тут виступають преса, радіо, телебачення, комп'ютерні мережі, чутки тощо. Особливість останніх двох видів каналів полягає в тому, що є можливість перекручення інформації при передачі її по будь-якому з цих каналів. Тому одне з основних завдань технологій ПР — зменшувати ступінь перекручення інформації при її передачі від об'єкту до адресата.

Необхідно також враховувати і вивчати можливість існування неконтрольованих об'єктом джерел інформації про нього і каналів її розповсюдження.

Репутація місцевих органів державної виконавчої влади у місцевих жителів один з чинників легітимності системи державної влади. Місцеві жителі досить часто судять про спроможність державної влади вирішувати соціальні проблеми, про ефективність державної влади, виходячи із спілкування з місцевими державними службами.

Функції управління інформаційним полем у місцевих державних адміністраціях виконують кілька підрозділів. Вихід на основні сегменти громадськості об'єкту здійснюють інформаційно-аналітичний відділ, відділ по роботі з органами місцевого самоврядування, відділ по роботі із зверненнями громадян тощо. Але на жаль, відсутні ці ПР в системі соціального захисту населення. Розвиток системи ПР в управліннях соціального захисту населення дозволить створити надійний інструмент для вирішення багатьох проблем, які існують сьогодні в стосунках між інститутами держави та громадянського суспільства, і насамперед подолати відчуженість між громадськістю та державою.

Значну роль в теоретико-методологічних передумовах державної служби належить її ролі в політичній системі, в зв'язках з громадськістю. На усьому протязі історичного розвитку саме держава визначала форми і ступінь життєспроможності суспільства. А.Зинов'єв пише: «При цьому типі організації домінуючою є не добровільна самоорганізація мас людей знизу, а примусова організація зверху. При цьому

типі організації вирішальну роль в об'єднанні людей в ціле належить системі влади і управління, а не іншим факторам, в тому числі — не економіці. Тут структурована системи влади і управління створюють основу соціального структурування взагалі» [2, с.29].

Для будівництва перспективної моделі державної служби у напрямку ПР в системі соціального захисту населення доцільно проаналізувати ті досягнення, котрі вже засвоєні людьми. До таких в першу чергу відносяться, безумовно, модель раціональної бюрократії М.Вебера, яка в свій час зробила революційний переворот в розумінні завдань, функцій, принципів і механізмів організації державної служби.

Реалізація моделі М.Вебера на практиці організації державної служби виявила як її безперечні надбання, так і крупні недоліки. До останніх відносяться: часта заміна суспільного інтересу корпоративним інтересам влади і особистим інтересам конкретного чиновника, «привласнювання держави»; відрив від дійсності і реальних проблем, упередженість, свавілля і корпоративність, своєкористь і кар'єризм як образ життя; домагання на монопольну компетентність; схильність до формалізму; роботи на процес, а не на користь. І як загальний підсумок — відчуження в значній мірі громадян від влади. Однією із головних цілей і завдань реформування державної служби є принципове зміцнення характеру взаємовідношень органів влади республіканського і регіонального рівня з громадянами, спеціальними групами, підприємствами і установами,» перехід від прямого тиску, використання силових методів управління на основі правових і фінансових механізмів, створення умов для вільної діяльності людей» [8, с.17].

Таким чином, переорієнтування державної служби по наступним важливим критеріям:

* відношення апарату державної служби до громадянина як до суб'єкту, а не як до слухняного об'єкту управління;

* повага і близькість апарату до громадян і їх організацій, прагнення до контактів, співпрацю, координацію зусиль, відказ (за виключенням необхідних випадків) від примусу і нав'язування виходячи «зверху» розпоряджень;

* контроль за діяльністю державного апарату не тільки «зверху», але і знизу;

* створення і функціонування інститутів ПР.

Отже, проблеми аналізу становища, умов, які забезпечують довіру громадян до інститутів держави, роботі апарату державної служби,

формування служб ПР, розробки моделей і механізмів перетворення державної служби у відкриту систему, чутливу до потреб і запитів громадян; уявляється як першочергові для соціально-політичної науки і практики реформування державної служби.

Позначена проблема фактично включає в себе три самостійних підходи:

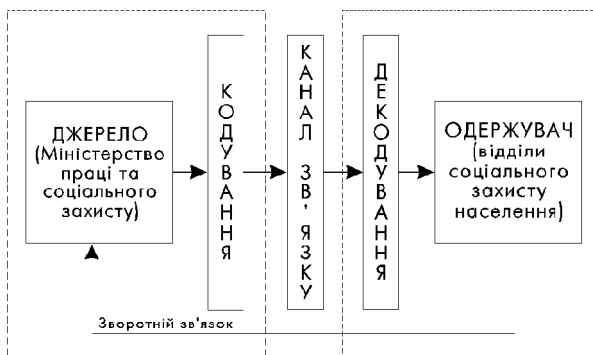
1) ставлення громадян до соціальних інститутів держави, державних службовців;

2) взаємовідношення соціальних інститутів державної служби з інститутами громадянського суспільства;

3) роль, місце, механізми впливу системи соціального захисту і її представників на соціальний процес.

Зміни у глобальному технічному оснащенні новими комп'ютерними технологіями роблять великий вплив на інформаційні засоби. З'являється необхідність вивчати аудиторію, виділяти свій сегмент, свою нішу, налагоджувати з нею адекватний діалог.

Розглядаючи класичну трьохчленну формулу, ми бачимо, що вона враховує три основні складові: *«що говориться, ким говориться, в якій стані говориться»*. Врахування трьох складових було необхідно завжди і в останні часи 90-х років воно стало ще важливішим: по-перше, з'явилося ряд прикладних задач, пов'язаних з необхідністю визначення особи і стану говорячого мовним сигналом; по-друге, усвідомлення багатьма дослідниками з цього напрямку про нерозривність трьох вказаних аспектів мовного сигналу та необхідністю аналізу останнього у всій складності його триєдності навіть при вирішенні такої класичної здавалось би односкладної задачі, як автоматичне розпізнання мови [1, с.3]. Під нерозривністю при цьому розуміється те, що, як

правило, в одних і тих же параметрах мовного сигналу кодується як змістовна інформація, так і інформація про індивідуальності розмовляючого і його складу.

Розглянемо деякі проблеми цього напрямку в узагальненому вигляді, враховуючи встановлення зв'язку між характеристиками мовного сигналу і особистістю та складом говорячого.

Перш за все з'ясуємо проблему точного формулювання самої задачі, — усвідомлення того, що ми хочемо знайти. Розглянемо це, виходячи з достатньо загальної схеми процесу комунікації, яка представлена у відомій схемі Шеннона (див. схему № 1).

Внутрішня
середина № 1

Внутрішня
середина № 2

Схема № 1

Комунікації в широкому розумінні цього поняття є процес обміну інформацією, змістовним значенням зв'язків між двома або більш об'єктами. Комунікації являють собою інформаційний процес, який з'являється в результаті встановлення зв'язків між об'єктами матеріального світу: джерелом інформації та її одержувачем. Відносно до ПР-комунікації і процесу передачі інформації між суб'єктом та об'єктом соціального управління в суспільстві. В теорії ПР саме комунікації називають зв'язуючим процесом чотирьох головних функцій управління: **планування, організації, мотивації та контролю**, так як для їх реалізації потрібен обмін інформацією.

В апараті соціального управління повинні використовуватися формальні та неформальні комунікації. Формальні закріплюються за визначними організаційно-методичними документами і існують постійно. Прикладом таких комунікацій є документообіг організації, регламентований інструкцією з діловиробництва. Неформальні комунікації використовуються для вирішення окреслених завдань і для їх реалізації створюються певні умови, перш за все соціально орієнтовані [4, с.21].

Функція ПР в сучасних комунікаціях включає **кодування і декодування** повідомлення, посланого джерелом.

Під джерелом інформації можливо розуміти Міністерство праці та соціальної політики України, яке формує склад і структуру інформації; але розуміючи значення повідомлення, яке отримали із цього коду корисну інформацію ті, хто потребує соціального захисту та соціальної допомоги.

Кодування — це представлення ідеї, яку прагне донести до одержувача (соціально незахищеного) джерело (представництво соціального захисту), у кодах, або символах.

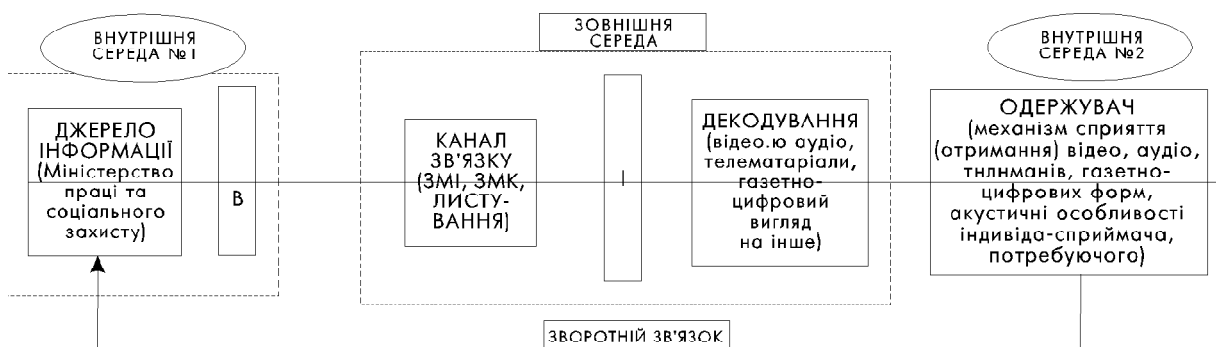
Коди — це символи, або знаки, перекладаючи ідею на мову, зрозумілу одержувачу.

Кодування повинно забезпечити інтерпретацію повідомлення одержувачем згідно з метою комунікації, ухваленій відправником.

В якості кодів можуть використовуватися слова усної і письмової мови (лексика, а також темп, стиль мови), візуальні образи (людей, предметів, інтер'єра) і їх рухи, запахи (квітів, духів, цигарок, мила), звуки (мелодії, інтонація і тембр голосу, модуляція), колір (яскравий, пригнічений), жести (статусу, відношення до чого-небудь).

Одержувач — особа або група осіб, які приймають повідомлення, одержуючи повідомлення, незалежно від його реакції. Це — невід'ємний елемент комунікації, без нього комунікації немає. Реакція одержувача визначається результативністю комунікації, — тобто мірою досягнення цілі з урахуванням затрачених зусиль.

Необхідно при цьому враховувати параметри мовотворчого апарату у різних верств населення з урахуванням соціально-економічної забезпеченості певної особи, морально-емоційного настрою тощо; особливості передачі

Складаючи вербальне повідомлення, важливо правильно використовувати семантику, тобто сприймаємо значення слів: одне і те ж слово може мати різні значення для різних соціальних груп. Так, наприклад, слова «успіх», «провал», «престиж», «соціальна допомога», «соціальний захист» викликають дуже різні асоціації у людей з різними життєвим досвідом.

Повідомлення — це інформаційно закодована ідея, тобто те, що хотіло би повідомити джерело одержувачу [4, с.23].

Оскільки **комунікація** — цілеспрямована дія, важливо знати — що ж складає повідомлення. Серед провідних компонентів повідомлення виступають:

1) зміст повідомлення — що воно саме містить: думки, аргументи, доводи, факти.

2) засіб передачі (канал) повідомлення: телебачення, особисті зустрічі, газета, журнал, радіо, вуличний щит, публічний виступ тощо.

3) особистість, яка робить повідомлення.

Фактор сприймання, симпатії до особистості грає важливу роль в комунікації.

Декодування повідомлення — це перекладення його на мову одержувача. Декодування визначається особистим сприйняттям одержувача, його здатністю розрізняти та інтерпретувати коди, які використовуються для передачі ідеї. Тому декодування носить у позначеній мірі суб'єктивний характер.

одержаної інформації від одної людини до іншої. Із цього стає ясно, що в рамках розглянутої моделі комунікації, в якій головною метою системи комунікації є передача змістовної інформації, індивідуальні та емоційні особливості з'являються тільки як додаткова варіація змістовно-несучих параметрів.

А тепер розглянемо більш складнішу модель, доповнивши комунікаційну схему Шеннона зовнішньою та внутрішньою середою (див. схему № 2). Це доповнення не є такими простим, як здається на перший погляд. Окрім введення «зовнішньої» і «внутрішньої» середою воно в неясному вигляді припускає виділення із цієї середою деякого об'єкту, пов'язаного з джерелом інформації, межі дій якою не зводиться виключно до інформації комунікаційних повідомлень, а включає більш ширший комплекс поведінки. Подібним чином поширюється і розуміння про одержувача інформації. Таке поширення дозволяє розглядати процес комунікації не тільки в його технічному, організаційному, але й у функціональному плані, тобто провести аналіз, для чого може проводитися комунікація при достатньо загальних припущеннях про взаємодії комунікаційних «партнерів» (Міністерство — потребуючі) між собою і з навколишньою середою.

Розглянемо 3 головних функції, які представляють для нас цікавість з точки зору

комунікаційної технології:

* Головна функція комунікаційної системи — передача інформації про внутрішню середу № 1 та зовнішню середу [3, с.5]. Це, безумовно, головна функція, а в схемі Шеннона, де зовнішньою середою є все, окрім ідеальних (тобто не варіаційних і немаючих інші функції, окрім комунікативної) джерела та одержувача інформації, вона і єдина.

* Другою функцією є емотивна, функція передачі інформації про внутрішній склад джерела.

* Третя функція — індикаційна, яка забезпечує напрямок індивідуальності та групового або соціального статусу учасників процесу комунікації.

Таким чином, прийнята нами схема № 2 вимагає від нас постановки достатньо комунікаційної, ретельно вузької проблеми:

* аналізу неконтролюємих змін в структурі мовних повідомлень, які забезпечують емотивну та індикаційну функції комунікативної системи.

Повертаючись до попередньої схеми, слід зробити ще два зауваження методичного характеру:

1. джерелом індивідуальної та емоційної варіативності мови може служити різниця як в кодуванні (слова усної та письмової мови, візуальні образи, звуки, жести тощо), так і в самому джерелі інформації.

2. можливі два підходи до аналізу зв'язку мови з емоційними та особистостними характеристиками:

а) перший з них зводиться до первинного аналізу варіативності мови і послідовному пошуку індивідуальних та емоційних характеристик, які викликають цю варіативність.

б) другий — до первинного виявлення цікавивших дослідника особистих або емоційних характеристик і вже далі послідовному пошуку їх мовних корелят [3, С.10].

Також, постає при цьому дослідженні і проблема конструювання достатньої зручності експериментальної моделі емоційних станів, які б імітували прояв емоційних реакцій в реальних умовах. Модель емоційного стану повинна:

* проводитися на широкому колі досліджуємих з метою отримання достатньої статистики, моніторингу сприйняття інформації,

* забезпечувати отримання необхідних мовних реакцій,

* давати можливість отримувати емоційні стани широкого спектру;

* припускати поточну оцінку або контроль стану інформанта.

Таким чином, можна стверджувати, що мовний сигнал є одним із самих інформативних показників емоційного стану.

Перш ніж «пускати» певну інформацію «зверху» (Міністерства праці та соціальної політики), як нам здається, її необхідно аналізувати на предмет сприйняття одержувачами (потребуючими соціального захисту) та регіональними і місцевими службами соціального захисту населення. Також, слід розробляти механізми соціального аналізу сприйняття емоційних та індивідуальних характеристик мови. Тобто, виявлення механізмів сприйняття відповідних розпізнавальних ознак, може бути використано при розробці системи автоматичного розпізнавання. По-друге, в ряді практичних випадків в системі визначення емоційного складу або особистості того, що говорить, припустимо, використання експертів-аудиторів. Обґрунтування ж використання таких експертів потребує знання можливостей слухової системи людини.

Соціальні очікування як результат соціальної комунікації, особливо у сфері соціального захисту населення, можуть бути різними. **Повідомлення** може створити або змінити відношення публіки до предмету комунікації.

Зворотний зв'язок дозволяє оцінити результати повідомлення. Міра досягнення цілі комунікації може бути оцінена кількістю отриманих листів і дзвінків. Люди можуть зрозуміти повідомлення і передати його далі, не починаючи активних дій. Тому однією із цілей джерела часто виступає досягнення потенціальних клієнтів соціального захисту.

Управління комунікаціями у соціальному захисті повинно враховувати знання їх особливостей, специфіки інформаційного впливу різних видів комунікації. Комунікації можуть бути **внутрішніми і зовнішніми** [4, с.26]. **Зовнішні** комунікації перетинають кордони організації, виходячи за її межі. При цьому джерело або одержувач повідомлення знаходиться за межами організації. Прикладом може служити прес-реліз, відправляємий організацією в ЗМІ. А також публічний виступ організаційного представника на прес-конференції, видання інформаційного бюлетеню для широкої публіки, «дні відчинених дверей» тощо.

Внутрішні комунікації використовуються в рамках самої організації соціальної роботи — і джерело і одержувач знаходяться усередині

організації.

Корпоративна газета — інформаційний листок для зайнятих, збору співробітників підрозділу та корпоративне радіо і дошки об'яв відносяться до засобів використання внутрішніх комунікацій.

Практична реалізація комунікативних процесів в апараті управління соціального захисту населення може використовуватися органами інформаційного PR у вигляді організації документообігу, бездокументних зв'язків, циркуляції інформаційних потоків в рамках системи управління внутріорганізаційною інформацією, функціонування інформаційних систем і мереж.

Інформація в PR передається не тільки для того, щоб була можливість прийняти правильне рішення, але і для того, щоб була можливість це рішення виконати. Будь-які гарні плани неможливо виконати, якщо вони не доведені до людей, які повинні їх виконати.

Головними завданням комунікаційного процесу в PR є забезпечення інформаційних потреб співробітників апарату управління. Для державних службовців апарату управління соціального захисту інформаційна потреба є також необхідністю в інформації, яка потрібна їм для ефективного виконання покладених на них обов'язків. Такі інформаційні потреби умов-

но можуть бути поділені на три групи: абсолютні, дійсні та фактично задовольняємі.

Абсолютні інформаційні потреби конкретно потребуючих у соціальному захисті індивідів в інформації, яка необхідна їм для вирішення поточних повсякденних соціальних проблем.

Дійсні інформаційні потреби характеризують потреби суспільства на даному етапі його розвитку.

Фактичні — задовольняють інформаційні потреби той частини абсолютних інформаційних потреб суб'єкту, які задовольняються конкретною інформаційною системою.

Важливою метою комунікаційного процесу у сфері соціального захисту є забезпечення порозуміння інформації, яка служить предметом обміну повідомлення.

Функція сучасних PR в системі соціального захисту населення, на наш погляд, може складатися у кодуванні і декодуванні інформації щодо соціальної політики. Обов'язково при цьому повинен існувати зворотний зв'язок. Повідомлення може створити або змінити відношення потребуючих соціального захисту та соціальних допомог до предмету комунікації. Головними завданнями соціального комунікаційного процесу в PR повинно бути — забезпечення інформаційних потреб співробітників апарату соціального управління.

P. S.: Отже, організовуючи роботу з PR в соціальному захисті, необхідно прагнути управляти інформаційним полем об'єкта. Тобто збирати інформацію про стан середовища, в якому перебуває об'єкт. Тільки аналізуючи інформацію про стан об'єкту в зовнішньому середовищі.

Важливим зауваженням, на нашу думку, є те, що не має однорідних за ступенем і характером інтересу агентів інформаційного поля об'єкту. Особливо треба виділити основні види комунікативних каналів, що зв'язують об'єкт з сегментами його громадськості:

1. безпосереднє спілкування
2. спілкування за допомогою засобів зв'язку
3. опосередковане спілкування через засоби масової комунікації.

Вихід на основні сегменти громадськості об'єкту здійснюють у місцевих державних адміністраціях кілька підрозділів. Але подібні підрозділи поки що відсутні в системі соціального захисту населення. Створення системи PR в управліннях соціального захисту дозволить вирішувати значну кількість проблем, які на сьогоднішній день існують в громадянському суспільстві.

Аналізуючи умови, які забезпечують довіру громадян до інститутів держави, формування служб PR, розробки моделей і механізмів перетворення державної служби у відкриту систему, уявляється як першочергові для соціально-політичної науки і практики реформування дер-

Література

1. Гурне Б. Державне управління. Перекл. з фр. — К.: Основи, 1993. — 70 с.
2. Зиновьев А. Русский эксперимент.-М.:Тандем, 1995.— 225 с.
3. Галунов В.И. Речь, эмоции и личность: проблемы и перспективы. // Речь, эмоции и личность. Материалы и сообщения Всесоюзного симпозиума 27-28 февраля 1978 года. — М.: 1978. — 199 с.
4. Алешина И. Паблик рилейшнз для менеджеров и маркетеров. М.: Тандем, 1997. — 256 с.
5. Щекин Г. Социальное управление как система // Проблемы управления. — №2. — С.114-121.
6. Яковлев И.П. Паблик рилейшнз в организациях. — СПб, 1995. — 147 с.
7. Шевченко В. Соціальна безпека і гуманістичний захист // Соціальний захист. — 1998. — №8. — С.23-32.
8. Связь с общественностью — «Паблик рилейшнз» — государственной власти и управления. — Алматы: «Галым», 1997.—172 с.

**ГИЛЮН Л.А.
ОБЩЕЕ И ОСОБЕННОЕ В
СОЦИАЛЬНОМ СТАТУСЕ ДВУХ
ОСНОВНЫХ ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП
ДНЕПРОПЕТРОВСКОГО
СТУДЕНЧЕСТВА**

Проблемы социального статуса давно привлекают внимание многих ученых. Но особенно усиливается это внимание в периоды радикальных социальных трансформаций, когда рушатся старые и формируются новые формы социальной дифференциации. Подобные процессы в последние годы активно происходят в украинском обществе.

Понятие статус (от латинского status — состояние, положение) является одним из базовых в мировой (а в последнее время и в отечественной) социологии. Изначально оно использовалось в правоведении. Макс Вебер разрабатывал теорию статуса в ходе анализа феномена власти в процессе ее распределения в обществе. «Статус, — писал М. Вебер, — означает действительные притязания социального сословия на определенные позитивные или негативные привилегии, но обычно основывается на:

- 1) образе жизни;
 - 2) определенном воспитании и образовании, которое может быть получено: а) в процессе практической жизнедеятельности; б) путем специального обучения и воспитания соответствующих образцов поведения;
 - 3) наследственном или должностном престиже» [2. 155].
- В реальной жизни статус, по Веберу проявляет себя через:
- 1) выбор супруга;
 - 2) круг ближайшего общения;
 - 3) монопольное присвоение привилегированных способов приобретения благ (или, наоборот, публичное отвращение к определенным способам их приобретения);
 - 4) разного рода статусные соглашения (традиции).

Значительный вклад в разработку теории социального статуса внесли социологи, работающие в рамках теории ролей (Дж. Г. Мид, Дж. Морено, Р. Линтон), где основное внимание уделяется структуре сетей статуса и соответствующим ожиданиям. Каждый человек имеет определенный социальный статус, в соответствии с которым он занимает определенное место в социальной иерархии. В тоже время, как отмечал Ральф Липтон, человек объединяет несколько статусов, например, отца, мужа, члена политической партии. Иногда эти статусы противоречат один другому и индивид бывает вынужденным отдавать преимущество какому-то одному статусу.

На это обращает внимание и Н. Смелзер. «Хотя человек может иметь ряд статусов, один из них, который можно назвать головным статусом, определяет его общественное положение. ... Часто главный статус человека обусловлен его ра-

*Гилюн Лариса
Алексеевна — аспирант
кафедры социологии
Днепропетровского
государственного
университета.*

ботой» [3. 72-73]

Н. Смелзер различает приписные (предписанные) и достигнутые (приобретенные) статусы. Первые даны от рождения, обусловлены полом, этническим происхождением, местом рождения, фамилией семьи. Вторые определяются тем, что человек осуществил в своей жизни. Например, статус писателя приобретают в результате опубликования книги; статус мужа — после решения жениться и вступления в брак. Некоторые статусы сочетают предписанные и достигнутые элементы. «Получение степени доктора философии, — пишет Н. Смелзер, — несомненно, является достижением, но будучи однажды получен, новый статус остается навсегда, становится перманентной частью личности и социальной роли человека, определяя все его намерения и цели как предписанный статус» [3. 73]

В отечественной литературе «социальный статус» определяется как положение индивида или социальной группы относительно других индивидов, определяемое по социально значимым для данной общественной системы признакам (экономическим, профессионально квалификационным, социально-поселенческим и др.) [4. 35].

Р. В. Шейко, отмечая смысловую неоднородность понятия «социальный статус» выделяет следующие общие подходы, которые уточняют представление о статусе. «Во-первых, о статусе говорят применительно к неравному распределению власти в обществе в целом, в организации или группе. Обладать статусом — означает распоряжаться определенным объемом власти, иметь авторитет и влияние. Во-вторых, статус — это некоторая сумма прав, обязанностей и возможностей зафиксированная, главным образом, в формальных социальных и юридических формах, но также в обычаях и традициях, регулирующих процессы общения и взаимодействия. В-третьих, статус — это характеристика сложившихся у индивида или группы объемов и ассортимента потребляемых товаров и услуг. В-четвертых, статус — это признание, оценка другими, конкретное место на шкале уважения и авторитета, предписываемое окружением. В-пятых, под статусом понимается также выбор индивидами, группами или организациями, какой-либо позиции, отношение к тем или иным аспектам жизни, фактам, событиям» [5. 123].

Однако, применительно к студенческой молодежи, как объекту исследования, наиболее приемлемым кажется определение «социального статуса», которое дают О. А. Алексеева и Г. И. Кащенко. Они его определяют как положение

индивида или социальной группы в социальной системе, которая определяется социально значимыми признаками: социально-экономическими, профессиональными, политико-правовыми, культурными, психологическими, что предполагает соответствующие права и обязанности и характеризуется определенным социальным престижем в обществе [1. 91-92].

На материалах социологического исследования «Социальный статус и профессиональная социализация студенческой молодежи», проведенного кафедрой социологии Днепропетровского госуниверситета в 1999 году по заказу Министерства образования Украины, проанализируем наиболее важные аспекты социального статуса двух этнических групп днепропетровского студенчества: украинцев и русских. При этом мы учитываем, что биэтничность, характерная для всего украинского общества, не в меньшей мере свойственна для группы студенческой молодежи г. Днепропетровска.

В социологии молодежи стало общепринятым, что годы студенчества — вполне самостоятельный этап жизни человека, на протяжении которого он имеет и формирует собственную среду развития, участвует в таких видах деятельности, которые выступают в качестве личностно-образующих факторов и определяют модель социального поведения этой общественной группы. При рассмотрении статусной позиции студенчества обычно акцент делается на переходность, «маргинальность» группы, занятой деятельностью по подготовке к высококвалифицированному умственному труду, отличающуюся особыми формами социальной активности, характерной не только для обучающейся молодежи, но и для всех отрядов интеллигенции.

Среди показателей социального статуса студенчества можно выделить группу предписанных (пол, национальность, место жительства до поступления в вуз, образование и социальное положение родителей) и достигнутых, приобретенных студентом к настоящему моменту его жизни.

Распределение днепропетровского студенчества по полу является традиционным для нашего общества. Юноши среди опрошенных составили 42,3%, девушки — 57,7%. Такова примерно их доля и в генеральной совокупности. Существует естественное преобладание юношей на технических факультетах, девушек — на гуманитарных.

65% опрошенных студентов отнесли себя к украинской национальности, 23,8% к русской, 4,2% к другим национальностям. 7% отметили,

что национальная принадлежность для них не имеет значения.

Среди студентов русской национальности более высокий процент тех, кто приобретает технические и медицинские специальности. Экономические и естественнонаучные факультеты большей популярностью пользуются у этнических украинцев.

Основные этнические группы населения нашего города равномерно представлены среди студентов государственных вузов, обучающихся на платной основе — соответственно 12,63% русских и 12,69% украинцев.

Для 53,3% студентов основным местом жительства до поступления в вуз был Днепропетровск. 22% респондентов прибыли на учебу из сравнительно крупных городов (преимущественно Днепропетровской области); 15,5% — из небольших городов. И лишь 6,8% студентов отметили, что до поступления в вуз жили в сельской местности. Только в Аграрном университете среди студентов преобладают «сеяне». Можно говорить о наличии тенденции регионального «замыкания» вузов. Причины «замыкания» абитуриентов на своих региональных вузах, безусловно, связаны не с «местным патриотизмом», а с дороговизной транспортных услуг и проживания.

Рассмотрим более подробно такой элемент социального статуса студенческой молодежи как социальная принадлежность их родителей. Среди отцов опрошенных студентов рабочие составляют 27,5%, госслужащие, военные, сотрудники МВД — 15,8%, представители гуманитарной, научной интеллигенции, ИТР, работники здравоохранения составляют 13%; работники частных фирм — 12,3%; предприниматели — 9%; руководители предприятий и учреждений — 6,3%; крестьяне — 2,3%; пенсионеры — 6%; безработные — 1,8%. Остальные (около 6%) не дали сведений по этому вопросу.

Среди матерей студентов больше всего представителей гуманитарной, научной интеллигенции, ИТР, работников здравоохранения — 30,8%. Госслужащие составляют 17,3%; рабочие — 14%; работники частных фирм — 9%; предприниматели — 4,3%; крестьяне — 2,5%; руководители предприятий — 2,3%; пенсионеры — 3%; безработные — 8,5%. 8,3% респондентов не дали точных сведений о том, кем работают их матери.

Как свидетельствуют приведенные данные о социальном происхождении студенчества, наличие тенденции к усилению «самовоспроизводства» класса людей интеллектуального труда.

В составе студенчества резко сокращается доля выходцев из семей рабочих и крестьян. Заметно увеличивается в среде студентов доля представителей быстро формирующегося слоя предпринимателей. Особенно это характерно для коммерческих вузов. Среди студентов русской национальности несколько больше, чем среди студентов украинцев выходцев из рабочих семей, семей работников частных фирм, руководителей, ИТР. В то же время доля выходцев из крестьян, госслужащих, гуманитарной интеллигенции выше в украинской этнической группе студентов.

Признаком социального происхождения студентов является также уровень образования их родителей. Социологи всегда отмечали важную роль образования родителей как фактора ориентации их детей на высшее образование. Эта связь выявлена и в исследовании днепропетровского студенчества... Чуть больше половины родителей студентов имеют высшее или незаконченное высшее образование (55,8% среди отцов и 53,5% среди матерей). 32% отцов и 37% матерей днепропетровских студентов имеют среднее специальное образование. И лишь считанные единицы студентов отметили, что хоть один из их родителей имеет уровень образования ниже среднего. У 3,8% опрошенных студентов отцы имеют ученую степень. Среди матерей студентов этот показатель равен 1,5%. Уровень образования родителей нынешних студентов значительно выше, чем он был десяток лет назад. Тенденции на самовоспроизводство интеллектуальных слоев, видимо, в наибольшей мере способствовало снятие искусственных мер регуляции социального состава вузовского контингента. У студентов русской национальности уровень образования родителей несколько выше, чем у родителей студентов украинцев. Ученую степень имеют 6,3% отцов и 2,1% матерей студентов русской национальности. У студентов украинской национальности этот показатель составляет соответственно 3,1% и 1,2%. Высшее и незаконченное высшее образование имеют 65,3% отцов и 56,8% матерей студентов русской национальности. Доля таковых у студентов украинцев ниже: соответственно 52% и 50,8%.

А теперь обратимся к тем статусным характеристикам студенческой молодежи, которые складываются в период обучения в вузе. Начнем с материально-бытового статуса современного студенчества. Основным источником доходов для подавляющего числа днепропетровских студентов в 1999 году была помощь со стороны родителей и близких. Только 9% респондентов

отметили, что не пользуются такой помощью или что она не существенна для них. 40,8% студентов считает, что в число основных источников их доходов входят случайные заработки, 15,3% — постоянные заработки. Мизерная стипендия, естественно, для большинства студентов не может быть в числе основных источников их дохода. Существенных различий между основными этническими группами днепропетровского студенчества по источникам их доходов, по данным социологического опроса, не выявлено. Все более существенным источником доходов для многих студентов становится подработка после занятий в вузе. Доля имеющих такие подработки среди днепропетровских студентов составляет более 40%. С каждым курсом обучения доля студентов, имеющих оплачиваемую работу, возрастает. Однако большинство подрабатывающих студентов заняты на работах, которые не связаны с их будущей специальностью. Только 7% опрошенных студентов днепропетровских вузов отметили, что подрабатывают по специальности и еще 5% — по смежной специальности. Доля студентов, имеющих подработки, среди украинской этнической группы почти на 10% выше, чем среди русской.

Значительны различия между названными группами и в их самооценке своего материального положения. Отметили, что денег не хватает даже на самые необходимые продукты 17,3% украинцев и 11,6% русских. Обеспеченность выше средней имеют 9,2% украинцев и 16,8% русских. Судя по результатам социологического опроса, около половины днепропетровских студентов живет с родителями, одна треть — в общежитии, 6% — в своей собственной квартире. Примерно каждый десятый студент снимает частное жилье. Среди украинцев более высокая доля тех, кто имеет собственную квартиру, а также проживающих в общежитии. В то же время среди русских студентов на 10% больше (чем среди украинских) проживающих с родителями.

Стремление студентов самоопределиваться в бытовой сфере у части из них связано с созданием собственной семьи. Среди опрошенных студентов 9,5% уже состоят в браке. Еще 2,8% отметили, что были в браке, но сейчас разведены. Процент состоящих в браке несколько больше среди украинцев. В то же время среди русских немного выше доля разведенных. Но эта разница не значительна. Существенным является то, что студенческие семьи остро нуждаются в поддержке. Наши наблюдения показывают, что на выпускном курсе число семейных студентов приближается к 50%.

Говорить о социальном самочувствии студентов можно по результатам ответов на вопрос: «Как вы относитесь к своему будущему?». 79,3% респондентов надеются на лучшее, 3,3% ожидают худшего. 11,8% неопределенно смотрят в будущее. Около 5% затруднились ответить. Более оптимистично смотрят в будущее украинцы. Среди них тех, кто надеется на лучшее в отношении своего будущего, на 10% больше, чем среди студентов русской национальности.

В характере основных ценностных ориентаций рассматриваемых этнических групп студенчества существенных различий не существует. На вершине иерархии ценностей-целей находятся: здоровье, материальная обеспеченность, интересная работа, счастливая семейная жизнь, наличие верных и хороших друзей. Из числа ценностей-средств наиболее популярными среди современной студенческой молодежи являются: образованность, независимость, жизнерадостность, ответственность. Большинство студентов (74,5%) отмечает, что им нравится учиться в своем вузе. Не устраивает или скорее не устраивает качество получаемых знаний 8,3% опрошенных. 8,5% хотели бы поменять место учебы. Среди последних больше русских (10,5% от общего их количества), чем украинцев (6,2%). Неудовлетворенность вузом и специальностью может быть вызвана множеством причин. Однако направленность студентов на материальное благополучие, успех в делах, заработок, безусловно, здесь сказываются. Только 11% опрошенных студентов уверены, что смогут достаточно легко найти работу по специальности после окончания вуза. Еще 53,5% считают, что смогут найти такую работу, хотя, возможно, с определенными трудностями. 20,8% ответили, что, скорее всего не смогут. Около 15% затруднились ответить на вопрос об их возможном трудоустройстве по специальности после получения вузовского диплома. И в этом вопросе среди русских несколько больше пессимистов, чем среди украинцев (соответственно 25,3% и 19,2%).

Отвечая на вопрос «Допускаете ли вы для себя возможность эмиграции?», 11,6% русских и 7,3% украинцев отметили, что имеют твердое желание эмигрировать из страны. Основными причинами намерения эмигрировать и первые, и вторые, называют более высокий материальный уровень жизни за границей и более широкие возможности реализовать там свои способности.

После последних выборов Президента Украины (ноябрь 1999 г.) в нашем обществе стали больше говорить о значимости молодежи (осо-

бенно студенческой) как субъекта политической жизни. На основе наблюдений за студенческой молодежью можно сделать вывод, что ее политическая заинтересованность имеет «избирательный» характер и проявляется от случая к случаю. Членство в политических организациях, как и выполнение общественных поручений, перестало быть индикатором социальной активности молодежи. Только 2% из общего числа опрошенных студентов днепропетровских вузов отметили, что принадлежат к какой-нибудь политической партии. Большинство из них относятся к русской национальности. Основная форма интереса студенческой молодежи к политике сегодня, как свидетельствуют многие исследования, — информационная. Ответы днепропетровских студентов на вопрос: «Интересуетесь ли вы проблемами политической жизни Украины?» распределились следующим образом:

- совсем не интересуюсь — 7,8 %
- интересуюсь, если это меня касается — 24,5 %
- стараюсь быть в курсе дел — 66,5 %
- активно интересуюсь — 1 %

Если сравнить ответы на этот вопрос интересующих нас этнических групп, то мы увидим, что среди русских больше (на 10%) тех, кого вообще не волнуют проблемы политической жизни Украины, или волнуют лишь тогда, когда это их касается непосредственно. Если говорить о конкретных регионах, события в которых больше всего интересуют студентов разных этнических групп, то следует отметить, что среди русских значительно (на 15%) больше тех, кого в первую очередь интересуют события в СНГ. В

Литература

1. Алексійова О. А., Кищенко Г. І. — Зміна в соціальному статусі студентства в умовах переходу до вишкової економіки. // Вісник КДУ. Психологія і соціологія. — К.: 1995. — С. 87-93.
2. Вебер М. Основные понятия стратификации. // Социс. 1994. — № 5. С. 147-156.
3. Смелзер Н. Социология. — М.: Феникс, 1994. — 688с.
4. Социологический справочник. — К.: Изд-во полит. литературы Украины, 1990. — 382с.
5. Шейко Р. В. «Социальный статус»: к вопросу о понятии. // Вісник КДУ. Соціологія і психологія. 1999. — № 4. С. 13-17.

свою очередь среди студентов украинской национальности больше интересующихся событиями в дальнем зарубежье. Не рассматривая данные о конкретных приоритетах студентов применительно к отдельным партиям, объединениям, политическим лидерам (эти приоритеты сейчас изменчивы), обратим внимание на общедемократическую направленность политических интересов большинства студентов. Только 3% опрошенных, говоря о перспективах развития Украины, поддерживают идеалы Советской власти. Большинство студентов отдает предпочтение демократическим реформам, даже, несмотря на то, что на себе ощущают многие их негативные последствия.

Из политических направлений определенным доверием среди студентов на время опроса (май 1999 г.) пользовались левоцентристские, центристские и правоцентристские. Симпатизирующие центристским и левоцентристским партиям в равной степени представлены как среди украинцев, так и среди русских (около 23%). Странников правоцентристских партий больше среди украинцев, чем среди русских (соответственно 8,5% и 1,1%). Большинство же студентов, демонстрируя свою политическую независимость и индифферентность, отмечало, что не поддерживает ни одну из политических партий.

Таким образом, проанализированные материалы социологического исследования позволяют заключить, что в современном украинском обществе студенты русской и украинской национальностей по своему социальному статусу особо не отличаются. Но незначительные различия по некоторым параметрам все же имеют место.

Описывая этнических русских студентов можно отметить, что предпочитают они больше, чем украинцы, факультеты технического и медицинского профиля; уровень образования их родителей немного выше; они пессимистичнее смотрят на возможность трудоустройства после окончания вуза; среди них больший процент тех, кто хотел бы поменять место учебы и желающих эмигрировать; их меньше волнуют проблемы политической жизни Украины.

Представители украинской национальности в большей мере предпочитают обучаться на факультетах с экономическим и естественнонаучным профилем. Среди них больше тех, кто имеет подработку и тех, кто с оптимизмом смотрит в будущее; украинцы больше интересуются проблемами дальнего зарубежья; более низко оценивают свое материальное положение.

Примечание:

* Методом анкетирования в июне-июле 2000 г. 400 студентов вторых и четвертых курсов вузов г. Днепропетровска. Выборка двухступенчатая, квотная. На первом этапе было отобрано 5 государственных вузов разного профиля (Днепропетровский государственный университет,

**МАКАРЕНКО В.А.
ОСНОВНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
НОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО
ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В
УМОВАХ РИНКОВИХ ВІДНОСИН**

На Україні зараз практично не заперечується твердження про те, що альтернативи переходу до ринкової економіки немає. Але стратегія цього переходу не розроблена, а кінцева мета — розмита та неконкретна. Відсутність чіткої наукової концепції і механізму реформування економіки на основі ринкових відносин поставила Україну і її народ у складне становище. Розподіл прибутків в ринковій економіці не гарантує кожній людині таких засобів та коштів, які б забезпечували йому гідне життя. Це впливає з нерівності якості і кількості наявних у кожної людини чинників виробництва (робітничої сили, капіталу, власності), а також з нерівності підсумків економічної діяльності (зарплати, дивідендів, відсотків, ренти і т. і.).

Таке протиріччя створює певні труднощі на шляху реалізації принципу соціальної справедливості. Одним з найбільш прийнятних для нашого суспільства варіантів вирішення цієї проблеми вважається відповідне державне регулювання в сфері соціального захисту населення. Соціальний захист населення в умовах ринку формується як складна і багатопланова система, що презентує особливості різного рівня відносин в суспільстві. Це передбачає не тільки забезпечення достатніх прибутків громадян, повної їхньої зайнятості, але і створення сприятливої соціальної середовища в суспільстві, що формується соціальною інфраструктурою. Крім того, в умовах ринку соціальна захищеність населення проявляється в підпорядкуванні інтересів виробника інтересам споживача, захисті прав споживача шляхом контролю за споживчою якістю товарів.

Основу соціального захисту, виходячи з прав людини, складає створення наступних умов:

— кожній людині — гарантований мінімальний прибуток, що не ущемляє рівень добробуту, відповідний суспільним уявленням;

— кожній людині — матеріальну підтримку в випадку різного роду негод: відсутності працездатності, хвороби, втрати роботи і т. і.;

— кожній людині, незалежно від прибутку, — надання певних соціальних послуг, таких як освіта, охорона здоров'я, допомога престарілим і т. і.;

— задоволення потреб і послуг колективного користування: національної оборони, державного управління, національної мережі комунікації і енергетичної системи, охорони суспільного порядку, екологічної безпеки і т. і.

Матеріальне забезпечення завдань соціального захисту населення досягається шляхом державного перерозподілу при-

*Макаренко Вера
Анатольевна —
аспірантка кафедри
соціології
Дніпропетровського
держуніверситету.*

бутків. Ринок визнає справедливими прибутки, отримані в результаті вільної конкуренції на ринках чинників виробництва. Однак в суспільстві є люди, не що володіють ані власністю, ані капіталом, ані робітничою силою (спроможністю до праці). Їм нічого продавати на ринках чинників виробництва, вони не беруть участі у конкуренції, не одержують жодних прибутків. Непрацездатними є діти, люди похилого віку, інваліди. В суспільстві існують безробітні, вони працездатні, але не мають можливості знайти ринкове застосування своїй праці.

Все це призводить до того, що в структурі суспільства виникають певні соціальні прошарки нужденних або малозабезпечених людей, прибуток яких повинен забезпечуватися державою. Бо те, що справедливо з позиції ринкового механізму функціонування економіки, несправедливо з точки зору загальнолюдських норм моралі, порушує право людини на гідне життя. В результаті цього може виникнути соціальна напруженість в суспільстві, що призведе до його дестабілізації.

Таким чином, мораль ринкової економіки приймає в якості вихідного постулату неоднаковість людей (включаючи їхній хист, енергійність, спроможність до ризику, діловитість та ін.), а також справедливість своєрідної плати за успіх удачливих шляхом вилучення їхніх прибутків для побудови системи соціального захисту менш вдалих або соціально вразливих членів суспільства.

Одним з першочергових завдань на сьогодні є закладка основ нової соціальної політики, що орієнтувалася б на ринкову економіку і реальні економічні можливості суспільства. Система соціального захисту, що збереглася з минулого, не відповідає новим умовам. Концепція, що використовувалася досі, була розрахована на відносно стабільну соціальну систему і досить ефективно виконувала свої функції в ній. Однак в умовах загострення соціально-економічних проблем і погіршення соціально-психологічного самопочуття, особливо найбільш знедоленої частини населення України, старі форми функціонування соціальної підтримки виявили свою неефективність, а нові, відповідні проблемній ситуації і вимогам формуючихся економічних відносин ще не склалися. В такому теоретичному вакуумі закономірно виникає маса невіршених проблем.

Соціальний захист закликаний забезпечити процес погодження інтересів людини і суспільства з метою нормального їх функціонування, вирішення життєвих проблем. Про соціальний

захист прийнято говорити в двох значеннях. В широкому сенсі йдеться про систему соціальних відносин, при яких індивід здатний самостійно піклуватися про себе, створити умови для власної життєдіяльності. В вузькому сенсі під цим словосполученням розуміється соціальна політика держави, що прагне адміністративними мірами забезпечити задовільне існування тим групам населення, що знаходяться в особливо складному становищі і не здатні без зовнішньої підтримки покращити його.

В цьому контексті необхідне створення державної системи, що включала б органи влади різноманітних рівнів, підприємства і установи, що забезпечують державну підтримку різноманітним категоріям громадян: багатодітним сім'ям, самотнім матерям, дітям, ветеранам, інвалідам, військовослужбовцям, звільненим з армії, і їхнім сім'ям, пенсіонерам, робітникам соціальної сфери, безробітним. Нова концепція соціальної політики повинна визначати послідовність і міри реалізації гарантій і прав членів суспільства з урахуванням їхнього хисту, вирішувати проблеми створення умов для підвищення рівня життя, матеріального забезпечення, можливостей для отримання освіти, забезпечення житлом, відпочинку, лікування і оздоровлення, підвищення культурного рівня і т. і.

Характерною особливістю перехідного періоду в умовах спаду виробництва, його структурної перебудови на Україні є необхідність соціального захисту не тільки непрацездатних і малозабезпечених категорій населення, але і зайнятих на виробництві. Тобто найважливішим напрямком соціальної політики в нашій державі повинен стати широкий комплекс мір і механізмів по організації соціального захисту працюючих і всього населення (наприклад, в випадках банкрутства підприємства, масових звільнень, невиплати зарплати, загрози тривалого безробіття).

В даній ситуації функції державних органів соціального захисту населення істотно ускладнюються, вони повинні допомагати громадянам адаптуватися до нової реальності. В цих умовах особливу увагу слід приділити соціально-психологічним принципам проведення соціальної політики. Це, по-перше, соціальна оцінка індивідуального становища людини, її життєвої ситуації, інтересів і т. п.; по-друге, визначення її місця в загальному процесі відтворення суспільства і природи; по-третє, забезпечення максимальної (по можливості) збалансованості між індивідуальними запитамі і прагненнями особистості і реальними проблемами організації сус-

пільства.

Враховуючи викладене вище, можна виділити наступні принципи системи соціального захисту: 1) гнучкість і оперативність в реагуванні на мінливі обставини, пов'язані з активізацією таких соціально-економічних чинників, як знецінювання грошової одиниці, малозабезпеченість, безробіття, погіршення характеристик здоров'я населення, криміногенна ситуація і т. і.; 2) чітке диференціювання підходів і прийомів з урахуванням особливостей різних соціальних груп, суспільних шарів, нарешті, особистих характеристик і т. і.

В умовах економічної кризи пріоритетами в соціальній політиці стають:

- політика зайнятості населення, визначення масштабів ринків праці,
- відвертання масового безробіття;
- політика прибутків населення, вдосконалення умов оплати праці;
- політика соціального захисту і соціального забезпечення населення.

Необхідні орієнтація на реальні умови економічної ситуації, збалансованість інтересів і можливостей держави, суспільних об'єднань і громадян, чіткий розподіл відповідальності і підконтрольності дій держави і громадян, забезпечення соціальних гарантій і соціального захисту населення, інформаційна відкритість і гласність соціальної політики і т. і.

Основним етапом реформування системи соціального забезпечення повинно стати досягнення на основі адресної соціальної підтримки необхідного рівня життя населення, що не може його забезпечити в сфері праці. Зусилля держави для досягнення цієї мети необхідно спрямовувати, по-перше, на боротьбу з бідністю шляхом вчасної адресної допомоги і, по-друге, на попередження бідності шляхом страхування громадян в працездатному віці.

Підсилення адресності і цілеспрямованості соціального захисту означає перехід від системи безособової підтримки всіх через датування цін до системи адресної цільової допомоги тим, чиї прибутки не дають можливості нормально існувати. Необхідно допомагати саме тим, хто найбільш потребує допомоги.

Для кожного напрямку соціального забезпечення потрібно принципово вирішити, які групи повинні бути в обов'язковому порядку охоплені соціальною підтримкою. Слід визнавати наявність такої необхідності в тому разі, коли відповідна група знаходиться під загрозою певного ризику в такий міри, що без соціального забезпечення можуть виникати ситуації, що заг-

рожують самому існуванню людей. Зараз же нерідкі випадки, коли допомогу одержують зовсім не ті, хто її потребує.

В зв'язку з тим, що різноманітні групи працюючих і непрацюючих займають неоднакове положення в економічному процесі, різноманітний і ступінь їхньої потреби в соціальному захисті. Отже, доцільно виробляти типологію груп, що потребують підтримки, а також створювати розгалужену систему соціального забезпечення, кожний елемент якої повинен найкращим чином відповідати специфічним потребам в соціальному захисті окремих категорій населення.

Необхідно вирішити і таку гостру проблему, як впорядкування надання різноманітних пільг. Зараз значна частина населення користується пільгами на житлово-комунальні послуги, електроенергію, пасажирський транспорт і т. і. Вони закріплені майже 50 законодавчими актами, ними користуються як окремі громадяни, так і окремі відомства. Безсистемність в наданні пільг і відсутність економічної перспективи законодавства про пільги призвели до втрати орієнтирів в їхньому здійсненні.

Наступне важливе завдання — реформа пенсійного забезпечення. Населення України швидко старіє, що підтверджується демографічними показниками. Гарантований розмір мінімального прибутку пенсіонерів повинен співвідноситись з споживчими цінами на основні товари і послуги, переглядатися і індексуватись в зв'язку з зростанням цін. Важливе значення набуває надання пенсіонерам цільової грошової і натуральної допомоги.

В нинішній момент не заперечується положення про те, що в Україні необхідно сформувавши систему соціального страхування, основними принципами якого повинні стати обов'язкове страхування усіх працюючих і фінансова участь в страхуванні всіх осіб, що застрахувалися, рівноправність суб'єктів страхування, державне гарантування виплат по соціальному страхуванню. Основними формами соцстрахування повинні стати пенсійне страхування як джерело матеріального забезпечення в старості, медичне страхування на випадок хвороби, втрати працездатності внаслідок нещасного випадку на виробництві і страхування на випадок безробіття.

Принципу страхування як найбільш відповідному базовим принципам ринкової економіки, надається особливе значення в багатьох країнах, що зорієнтувалися на ринок. В більшості держав Європи він є домінуючим в

соціальному забезпеченні, бо відповідає ідеї справедливості винагороди згідно особистому вкладу і особистої відповідальності. В колишньому СРСР в системі соціального забезпечення домінував принцип державного патерналізму. Держава брала на себе відповідальність за соціальне забезпечення громадян, при цьому від них не вимагалось будь-яких проявів діловитості і особистої ініціативи.

На заході вважається, що формування свого соціально-економічного статусу повинно бути передусім справою кожної працездатної людини, а роль держави — створювати для цього нормальні можливості, на що і повинна бути направлена розгалужена система соціальних гарантій. Однак, в нашій державі доки ще відсутні ті умови, при яких стає можливою оз-

начена ситуація. Немає законодавчо оформленої системи гарантій, немає економічних механізмів їхньої реалізації, а від громадян вже вимагається ініціативність і підприємництво в області створення умов для власного соціального захисту.

На наш погляд, в Україні в даний момент, враховуючи соціально-економічну і політичну ситуацію, не доцільно повністю відмовлятися від державного патерналізму в області соціального захисту. У більшості населення ще зберігаються високі очікування в відношенні допомоги держави, і вони не готові діяти самостійно, навіть для забезпечення нормальних умов життя собі і своїй родині. На те є багато об'єктивних і суб'єктивних причин. Необхідно, щоб змінилася психологія, щоб в суспільстві затвердилися інші цінності. Це процес тривалий, а «шокова» терапія тільки посилить соціальну напруженість і погіршить ситуацію. Отже, в області соціальної політики в Україні, на нашу думку, необхідно віддати перевагу поєднанню принципу державного патерналізму і особистої відповідальності громадян. В той же час, треба сприяти розповсюдженню серед населення більш активних установок по відношенню до соціального страхування.

Таким чином, треба відзначити, що в Україні назріла актуальна необхідність формування дієвої, науково обгрунтованої системи соціального захисту населення. Основним напрямком діяльності уряду в найближчій перспективі повинно стати розширення соціальної бази ринкових перетворень. Необхідно здійснювати систему запобіжних заходів по соціальній підтримці населення, передусім, малозабезпечених громадян і їхніх сімей, а також удосконалювати систему оплати праці з метою створення умов і можливостей для кожної працездатної людини власною працею забезпечити гідний рівень життя собі і своїй родині. Не можна забувати, що будь-які спроби формування нової концепції соціального захисту населення України на теоретичному рівні будуть марними до того часу, поки не буде налагоджена практична реалізація заходів, що пропонуються.

**УДРІС Н.С.
СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
СТАНОВЛЕННЯ РЕКЛАМИ В
СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ
СУСПІЛЬСТВІ**

Перехід до демократичного суспільного порядку, що пов'язаний в першу чергу із трансформацією політичних та економічних інститутів, викликав активні зміни і в культурній сфері. Сьогодні українське суспільство знаходиться на етапі переходу від радянської моностилістичної моделі, що диктувала типічні та одноманітні для всього соціуму норми діяльності, сприйняття та інтерпретації світу, до нової полістилістичної. Цей процес супроводжується активним надходженням нових альтернативних інокультурних моделей, а також відтворенням колишніх забутих традицій, життєвих форм та культурних стилей. Власне, це не означає повного зникнення тих структур та семантичних систем, що передували сьогоденню, але вони вже втратили монополію на репрезентацію соціокультурної цілісності і входять у сучасну реальність лише як один з можливих культурних стилей. [1, 192]

Значний внесок у цей процес «ускладнення» української культури робить соціальний інститут реклами [4, 128], поширюючи різноманітні модернізаційні зразки поведінки та норм, стереотипів способу життя та механізмів адаптації людей до них. Існує декілька пояснень цього явища. По-перше, реклама є упорядкованою цілеспрямованою діяльністю з чітко означеною метою — звернути увагу потенційного споживача на товар чи послугу, довести його унікальність та неповторність і тим самим спровокувати бажання придбання чи скористання саме рекламуємим об'єктом. Тобто кожна рекламна кампанія в ідеалі повинна бути оригінальною та несхожою на досі існуючі. Для цього автори в процесі роботи над рекламними зображеннями звертаються до різноманітних культурних форм, стилей та засобів, запозичених у традиції різних соціальних прошарків, етнічних спільнот, історичних періодів, незвично поєднують їх, постійно створюючи нові форми та презентують їх широкій масі глядачів в результаті своєї творчості. По-друге, українські рекламисти через відсутність власного досвіду і традицій поступового розвитку української реклами часто використовують тенденції американської та західно-європейської рекламної культури. Більшість сьогоднішніх українських рекламних агентств мають іноземних консультантів, які працюючи над рекламою товарів та послуг в українському суспільстві спираються на незнайомі нам моделі життєвого середовища, естетичних цінностей та етичних норм, представниками яких вони є. Отже, реклама існує як потенційний чинник формування полістилістичної української культури в умовах

*Удріс Наталія Сергіївна
— аспірант кафедри
соціології Криворізького
державного
педагогічного
університету*

трансформації суспільства.

Роль реклами у сучасному українському суспільстві взагалі дуже неоднозначна. Теоретичною аксіомою є те, що реклама, звертаючись до масового споживача, апелює до ціннісних орієнтацій та семантичних систем, що сприймаються переважно усіма членами суспільства [6, 57]. Однак, ми сьогодні перебуваємо під дією наслідків руйнації радянського режиму та культури. Російський дослідник Л.Іонін виділяє в цьому процесі два наслідки. По-перше, знищення звичного образу світу веде до масової дезорієнтації, втрати ідентифікацій на індивідуальному та груповому рівнях, а також на рівні суспільства в цілому, в результаті чого світ для людини та людина для самої себе стають незнайомими та незрозумілими. По-друге, одразу починається пошук нових культурних моделей, що повинні відтворити світ як дещо цілісне, нехай інше, однак зрозуміле та упорядковане [1, 208]. Тобто, оскільки сьогодні українське суспільство знаходиться у стані вироблення нових усталених норм та цінностей, рекламі (1) нема на що конкретно орієнтуватись і в результаті вона (2) виступає як одна з найактивніших формуючих стандартів та моделей громадської думки, масової свідомості і поведінки в умовах нової споживацької культури, на які потім вона зможе спиратись. Крім цього, сьогодні більшість населення України через складні економічні умови не має можливості скористатися послугами чи товаром, що надаються рекламою, в них переважає сприйняття емоційне (естетичне), а не раціональне. Тому в умовах економічних та політичних змін реклама поряд із своєю первісною функцією інформування та формування споживацького попиту активно виконує іншу, незаплановану функцію візуального задоволення та естетичної насолоди. Люди цікавляться не рекламним об'єктом, його властивостями та ціною з метою скористання, а сприймають художні якості зображення: цікавість сюжету, привабливість героїв, кольорову насиченість. Таке ставлення приводить до того, що образи, які уособлюють герої, поступово стають зразком, модною моделлю поведінки та зовнішнього вигляду для широкого кола українських глядачів. Одяг, аксесуари, зачіски та макіяж дійових осіб, характер їх стосунків, життєва позиція щодо оточуючого середовища і саме середовище, що змодельовані у рекламних композиціях, виступають можливим варіантом, а іноді — еталоном сучасного соціального існу-

вання. Привабливість та переконливість зображення викликає у сприйнятливого глядача несвідоме бажання втілити його у свої життя. Такий прямий вплив реклами спостерігається в соціальних групах дітей, підлітків та молоді, якими вона повністю сприймається як культурний стандарт. Вони часто спілкуються рекламними слоганами, розуміють метафори реклами, її сучасну візуалізацію. Інші соціальні групи знаходяться під непрямим впливом. Більшість населення похилого віку все ще негативно або байдужо ставляться до реклами як соціального суспільного явища. Її часто не розуміють, сприймаючи як чужерідний феномен. Аналізуючи тенденції розвитку суспільств західного типу, можна дійти висновку, що завдяки прискоренню науково-технічного прогресу, скороченню часового циклу «початок досліджень — упровадження нового виробу», стрімкій активізації виробництва поява реклами була обумовлена усвідомленою необхідністю діяльності по реалізації нових зразків товарів, технологій, видів послуг [6, 29]. Тому вона входила в масову свідомість та стверджувалась у суспільстві як повноцінний вид життєдіяльності. Статистичні показники свідчать, що в Україні вкрай низький рівень виробництва товарів. А це знижує, по суті, потреби в рекламі як соціальному явищі в українському суспільстві. Більшість її зразків демонструють іноземні товари та рекламують не відчизняних виробників, а посередницькі фірми та організації, що забезпечують Україну імпортом. Це викликає неоднозначну реакцію населення. Хоча ще американський професор Уілсон Кі у своєму дослідженні 1973 року писав, що загальна впевненість людей у власному інтелектуальному перевершенні над комерційною рекламою, ілюзія її ідейно-художньої неспроможності тільки підвищує їх психологічну уразливість як потенційних споживачів [3, 278].

Поява реклами як соціального інституту в українському суспільстві привело до утворення нових соціальних спільнот: рекламодавці, виробники реклами та її споживачі [2, 7]. При проведенні соціологічних досліджень громадської думки ці суб'єкти ринку рекламних послуг надають різні результати, що дозволяє зробити висновок про розбіжності їх позицій щодо суспільних процесів в цілому, та тенденцій у масовій культурі, складовою якої є й реклама, зокрема.

В умовах трансформації українського суспільства, великого значення набуває діяльність виробників реклами. Ця нова сфера творчої діяльності приваблює все більше простір для реалізації своїх новаторських мистецьких ідей, покладає в той же час на них велику відповідальність щодо процесів підвищення рівня естетичних смаків населення, відродження національної культури та збере-

Література

1. Ионин Л. Социология культуры: Учебное пособие. 2-е издание.—М.: Логос., 1998.
2. Бакалінський О. Реклама у друкованих засобах інформації: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. екон. наук. 08.06.02 / Київський нац. Економічний ун-т.— К., 1998.
3. Кукаркин А. Буржуазная массовая культура.— М.: ПОЛИТИЗДАТ., 1978.
4. Лисиця Н. Реклама як соціальний інститут // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.— 1998.— №3.— С.125-130.
5. Рожков И. Особенности, состояние, перспективы // Реклама.-1996.— №1.— С.30-31.
6. Федотова Л. Реклама в социальном пространстве: социологические эссе.— М.: NCW Publtsheer, 1996.

СУЧАСНИЙ СВІТОГЛЯД

СУРМИН Ю.П.
ФІЛОСОФІЯ

МУСОРА

Бурное индустриальное развитие лидерской части современной цивилизации вызвало жизни уже в начале 70-х годов сложную и плохо пахнущую проблему мусора в самых разнообразных её аспектах. Человечество благодаря известным ученым Римского клуба Дж. Форрестеру и Д. Медоузу стало серьезно задумываться о масштабах и опасности этой проблемы. Используемое в экологической литературе сравнение планеты с космическим кораблем, выхлопные трубы которого не выведены наружу, от десятилетия к десятилетию становится все более зловещим.

Цель данной статьи заключается в осмыслении социально-философских аспектов проблемы мусора и отходов в современном украинском обществе. Она относится к числу тех проблем, которые выпадают из поля зрения «возвышенной» философии и социологии. Пренебрежительное отношение людей к мусору выводит её за пределы философии. Считается, что она является исключительно проблемой естественных и технических наук, экологии, но философу и социологу при её осмыслении вроде бы и делать нечего. Ибо сама проблема видится только в том, как отвезти мусор на свалку или переработать его.

Под мусором обычно понимают отходы, остатки каких-либо процессов. В наиболее распространенном применении мусором считают отходы, отбросы жизнедеятельности людей. Презрительный контекст слова «мусор» столь велик, что нередко оно переключивается в иные сферы жизнедеятельности для обозначения и самих людей и результатов их труда, даже интеллектуального. Мусор, постепенно занимающий все большую часть пространства обитания человека удивительно многообразен. Его типология представлена таблицей 1.

Основание классификации	Виды мусора
1. По происхождению	1. Строительный мусор 2. Производственные отходы 3. Домашний сор 4. Уличный мусор
2. По величине	1. Мелкий мусор 2. Крупный мусор
3. По степени вредности	1. Экологически вредный мусор (отходы) 2. Безопасный мусор (отходы)
4. По возможности переработки	1. Перерабатываемый мусор (отходы) 2. Сохраняемый мусор (отходы)
5. По типу переработки	1. Мусор (отходы) ручной переработки 2. Мусор (отходы) технологической переработки

Сурмин Ю.П. —
заведующий кафедрой
философии, социологии
государственного
управления
Днепропетровского
филиала Украинской
академии
государственного
управления при
Президенте Украины

Таблиця 1. Типологія мусора

Іменно це многообразіє різноманітностей мусора робить його проблемою виключно складною для техніко-технологічного рішення. Тут не можна обійтись одним видом технології. Мусор є наслідком розвитку цивілізації. Її ускладнення, розвиток величезної кількості споживчих товарів, використання штучних матеріалів змушує постійно задумуватись про вдосконалення технології його переробки. Вовіснє правомірно утвердження, що мусор не дає людсьому поколю. Він стає загальнолюдською і вічною проблемою, а, можливо, і судьобною проблемою цивілізації.

Філософський аспект проблеми мусора заключається в ясненні його соціальної природи, ролі в суспільстві, особливостей по відношенню до нього стратегії і тактики життєдіяльності

і культури. Кожна цивілізація характеризується своїм типом, об'ємами і структурою мусора і відходів, а також своїми способами боротьби з ними.

3. Як **неиспользованное богатство** суспільства. Во всі часи люди рились в кучах мусора в пошуках потрібного для себе. Частіше за все знаходили поломані безделушки, викинуті багатіями, але пропускали справжнє багатство. Шокує оцінка спеціалістами цього багатства, яке збільшується по мірі розвитку цивілізації. Лише 2% добуваємих мінеральних ресурсів знаходить суспільно корисне застосування, а решта перетворюється в відходи [2, с.37]. Підраховано, що в твердих побутових відходах міститься приблизно 20-30% паперу, 30-40% їдких відходів, 2-8% текстилю, 2-4% деревини, 0,3-2% шкіри і гуми, 1-4% металу, 1,6-4% — скла. В країнах СНГ стабільний збір лише вторинної сировини дозволяє кожній країні обес-

Таблиця 2. Структура проблеми мусора в суспільстві

Назва типу проблем	Характеристика типу проблеми
1. Санітарно-екологічні проблеми	Загрязнення життєвого простору людини.
2. Культурологічні проблеми	Мусорна культура людини і суспільства
3. Технологічні проблеми	Створення технологій збирання, зберігання, утилізації і переробки мусора.
4. Організаційні проблеми	Організація соціальної служби по збиранню, зберігання, утилізації і переробці мусора
5. Економічні проблеми	Створення економічного механізму вигідності роботи з мусором
6. Самоуправлінські проблеми	Привлечення жителів до первісних етапів технологічного циклу, до взаємодії з владою, контролю за чистотою середовища проживання.
7. Виховні проблеми	Виховання мусорної культури людини

людей, змісту їх «мусорної» культури, яснення тенденцій розвитку суспільства з аспекту мусора. Без відповідей на ці питання дуже складно вирішити трагічне питання, наприклад, не допущення деградації, а також і знищення цивілізації від забруднення навколишнього середовища.

Проблема мусора в суспільстві розглядається з трьох позицій:

1. Як **небезпеку** для життя людини і людських спільнот. Мусор і відходи забруднюють соціальне простір життєдіяльності людини, скорочують його, створюють повільно наростаючу небезпеку виродження і вимирання людсьому.

2. Як **показувач** рівня розвитку цивілі-

зації за рахунок відходів 30% потреби в металургійній сировині, 28% — в паперовій, на 30% виробництво скла і склотару, на 12% — сировини для текстильної промисловості (3, с.186).

Сама проблема мусора в її соціальному контексті складна і багатогранна. Її окремі складові можна представити в формі таблиці.

Мусор виступає дуже важливою індикативною характеристикою розвитку цивілізації. По виду мусорної купи можна судити про соціум, який її виробив. І в цьому немає ніякого жорсткості. Хоча «виробництво» мусора не є таким простим. Він з'являється в процесі життєдіяльності людей. **Мусор виникає або в процесі створення товарів**, як, напри-

мер, строительный мусор, либо **в ходе эксплуатации произведенного товара**, тогда, когда этот товар перестает выполнять функции физически, т.е. он портится, ломается, либо перестает быть привлекательным товаром морально. Т.е. мусор либо дает жизнь продукту, либо сам является результатом распада продукта потребления, т.е. некоторым отходом потребления.

Попробуем проследить этапы жизненного пути вещи долговременного использования, её превращения в мусор.

Начинается все с приобретения вещи человеком и включения в свой деятельный мир. При этом если вещь нравится, то она выступает вещью-фавориткой, а если сделана ошибка при приобретении, и вещь нашла не «своего» хозяина, то она почти сразу же попадает в следующую фазу своего бытия. Происходит сокращение применения вещи в результате её морального устаревания. Вещь начинает выпадать из актуальной жизнедеятельности человека. Далее неизбежно наступает следующая эпоха жизни — физические поломки. Можно спорить с какой стадии начинается вещь превращаться в мусор: с морального старения или физического износа. Но это происходит неизбежно. Если вещь дорога его владельцу, стала для него настоящим другом, то владелец пытается лечить её. Наступает порой целая эпоха ремонта вещи, её переделки, перелицовки с последующим возвращением в деятельный мир человека. Однако вещь-старушка уже так служить, как в молодости, своему хозяину не может. Наступает заслуженная старость. Происходит прекращение применения вещи, переход к её хранению. Нередко она может превратиться в ретро, фетиш и занимает почетное место в сундуке или на полке. Но подобных вещей-пенсионеров скапливается так много, что наступает кое для кого из них роковой момент — выбрасывание в мусор. Если выброшенная вещь не сильно испорчена и сохранила следы былого блеска, то у неё еще есть шанс вернуться в потребление низшими социальными слоями общества. Но и эта вторая жизнь среди бедности длится недолго. Наконец вещь окончательно расстаётся с бытием вещи и превращается в мусор. Теперь только технологическая переработка мусора может позволить не вещи, а её веществу возвратиться в новый вещный мир в виде новой вещи. Такова жизнь вещи, полная труда и приключений.

Осмысливая бытие вещи, можно сделать несколько важных выводов.

Во-первых, превращение её в мусор происходит гораздо быстрее при интенсивном потреб-

лении. Отсюда возникает парадокс бережливости: чем бережнее человек относится к вещи, тем дольше она служит и не превращается в мусор. Но чем бережнее человек относится к вещи, тем меньше её он потребляет, тем больше теряет на качестве потребления. Об этом парадоксе вспоминается каждое утро, когда во дворе прямо под окном сосед, мучаясь, заводит старенький «запорожец», которому давно пора на свалку. Отсюда следует, что чем больше мусора, тем меньше служит человек вещи, и больше служит вещь человеку. Другими словами: экономия на мусоре оборачивается снижением качества потребления людей.

Во-вторых, вещь, как и человек, подчиняется законам стратификации. Она создается для определенных социальных групп общества. Судьба может возносить её в высшие классы и так же неумолимо роняет её в мусорный контейнер, из которого её могут извлечь представители низших классов. Чем не вертикальная стратификация? Что касается горизонтальной стратификации, то и она проявляет себя в перемещении вещи в социальном пространстве.

В-третьих, вещь нередко, потеряв свои потребительские свойства, надолго задерживаются в пространстве жизнедеятельности, делая неудобным его для обитания. По сути дела в данном случае можно говорить о потенциальном мусоре, как некоторой совокупности ненужных вещей, которые, однако, выбросить жалко.

В-четвертых, по сути дела человечество живет под влиянием двух противоположных типов потребительских культур: культуры «человека ломающего и выбрасывающего», т.е. культуры активного потребления вещи и выведения её из вещного мира человека; и культуры «человека берегущего», т.е. ориентации на длительное служение вещи и долгое её сохранение после того, как она перестает быть функциональной. Человек «ломающий и выбрасывающий» может превратиться в гоголевского Ноздрёва, лихо промотавшим свое состояние. А человек «берегущий» незаметно может стать другим гоголевским героем — Плюшкиным, превратившим свое состояние в мусор. При этом один создает после себя кучи мусора, а другой живет в мусоре.

Аграрная, индустриальная и постиндустриальные цивилизации характеризуются своими кучами мусора, как по содержанию, так и по величине. Аграрное общество в качестве мусора оставляло керамику, строительные отходы, сельскохозяйственный мусор. Его поразительная рациональность и экономность способствовало тому, что мусора было не так много, при-

рода спокойно и терпеливо переваривала его. А на ранних этапах аграрного общества человечество, по всей видимости, плохо замечало мусор, который утаптывался стойбищем, создавая плотные пласты, при открытии которых плачут от радости археологи, — эти гордые орлы седой старины.

Значительная часть истории человечества характеризовалась **цивилизацией бытовых отходов и мусора**, когда жизнедеятельность человека протекала среди мусора, что нередко приводило к эпидемиям, от которых умирали миллионы людей. Грязь и зловонные отходы на улицах и во рвах средневековых городов довольно часто вызывали эпидемии, от которых периодически вымирала значительная часть населения Европы.

Индустриально-рыночная цивилизация стала бурно накапливать мусор, который стал характеристикой богатства и разнообразия потребностей людей. Стекло, бумага, полиэтилен, пластик, металл, тряпье и многое другое в самом широком ассортименте, и в огромных объемах стала поставлять индустриальная цивилизация. Огромные мусорный отвалы, значительные пространства свалок, терриконы и целые острова стали определять и жизнь, и пейзаж крупных городов. Мусор стал подлинной экологической проблемой.

Индустриально-рыночная цивилизация справилась с проблемой бытовых отходов, но породила колоссальную проблему промышленных отходов. По сути дела она и представляется **цивилизацией индустриальных отходов**. Будущее постиндустриальное общество, несомненно, решит проблему промышленных отходов посредством применения безотходных технологий, эффективной переработки отходов.

Постиндустриальное общества, по всей видимости, **сможет решить проблему физического мусора, но столкнется с совершенно новой проблемой — с катастрофическим ростом интеллектуального, информационного и даже этического мусора**. Развитие компьютерных сетей, в которых будет концентрироваться деятельность людей, сопровождается стремительным ростом информационного мусора, т.е. такой информации, которая не удовлетворяет ни одному требованию к информационному продукту (истина, оригинальность, художественность и т.п.).

Но оно создаст еще более сложную проблему — проблему информационных отходов. Мусорные «кучи» будут заполнять информационно-компьютерные сети, загрязняя интеллектуальное пространство обитания человека, разру-

шая его психику и нравственность. Уже сегодня в самом начале развития информационной цивилизации ощущаются негативные последствия от шумовой информации в информационных сетях, черных PR-технологий, порнографии и безнравственности в СМИ.

Страшнее всего, однако, то, что борьба с физическим мусором может затянуться, ибо она потребует в своём экологическом выражении соединения международных усилий для решения этой глобальной проблемы. А проблема интеллектуального мусора начнет набирать остроту и масштабность. И тогда к болезням от загрязнения окружающей среды добавится резкий всплеск психических заболеваний. Сейчас еще трудно переоценить опасность информационных катастроф будущего. По всей видимости, они могут соперничать с Чернобылем. Но только поражать они будут информационную среду обитания человека.

Что касается поставторитарных стран, таких как Украина, то их **мусорная история знала свои особенности, а будущее высвечивает такими кучами мусора, которые уже давно переработаны лидерскими странами**. Наша страна только входит в эпоху такого мусора, который должен по объему и структуре соответствовать качественно иному типу её общества. Нас ждет экспоненциальный рост мусора, который будет обусловлен следующими обстоятельствами:

Во-первых, **рыночными отношениями**, которые порождают многообразие товаров. Последние довольно часто являются узкофункциональными, приспособленными к разнообразным вкусам и т.п.

Во-вторых, **многообразием одежды товаров**, в качестве которой выступает упаковка. Она придаёт товару особую привлекательность и шарм, окончательно «добывает» покупателя в его желании приобрести товар.

В-третьих, ослаблением связи человека с вещами. Это подметил Алвин Тоффлер [4, с.40]. Дело в том, что сам мир вещей становится столь большим и многообразным, что человеческого внимания не хватает на длительное «обласкивание» каждой вещи, как это было в традиционных обществах. Происходит плотное наполнение среды обитания человека вещами. «Общение» с ними становится фрагментарным, довольно часто случайным. Некоторые вещи не могут даже пробиться к забывшему о них человеку. Они не успевают проявить себя. Так и уходят в мусорный контейнер.

В-четвертых, **сокращением жизненных циклов целого ряда товаров**, которые начинают вы-

ходить в «тираж» задолго до своего физического разрушения.

В-пятых, немаловажную роль в этом играет **мода и реклама**, которые призывают приобретать самое красивое, самое популярное, самое вкусное и т.д. Развитые институты моды, маркетинга и рекламные агентства можно считать подлинными глашатаями мусорных отвалов.

В-шестых, появлением большого класса **одноразовых товаров** по причине удешевления их производства благодаря научно-техническому прогрессу, когда стоимость товара становится гораздо больше цены его ремонта. Любимую трубку заменила легкомысленная сигарета, кубок — одноразовый стакан, а одежду из ткани — одежда из бумаги. Исчезает универсальность товаров. Они выполняют порой только одну функцию. После чего неумолимо выбрасываются. С развитием общества начинает повышаться избавляемость людей от вещей, распространяется одноразовая культура, которая, по мысли А. Тоффлера, держится на принципе избавления от вещей и сокращения продолжительности отношений человека к вещи [4, с.45].

В-седьмых, остающееся еще **расточительное использование ресурсов**. По всей видимости, основным источником мусора выступает расточительность. Особенно большие потери допускает перерабатывающая промышленность, которая практически не используются горные отходы, загоняя в них большую часть ценного сырья. Экономика Украины отличается недостаточным освоением безресурсных и ресурсосберегающих

культура приводит к тому, что в отходы уходят значительные ценности общества: металлы, бумага, текстиль, продовольствие. По подсчетам российских специалистов, только в домашнем хозяйстве россиян пропадает более 2 млн. тонн хлеба [2, с.191]. Медленное развитие потребительской культуры происходит потому, что оно сопряжено с нововведениями, новыми знаниями и парадигмами, которые осваиваются людьми не просто. На количество мусора, создаваемого семьей и его структуру, вероятнее всего, влияют несколько существенных культурологических факторов. Среди них наиболее важными выступает неразвитость культуры семейной экономики и экономии, потребление по принципу «надкусить, чтобы не досталось другим», слабая выраженность прогрессивных ценностей, мотивов и целей потребления, накопление запасов как наследие социалистического прошлого с его дефицитами, боязнь физического голода и бедности и т.д.

Любой тип мусорной культуры характеризуется двумя уровнями: **примитивным и цивилизованным**. Так примитивная потребительская культура по сути дела сводится к культуре бомжа, а цивилизованная культура представляет собой соизмерение потребления с минимизацией загрязнения окружающей среды. Примитивная культура предполагает хранение мусора либо в жилище, либо в ближайшем овраге. Цивилизованная культура ориентирована на специальное экологически чистое хранение мусора. Самая примитивная перерабатывающая культура предусматривает извлечение из мусора ве-

Таблица 3. Типология мусорных культур

Тип мусорной культуры	Характеристика типа мусорной культуры
Культура потребления	Экономное, разумное потребление, минимизация мусора, использование вторичного сырья. (Разумно потребляя, не оставляя после себя "дикий" мусор)
Культура хранения	Хранение старых вещей, завалы отходов старья в квартирах, культура свалок. (Выводы из среды обитания мусор)
Культура переработки	Сортировка и переработка мусора. (Перерабатывай мусор и превращай его в новые предметы потребления)
Культура производства	Производство с минимумом отходов, ресурсосбережение. (Производи с минимальными отходами)

технологий.

В-восьмых, **медленным ростом культуры населения**, которая включает в себя культуру производства и потребления. Поскольку потребление складывается из личного и производственного, то можно констатировать и соответственно два вида потребительской культуры. Низкая

и их введение в жизнь человека. Цивилизованная культура предусматривает технологическую переработку мусора в сырье для новых вещей.

В-девятых, росту мусора в обществе в немалой степени способствуют **ошибки в политике**. Речь идет не только о политике в области отхо-

дов, которая носит весьма фрагментарный характер и не отличается системностью и целостностью. Здесь основные ошибки состоят в том, что субъекты управления вовремя не улавливают кризис прежних стратегий и технологий борьбы с отходами и мусором. Не в меньшей степени вырачивается мусор благодаря ошибкам при проектировании производственных и социальных технологий, которые обеспечивают мусорный поток. Еще хуже, если первая и вторая группа ошибок накладываются друг на друга. Тогда общество попадает в мусорный кризис.

В-десятых, слабость **мониторинга и контроля** за всеми этапами появления, хранения, утилизации и переработки отходов и мусора. При

мусорной культуры.

Стратегия отношения к мусору может быть выработана только при определении его функций в обществе. Следует сразу же отметить, что мусор относится к числу преимущественно дисфункциональных явлений. Но его нельзя рассматривать как исключительно дисфункциональное явление. Это видно из характеристики его функций, представленных на таблице 4.

Основываясь на данных функциях, можно выработать представление о структуре стратегии борьбы с мусором. Она должна включать способы предотвращения опасности от мусора, снижения его влияния на окружающую среду. Особую роль в ней играет эффективная перера-

Таблица 4. Функции мусор и их характеристика

Название функции	Характеристика функции
1. Функция активизации потребления	Разрушение вещи и попадание ее в мусор активизирует человека в поиске других вещей.
2. Функция загрязнения среды обитания	Загрязняет среду обитания, создает опасность для жизни и здоровья людей.
3. Сырьевая функция	Выступает сырьем для переработки
4. Инфраструктурная функция	Выступает объектом создания различных инфраструктур (производства, занятости, управления, финансирования, научных исследований и т.п.)
5. Культурная функция	Мусор выступает показателем уровня культуры общества.

этом особенно ощущается неразвитость нормативной базы для управления процессами в этой сфере.

Украина переживает скачкообразный процесс перехода от традиционно-авторитарного индустриально-аграрного общества к рыночному демократическому обществу, что приводит к быстрым сменам противоположных типов мусорных культур. При чём эти изменения происходят в пределах жизни одного поколения, которое в детстве донашивало одежду своих братьев и сестер. В молодости же ему приходилось очень сильно экономить на одежде. В зрелые годы набор той же одежды, увы, не столь велик, когда выбросить недоношенное жаль, и оно скапливается, занимая значительную часть жизненного пространства. И это поколение быстро входит в непривычную для него ситуацию, когда купленная одежда не донашивается и не передается по наследству, а выбрасывается в мусор. Ещё стремительные происходят изменения в структуре питания, в наборе предметов бытового назначения.

Мы только вступаем в эпоху «настоящего» мусора, хотя живем еще по принципам прежней

ботка мусора как сырья и создание эффективной инфраструктуры, а также развитие культуры по отношению к мусору.

Существует, по крайней мере, **три стратегии борьбы с мусором**. Первая стратегия ориентирует общество на **простое физическое сокращение количества мусора** посредством уменьшения числа используемых изделий, продления их жизненного цикла, уменьшения количества отходов от каждого изделия [2, с.37] и уничтожения мусора. Следует подчеркнуть, что реализация данной стратегии не просто иллюзорна, но и реакционна, поскольку это может привести к сдерживанию развития производства и общества. По сути дела эта стратегия призывает к ограничению потребления, выступает методологической основой защиты уравнилельно-коммунарных моделей развития общества.

Вторая стратегия основывается на **рециклинге**, т.е. возвращении сырья из отходов. Например, помол твердых отходов в мелкий порошок может обеспечить их возвращение в производство в виде сырья. При всех достоинствах рециклинговой стратегии можно выделить её существенные недостатки: значительные затраты на

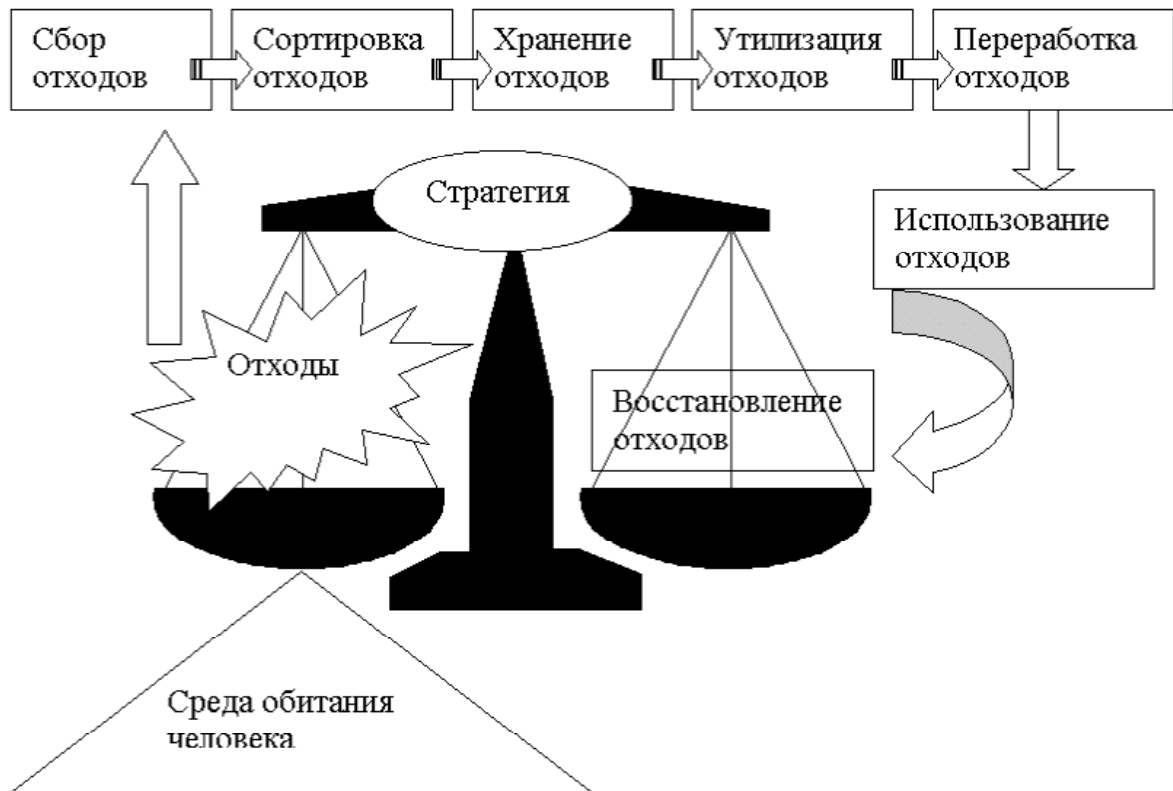
сортировку и переработку отходов. Но самое главное в том, что эта стратегия не останавливает безоглядное на экологию развитие производства. Согласно ей, человек следует за проблемой, отвечает рециклинговой технологией на очередную кучу отходов. По всей видимости, экономическая логика рециклинговой стратегии ведет к тому, что на каком-то этапе развития общества стоимость рециклинга может значительно вырасти, и он будет отнимать огромные ресурсы.

Третьей стратегией выступает создание **безотходных технологий**, которые могут значительно снять проблему промышленных отходов. Что касается бытовых отходов, то здесь вполне возможно применение технологий сокращающих отходы (уменьшение веса упаковки, наделение её свойствами, которые облегчают утили-

Мусорная стратегия современного общества представляет собой своеобразный коктейль из данных стратегий. Тип общества определяется доминирующим типом мусорной стратегии. Остальные типы являются вспомогательными. Тоталитарное и авторитарное общество, характеризующиеся уравнительностью, по сути дела реализуют первую стратегию мусора. Закономерности развития мира потребляемых человеком вещей здесь консервируются. Отходы выбрасываются в природу, что приводит к обострению экологической ситуации в обществе.

Что касается развитого демократического общества, то оно чутко реагирует на экологическую проблематику. Его стратегия основывается в значительной мере на второй и третьей стратегических установках. Кроме того, наблюдается восстановление, рекультивация окружа-

Схема 1. Равновесное состояние проблемы отходов в обществе

зацию). В данном случае отходы прекращают свое существование на этапе проектирования производства, которое их принципиально не порождает. Следует подчеркнуть, что эта стратегия не безупречна. Дело в том, что далеко не просто научно-технически и очень дорого экономически наладить безотходность в человеческом обществе.

ющей среды, сокращение замусоренности среды обитания человека. Если в авторитарном обществе мусорная стратегия сдерживает развитие рыночных отношений, то в демократическом обществе она выступает двигателем рынка. Промышленные отходы и бытовой мусор становятся сферой приложения предпринимательства.

Катастрофический рост объема и вредности

отходов и мусора неизбежно приводит к мусорным кризисам в обществе. Под кризисом следует понимать резкое ухудшение условий жизни людей благодаря росту количества отходов. Кризис представляет собой нарушение равновесия системы, той или иной части социума. Общую модель равновесия можно представить схемой 1.

Из данной схемы видно, что равновесие в системе диктуется стратегией отношения к отходам, в которой предопределяются способы их сбора, сортировки, хранения, утилизации, пе-

Литература

1. Анатомия кризисов / А.Д. Арманд, Д.И. Люри, В.В. Жерихин и др. — М.: Наука, 1999. — 238 с.
2. Доценко С., Замолоцкий В., Перчик Е. Утилизация отходов: предложения и разработки научно-технологического института транскрипции, трансляции и репликации / Медіаполіс. Журнал українських мист. № 7. — 1999. С.36— 39.
3. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология: Учебное пособие для вузов / Под ред. В.И. Жукова. — М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1998. — 312 с.
4. Тоффлер Алвин. Футурошок. — СПб.: Лань, 1997. — 464 с.

реработки и использования, что предопределяет восстановление отходов. Резкий количественный и качественный рост отходов приводит к тому, что сложившиеся в обществе технологии восстановления по своим возможностям оказываются неспособными переработать огромную кучу совершенно иного мусора. Например, раньше его сжигали. Но сейчас этого типа мусора становится так много и вредность его столь велика, что наступает критическая ситуация. Неизбежно идет накопление вредных отходов. Через некоторое время они начинают существенно отравлять среду обитания человека. В обществе нарастает тревога, которая в конечном итоге заставляет менять стратегию поведения по отношению к отходам, что предопределяет смену технологий их переработки. Равновесие в системе восстанавливается и все опять начинается с начала.

Стратегия современной Украины по отношению к борьбе с мусором является переходным типом стратегии. Украина только начинает вырабатывать политику в области отходов и мусора. Принят специальный закон об отходах, ряд постановлений Кабинета Министров Украины, ориентирующих производство на ресурсосбережение, институционализирующих отходы. Но это только начало. У нас все еще впереди. Ближайшие задачи, которые стоят перед нашим обществом таковы:

1. Разработать стратегию борьбы с мусором на ближайшую и дальнюю перспективы в оптимистическом и пессимистическом её вариантах.

2. Акцентировать внимание на смене парадигм отношения к мусору, переходе от загрязнения окружающей среды, безответственного отношения к мусору, его в лучшем случае уничтожения к защите окружающей среды от засорения, ответственному отношению к различным отходам, к переработке мусора.

3. Систематически изучать и использовать накопленный другими странами многообразный опыт работы с мусором, начиная от технологий сбора, хранения и переработки и заканчивая вопросами сохранения окружающей среды и воспитания.

4. Превратить мусорную проблему в средство активизации технологий, нововведений, развития бизнеса и занятости населения.

5. Сформировать принципиально новую культуру потребления, которая бы интегрировала в себе разумность, рациональность, безотходность и экологичность.

6. Внести существенные изменения в воспитание и обучения с целью овладения социальными технологиями разделения мусора, современной мусорной культурой.

**ГЛОТОВ Б.Б.
ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ЗАСАДИ КУЛЬТУРНО-
ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО БУТТЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

Поки що в Україні політика в основному обмежується втіленням вироблених у «тихих» коридорах влади, проектів «побудови — перебудови — розбудови». Утопічна інженерія, прагнучи раціонально спланувати розвиток усього суспільства, не враховує, що минуле багато в чому детермінує майбутнє. Майбутнє може виникати лише на основі минулого з теперішнього. Воно складається... Тому проблема трансформації Української держави в західноєвропейську цивілізацію передбачає дослідження її культурно-цивілізаційних підстав.

Поняття «суспільство», «культура», «цивілізація» мають гранично широкий зміст та обсяг і різне тлумачення в суспільних науках. У філософській літературі, у вузькому розумінні слова, суспільство трактується як певний конкретний (культурний, цивілізаційний, національний) тип. Існує декілька підходів до типологізації суспільств: 1) формаційний, 2) культурологічний, 3) цивілізаційний, 4) національний.

Автором формаційного є К.Маркс.

А.Тойнбі, розуміючи під суспільством історичну культурну спільноту, виділяє такі існуючі типи цивілізацій: 1) православно-християнська, 2) західноєвропейська, 3) ісламська, 4) індустська, 5) далекосхідна. За основний критерій такої типологізації він бере універсальну церкву і світову державу.

В рамках цивілізаційного підходу (де суспільство оцінюється за технологічними, соціально-політичними та правовими ознаками) привертають увагу концепції Д.Белла і К.Поппера. Д.Белл на основі досягнень технологій і знань визначає три типи суспільств: 1) доіндустріальне, 2) індустріальне, 3) постіндустріальне. К.Поппер вносить в типологізацію суспільств соціально-політичні критерії і виділяє два типи суспільств: закриті і відкриті.

Згідно концепції Марша, українське суспільство постає національним, оскільки володіє державною незалежністю, територією, власною культурою.

Виходячи із сказаного, ми пропонуємо комплексний підхід у визначенні даних термінів.

В сучасному суспільстві під словом «цивілізація» розуміється система вільноринкової економіки, політичного лібералізму та захисту прав громадянина, яка вкорінена в розвинутих країнах Заходу. Поряд з таким розумінням під цивілізацією позначають усе те, для створення чого достатньо науково-раціоналістичних підходів. Сфера культури — та, де діють нестандартні підходи, це — спосіб індивідуалізації, внаслідок чого постають самобутні, неповторні витвори людської діяльності. Якщо культура — це сукупність проявів життя і творчості народу (або індивіду), то цивілізація — це

*Глотов Борис
Борисович —
докторант кафедри
філософії, соціології
державного управління
Дніпропетровського
філіалу Української
академії державного
управління при
Президентові України,
кандидат філософських
наук, доцент*

сукупність досягнень техніки і пов'язаних з ними комфорту. Тому ціннісна спрямованість культури перетворює її у відносно незалежний фактор зі своєю інерцією розвитку. Етноси ототожнюють себе з певним, рідним для них, типом культури навіть тоді, коли той гальмує економічний розвиток і заважає переймати позитивне з інших цивілізацій. В зв'язку з тим стане зрозуміло, що з того, що є в західноєвропейській цивілізації, може прийнятися на українському культурному ґрунті.

Від теорій М.Данилевського, О.Шпенглера, А.Тойнбі, К.Ясперса, Й.Хейзінги у філософії історії стає традиційним поняття культурно-цивілізаційного (-історичного) типу. За А.Тойнбі під терміном цивілізація можна розуміти групу держав або суспільств, яких єднає світова релігія або ідеологія.

У той чи інший спосіб інтерес до проблеми теорії історичного процесу з огляду на культурно-цивілізаційний вимір виявляли М.Бердяєв, М.Вебер, Ю.Липа, М.Лоський, А.Маркузе, Є.Маланюк, К.Поппер, О.Прицак, Дж.Сорос, Е.Тоффлер, С.Хантінгтон, К.Юнг та ін.

Із досліджень радянського та нинішнього етапу розвитку філософської науки проблеми цивілізації розглядалися у працях І.Бичка, В.Базилевського, П.Гайденко, А.Гайди, П.Гнатенка, В.Горського, В.Губмана, Л.Гумільова, Ю.Давидова, Г.Ділігенського, С.Кримського, В.Князева, В.Комарова, О.Кульчицького, А.Лоя, Ю.Павленка, М.Тарасенка, В.Тугарінова, А.Циганкова та ін.

Разом з тим необхідно відзначити, що за умов існування численних студій проблема культурно-цивілізаційного виміру історичного буття українського народу у всій його цілості з урахуванням впливу української ментальності є малодослідженою.

Покладаючись на основний критерій типологізації суспільств А.Тойнбі, Україна виступає як складова східно-православної християнської цивілізації. Зрозуміло, що під кутом зору індоєвропейської єдності Україна є окремішний культурно-цивілізаційний тип на засадах трипільської культури. Нині має місце широко розповсюджена гіпотеза про особливе призначення України. Водночас можна прослідкувати її приналежність до європейських народів, усіх тих, які зазнали впродовж своєї історії таких трьох впливів: Римської імперії, античної філософії, християнства. Але безперечною є приналежність України до культури, яка склалась під впливом християнства значно більшою мірою, ніж під впливом чогось ще. Впровадження хрис-

тиянства в Русі витворило якісно новий тип культури, на якому вивищилась цивілізована держава. Руйнація держави мало зачепила церкву, приналежність до якої ідентифікувала цілий народ. В XVII ст. на теренах України зустрілись у протиборстві дві протилежні, хоча і християнські системи світосприйняття. Тут важливо звернути увагу на такі проблеми: по-перше, світоглядною засадою українського козацтва був «православний духовний персоналізм», по-друге, починає формуватися українська нація як «козацька» нація, по-третє, проаналізувати роль уніацтва і православ'я в подальшій долі народу. Усвідомлення того, що три слов'янські народи належать до православної цивілізації, не може заретушовувати проблему особливості «українського православ'я».

Нині, коли службова еліта України не в змозі вивести суспільство із глибокої кризи, на передній план виступає церква. Українська Православна Церква — найбільш поширена в Україні, але це аж ніяк не знімає з порядку денного усвідомлення політичних причин «кризи православ'я».

Варто також проаналізувати ті чи інші ідеї (або ідеології), які висувались на перший план і склали духовно-утворююче підґрунття культурно-історичного буття українського народу.

Слабкість ідеологічних підстав державотворчого процесу Київської Русі, які виявили себе у залишках міжплеменного трайбалізму, а в зв'язку з цим у відсутності традицій громадянства, вирішальна об'єднуюча роль варязької збройної сили, бурхливі процеси етногенезу та інші моменти вплинули на нетривкість даного державного утворення.

Духовно-світоглядною засадою козацько-гетьманської держави була українська барокова культура. Водночас варто проаналізувати яким чином українське бароко «запліднило» російську культуру (про що зазначав І.Огієнко), а також стало своєрідним «містком» раціонально-технічного впливу західноєвропейської цивілізації на Азію. «Український культурний донор» виступив одним із чинників вестернізації Російської імперії. Слід звернути увагу на те, що Україна тривалий час була провінцією Польщі, а та в свою чергу в культурно-цивілізаційному аспекті була провінцією романо-германської Європи.

Іншою дослідницькою задачею є «Україна як складова радянської цивілізації». У XX ст. панівна меншина на уламках Російської імперії витворює світову державу — Радянський Союз, — знайшовши в якості її духовного підґрунття

комуністичну ідеологію. Ідеологічний і політичний плюралізм, декомунізація руйнують зсередини радянську цивілізацію, виникає низка національних держав, серед яких і Україна.

Однак, на наш погляд, такий підхід не може бути самодостатнім. Ополячення, а внаслідок цього і окатоличення української шляхти у ХУІ-ХУІІ ст., а потім русифікація козацької старшини зумовили тривалу бездержавність культурно-історичного буття українського народу, який став нацією «без голови». Тому духовно-світоглядною настановою України як культурно-історичного типу виступають психологічні риси народу.

Український національний характер виступає як світоглядно-психологічна засада культурно-цивілізаційного виміру процесів державотворення. Перш за все стали психологічні риси українського народу досліджувались в основному на Галичині до 1939 року, а згодом — в Українському Вільному університеті. Визначною подією був вихід з друку книжки «Українська душа». Автори з української діаспори окреслюють українську душу в її емоційно-почуттєвій, поетично-пісенній цілісності. Етнопсихологи виділяють ряд основних чинників формування української вдачі. Під кутом зору соціоніки український національний характер відносять до типу «етико-інтуїтивного інтроверта». Колективне несвідоме кожного народу знаходить свій вираз в особливостях релігії та міфологічних пробраз-архетипах. Вони підсвідомо детермінують поведінку і світосприйняття кожної людини як представника етносу, визначають і закріплюють психологічні характеристики етносу в цілому. Тут важливо дослідити державотворчий процес в Україні з огляду на психологічні риси українського народу, а також їх вплив на державну політику.

За К.Ясперсом, з початком доби науки і техніки (ХУІ-ХУІІ ст.) світ починає сприймати європейську, «модерну» цивілізацію. Найбільш очевидним аспектом такого впливу є засвоєння Сходом і Півднем технології, політичних і куль-

турних форм, вироблених у лоні західної цивілізації. Культурно оформлений етнос приходить до цивілізації через розбудову власної держави. В зв'язку з цим держава виступає формою самовизначення української цивілізації.

Дослідження держави як форми самовизначення української цивілізації може бути зосереджено на вирішенні таких проблем: по-перше, роль варязької еліти і українського етносу як будівничих києво-руської цивілізації; по-друге, вивчення козацької старшини у військовому і політичному відношенні під час хмельниччини виступає як прояв сплеску українського національного духу та відкриває, певним чином, добу національно-визвольних воєн в Європі. Козацько-селянська війна нанесла смертельний удар польському пануванню і водночас сприяла перетворенню Росії у велику європейську державу, змінивши таким чином співвідношення політичних сил в Європі; по-третє, варто зауважити, що Польща, а частково і Росія, накидаючи українцям свої цивілізації, втручалися в не свою історичну долю. Виникає антагонізм між архаїчною культурою «хутора» і прийдешньою цивілізацією «міста» (польського або російського за своєю культурою із значним «єврейським присмаком»).

Заслугує аналізу також Українська Радянська Соціалістична Республіка (яка не є, а держава) у складі радянської цивілізації. Зрозуміло, що не будуть обійдені увагою такі етапи українського державотворення як Українська Народна Республіка, Директорія, Карпатська Україна, Українська Повстанська Армія, а також такі прояви анархістського індивідуалізму селянства як повстання під проводом Наливайка, Кармелюка, коліївщина, махновщина тощо.

Нинішня Україна — незалежна держава. І в цьому проблемі немає. Проблема полягає в тому якою буде ця держава? За Конституцією України є «демократична, соціальна, правова держава». Тобто країна за своєю цивілізаційною орієнтацією вибрала західноєвропейську модель суспільного поступу. Зрозуміло, що на шляху України до західноєвропейської цивілізації є чимало проблем. Тому варто проаналізувати причини швидкої трансформації Угорщини, Чехії, Польщі до європейських інститутів, а також визначити реальні шляхи входження сучасної України до глобальної, світової цивілізації. У Посланні Президента України Л.Д.Кучми до українського народу та Верховної Ради (травень 1998 року) зазначається що цивілізаційна трансформація українського суспільства потребує опори головним чином на власні сили та можливості.

Щоправда треба вгадати, чи в останні десятиліття відбувся сплеск ісламського фундаменталізму серед соціально активних верств населення, що можна було б назвати цивілізаційною самосвідомістю мусульманського світу. Подібного чину, своєрідні, але керовані державою

**НАВРУЗОВ Ю.В.
СИСТЕМНЕ ВИЗНАЧЕННЯ
ПОНЯТТЯ КАТЕГОРІЇ «ГРОМАДА»**

Лексикон сучасного державного управління за останній час збагатився декількома новими поняттями. В багатьох випадках, на жаль, перше використання таких термінів не супроводжувалося чіткими визначеннями та аналізом їх взаємовідносин із вже існуючим категоріальним апаратом. В основу бралось більш контекстуально-інтуїтивне, а ніж конкретно-наукове розуміння нових понять. Така ситуація призводить до того, що з протягом часу серед професіоналів, які користуються подібним понятійним апаратом, виникає та розвивається певне непорозуміння стосовно суті тих чи інших категорій.

Виказана вище ремарка повністю відноситься до історії входження поняття «**громада**» до сучасного лексикону суспільних наук. Не тільки наукова та публіцистична, але навіть законодавчо-правова література використовує це поняття [1-7]. Тут доречно буде обмовитися, що зовсім не йдеться про повну відсутність будь-яких визначень поняття «громада» в контексті наукових досліджень або законодавчих актів. Навпаки, намагання деяких з авторів, що за останні роки зосереджувалися на аналізі цієї проблеми, визначитися з цим поняттям, тільки підвищує важливість кожної спроби.

В подальшому, ми плануємо співставити окремі визначення, зробити певний їх аналіз та запропонувати власну точку зору на сутність категорії «громада» в контексті реформування державного управління та розуміння ролі сучасного самоврядування.

Для фахівців загальновідомим є той факт, що категорія «громада» використовується в одному смисловому ряді таких понять, як «община», «комуна», «місцевий колектив», «соціальна спільність», «спільність жителів», «асоціація мешканців», «місцеве суспільство», «соціальна мережа», «місцевий соціум», «місцеве співтовариство», «соціально-територіальна спільнота», тощо. Деякі з цих понять мають стійке конкретно-наукове визначення як у вітчизняній, так і у зарубіжній літературі. Решта — тільки наближаються до того. З метою застосування в подальшому системного підходу до аналізу таких поріднених категорій, нагадаємо зараз визначення деяких з них [8, 9].

Суспільство — в широкому розумінні визначається як сукупність, що склалася історично, форм спільної діяльності людей, як певна форма соціальних відносин між ними. Воно представляє собою структурований соціальний організм із властивою йому ієрархією, лідерством та владоустроєм. Очевидно, що соціальні структури нижчого рівня організації, наприклад, община, територіальна спільнота, тощо, також мають нести в собі аналогічні риси.

Община має два виміри визначення: з одного боку — це

*Наврузов Юрій
Вагабович — завідувач
кафедри державного
управління та місцевого
самоврядування
Дніпропетровського
філіалу Української
Академії державного
управління при
Президентові України
канд. техн. наук,
доцент*

форма об'єднання людей, що характеризується спільністю соціальних ознак та інтересів, прав та обов'язків, єдністю засобів виробництва та повним (або частковим) правом на самоврядування; з другого — це назва низової (первинної) адміністративно-територіальної одиниці в деяких державах світу.

Соціальна общність визначається як сукупність індивідів, що характеризується відносною цілісністю, виступає як самостійний суб'єкт історичного та соціального процесів, виконує ту чи іншу спільну діяльність.

Комуна визначається з одного боку як община, що має право на самоврядування, а з іншого — як низова (первинна) адміністративно-територіальна одиниця в деяких державах світу.

Колектив визначається як відносно компактна соціальна група, що заснована на спільності цілей, принципах співробітництва та узгодженості суспільних та індивідуальних інтересів.

В подальшому нам знадобляться додаткові визначення індивідуума та партнерства. Нагадаємо [8, 9], що під **індивідуумом** (індивідом) розуміється первинний, незалежно існуючий суспільний елемент, неподільна особистість. Соціологічний індивідуалізм наголошує, що суспільні процеси відбуваються завдяки взаємодії індивідів. Як елемент, первинна одиниця в системі будь-яких соціальних взаємодій, взаємовідносин, індивід набуває особливого статусу соціуса.

Партнерство [8, 10] — це форма участі в спільній діяльності, форма взаємостосунків в колективах задля досягнення спільних, завчасно визначених цілей.

Як можна побачити, всі ці визначення оперують такими взаємопов'язаними поняттями, як «форма спільної діяльності», «форма об'єднання людей», «суб'єкт права на самоврядування», «самостійний суб'єкт», «узгодженість суспільних та індивідуальних інтересів». Вони без сумніву віддзеркалюють певні важливі для розуміння вище зазначених категорій риси. Більш того, вони мають бути використані (в повній чи частковій мірі) при визначенні і категорії «група». Однак, через її багатоманітність та складність необхідним виявляється використання принципів системного аналізу. Успішність подібного підходу ілюструється результатами аналізу категорій «місцеве самоврядування» та «громадянське суспільство», проведеного Ю. Сурміним [4].

Системність аналізу складних об'єктів (си-

стем) вимагає використання такого методу дослідження, який передбачає розгляд об'єктів (систем) з одного боку як сукупності взаємопов'язаних елементів, а з іншого — як елемента системи більш високого рівня. Такий підхід надає цілне, комплексне бачення об'єкту (системи), що досліджується, з точки зору його внутрішньої структури та зовнішнього середовища.

Сучасний законодавчо-правовий простір [1-3] оперує наступним визначенням категорії «група»: Територіальна група — це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів декількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр [2]. Як бачимо, воно, по-перше, поєднується з прикметником «територіальна», по-друге, головним індикатором визначає належність до адміністративно-територіальної одиниці. Таке визначення є занадто «механістичним». Всю гаму взаємовідносин між індивідами воно зводить тільки до належності (або неналежності) до певної території. Такий підхід практично ототожнює поняття «група» з поняттям «жителя». Слід погодитись із Володимиром Пархоменком [11], що таке розуміння не відповідає багатоманітності категорії «група».

Найбільш ґрунтовний та систематизований аналіз категорії «група» зроблено Юрієм Сурміним [4]. Автор дослідження визначає цю категорію як одну з первинних, базових, основних при описуванні суспільних явищ. Системність аналізу ілюструється через послідовність визначення споріднених понять «група», «місцеве співтовариство», «соціально-територіальна спільнота». В статті робиться наголос на те, що ці та інші поняття мають свої історичні передумови становлення та розвитку, виконують властиві їм ролі в науці та практиці та мають відмінності лише у нюансах. Критика наведених тлумачень приводить автора до висновку, що при такому підході категорія «місцеве співтовариство» по суті втрачає свій зміст та зводиться до території проживання людей. Більш важливими параметрами визначаються такі, як «спільне споживання» та «спільні проблеми». Таким чином рекомендується наступне визначення [4]:

* **місцеве співтовариство** являє собою спосіб організації спільного життя жителів певної місцевості, який дозволяє їм щонайкраще задовольняти свої споживчі інтереси і вирішувати загальні проблеми.

Аналіз категорії «група» є також акту-

альним і для світової теорії та практики. Продуктивний, системний підхід до визначення поняття громади, комуни, общини, місцевого співтовариства чи територіального колективу (community) застосовано колективом авторів під керівництвом Danny Burns [12]. Розглянемо зараз основні положення цього дослідження.

Суть категорії «громада» залежить від контексту, в якому вона вживається. І таких контекстів визначається два. Згідно з першим, ця категорія застосовується до **самостійного суб'єкту** суспільного життя. В той час, як відповідно до другого — вона використовується для опису складного, **структурованого соціально-го організму**, системи.

В разі розгляду його як системи, розуміння терміну «громада» базується на концепціях солідарності, інтеграції, спільних інтересів та консенсусу. Якщо розглядається соціальний суб'єкт, то ця категорія набуває ознак форми самоорганізації, представника людей, своєрідної «колективної парасольки» для індивідів.

Автори [12] розглядають декілька концептуальних підходів щодо розуміння категорії «громада», «комуна». Ці відмінності класифікуються по п'яти категоріях. Перша визначає громаду, комуна як історично утворену спільноту людей, яка характеризується єдністю традицій, культури, належністю до комуни. Таким чином, своєрідну «легітимність» вона набуває завдяки **історичному** минулому.

Друга категорія вимірює комуна як сукупність соціальних взаємодій, інтеракцій між індивідами. Прикладами таких взаємодій слугують відносини родства, проживання на одній території, належності до певної соціальної групи, зв'язками соціального захисту та підтримки. Таким чином, правових ознак комуна набуває через **соціологічну** традиційність спільного існування людей.

Третя — визначає комуна як спільного, колективного споживача. Акцентується увага на принципових відмінностях між попитом (demand), що має персоніфікований, індивідуалізований характер, та потребами (needs), які визначають суспільні очікування людей в задоволенні певними послугами (транспорт, екологія, благоустрій, тощо). Така категорія комуни починає шлях свого існування від **економічного** виміру.

Четверта категорія базується на прерогативі виробництва та забезпечення громадських послуг. Тут в більшості йдеться про владні повноваження територіальної громади та участь інституцій місцевого громадянського суспіль-

ства в життєзабезпеченні людей. Такий підхід легітимізується через певної міри технологію надання послуг.

Відповідно до останньої — п'ятої — категорії, комуна вимірюється своєю здатністю впливати на місцеве суспільне життя, своєю владою представляти, репрезентувати місцеве населення, а також наділяти його певними повноваженнями. Йдеться в першу чергу про безпосередні та опосередковані, формальні та неформальні шляхи здійснення політичної волі, громадських дій. Ця категорія в більшому ступені визначає комуна як суспільного актора на **політичній** сцені.

Важливим є також співставлення поняття «комуна» до категорії «громадянське суспільство». Paul Hirst [13] наголошує, що базові форми соціальної структури, до яких має бути віднесена і комуна, становлять основу, вимальовують риси громадянського суспільства. Соціально-громадська природа комуни визначається як форма асоціації людей. Сукупність взаємодій, соціальних інтеракцій між ними надає громадянському суспільству рушійного потенціалу саморозвитку та впливовості на суспільній арені [7, 13].

Проведене співставлення показує, що існують різні підходи до визначення категорії «громада», «комуна» в суспільно-політичній та адміністративно-управлінській літературі. Спираючись на системний підхід, слід розрізняти щонайменше три рівні аналізу: розгляд категорії «громада» послідовно як первинної компоненти соціальної структури, як структурованого елемента суспільства (соціального організму) та як суб'єкта взаємодій в суспільстві. Спробуємо надати власні визначення категорії «громада», використовуючи результати проведеного вище співставлення та системну класифікацію.

В якості **первинної компоненти соціальної структури**, громада може бути визначена як форма соціалізації індивідів, що характеризується єдністю спільних цінностей, рівними правами та обов'язками членів громади, активно громадянською позицією індивідів та партнерськими взаємодіями між ними.

Як **структурований елемент суспільства (соціальний організм)**, громада — це первинна форма соціальної структури, що характеризується гармонічністю визначених колективних потреб, інтересів з індивідуальними потребами, інтересами.

Громада, як **суб'єкт соціальних взаємодій**, розуміється як форма суспільної згуртованості

людей, що характеризується механізмами самоорганізації, територією юрисдикції та самодостатністю.

Проаналізуємо ці визначення. Ключовою характеристикою громади як первинної компоненти соціальної структури визначена форма соціалізації індивідів. Як вже відмічалось, людина в якості соціальної істоти виступає як основний компонент будь-якої соціальної системи. В цьому розумінні вона є елементарний, далі неподільний носій соціальної системної якості. Тільки включення людини (особистості, індивідуума) в певну суспільну систему надає їй соціальну сутність. Суспільство визначається для індивіда тією системою, в межах якої його взаємодія з іншими індивідами виступає необхідні умови власного існування та розвитку. Особистість не має можливості для свого розвитку поза межами суспільних взаємодій, що складаються між людьми. Через те, що індивід визначається основною компонентою соціальної системи, він активно впливає на процес розвитку цієї системи. Закономірності суспільного генезису як раз і проявляються завдяки діям окремих людей і реалізуються через такі дії.

Процес соціалізації людини є індивідуальний, він залежить від суб'єктивних та об'єктивних передумов. Вхідження до певного соціального середовища, пристосування до нього, освоєння певних соціальних ролей — є перманентним процесом, що супроводжує формування та розвиток індивіда. Цей процес маже бути розподілений на три стадії [14]. Перша стадія пов'язана із входженням людини в первинні соціальні структури (сім'я, община). Друга — характеризує становлення та розвиток міжособистих взаємодій. Третя — визначає етап духовного збагачення особистості.

Як бачимо, сутність поняття «громада» в його первинному розумінні визначається процесом соціалізації індивідів. Еволюція соціальних спільнот на протязі історії суспільства є результатом розвитку між індивідуальних взаємодій, їх збагачення, ускладнення ті диференціації. Збалансованість окремих компонентів та всієї соціальної системи в цілому вимагає обліку результатів взаємовідносин між суспільством та індивідом. Поведінка індивіда в суспільстві визначається сукупністю моральних норм та принципів, які регулюють суспільні відносини. Встановлений спільно характер взаємодій між індивідами і є організаційною нормою поведінки людей. В подальшому ми хотіли би довести, що норми суспільної поведінки визначаються через сукупність цінностей,

активність індивідуальної позиції та партнерський характер взаємодії між людьми.

Розглянемо визначення категорії «громада» як соціального організму. Ключовою ознакою тут виступає узгодженість, гармонійність суспільних та індивідуальних потреб, інтересів. На нашу думку, тільки за таких умов громада як спільність людей, соціальна структура має можливість (і право!) на своє існування. Саме через пошук гармонії потреб визначається еволюційний стимул, джерело розвитку цієї соціальної структури. Саме потреби являються найважливішим індикатором системи і поза межами потреб ні система, ні її компоненти, ні її функціонування не можливі. Якщо справедливою є теза, що людина, індивід визначається первинною компонентою соціальної системи, яка визначається сукупністю своїх, властивих собі потреб, то і сама соціальна система по своїй суті може бути визначена як сукупність індивідуалізованих потреб.

Останнє визначення характеризує громаду як категорію суспільного управління. Головними рисами її визначаються ознаки територіальної належності та форми самоорганізації. Як суб'єкт взаємодій в суспільстві, громада визначається певною згуртованістю людей, налаштованою на самозабезпечення, самоуправління, самореалізацію. За таким підходом, громада в більшості репрезентує в собі місцеве населення, безпосередню чи опосередковано утворену місцеву владу, розпорядника місцевих ресурсів, виробника громадських послуг, колективного їх споживача, захисника місцевих інтересів, гаранта цілісності, тощо.

З нашої точки зору, найбільш важливим для розуміння природної суті категорії «громада» та продуктивним для подальшого її вживання в науково-практичній літературі є перше визначення, розгляд громади як первинної форми соціальної організації. Вище вже зазначалося, що ключовими ознаками і механізмами соціалізації індивідів мають бути спільні цінності (А), громадянська позиція індивідів (Б) та характер взаємодій між ними (В). Розглянемо зараз ці риси докладніше.

А. Спільні цінності. За останні часи західна наукова література [15] та практика [16, 17] суттєво збагатилася результатами досліджень місця та ролі етичних норм управлінської діяльності в суспільному секторі. Такий підхід до державного (суспільного) управління розглядається через призму категорій етика (ethics), мораль (morals) та дух (ethos), характер, переважна риса в здійсненні служби. Розуміється

[15, 18], що **етика** поєднує в собі основні цінності та принципи несення служби, **мораль** в більшості визначає практичні питання здійснення етичного управління, а **дух** (характер) служби має визначити ставлення службовців до перших двох, встановити переваги та пріоритети діяльності. Переважна риса державної (публічної) служби кореспондується з такою категорією, як організаційна культура. Публічний сектор управління характеризується своєрідністю організаційної культури. Дослідження цього питання, на наш погляд, є важливим для визначення шляхів подальшого підвищення результативності суспільного управління і потребує відповідної концентрації зусиль. Тут ми хотіли би тільки вказати, що основним виміром організаційної культури і, в одно час, напрямками її покращання є традиції, цінності та принципи (етика), моральні норми та філософія організації.

Як бачимо, ключове місце в системі етичного управління займає така категорія, як «**цінності**» (values). Саме вони становлять основу етики в суспільному управлінні. Практика застосування системи цінностей в публічному управлінні у Великій Британії має своїм початком 90-ті роки ХХ сторіччя. Дискусії на теми актуальності та доцільності їх застосування в публічному секторі тривали декілька років та охопили майже всі рівні управління від національного до місцевого. Результатом цього були рекомендації щодо принципів несення публічної служби, які підготовлені та розповсюджені в 1995 році спеціально утвореною урядовою комісією під керівництвом сера Нолана (Nolan) [15]. Ці принципи включають в себе наступні цінності публічної служби:

1. **Безкорисність** (selflessness), що відноситься до сфери прийняття рішень та передбачає такий підхід до цього, в основі якого лежить забезпечення публічного, суспільного інтересу, а не персоніфікованих (власне до приймаючих рішення, їх родин, друзів, тощо) доходів.

2. **Порядність** (integrity), що стосується питань виконання повноважень та передбачає безумовне здійснення зобов'язань, наданих індивідууму або організації.

3. **Об'єктивність** (objectivity), що стосується публічних справ та вимагає неупередженості в діях службовців до будь-яких осіб із будь-якими заслугами або провинностями перед суспільством.

4. **Підзвітність** (accountability), що стосується організаційної культури та передбачає створення умов для кожного службовця нести відпо-

відальність за запроваджені дії або бездіяльність.

5. **Відкритість** (openness), що відноситься до стилю управління та визначає необхідність залучення якомога більшої кількості зацікавлених в результатах сторін, вільного розповсюдження інформації та доступу до неї.

6. **Чесність** (honesty), що характеризує персональні особливості службовця та вимагає від нього декларування будь-яких його приватних інтересів, які мають відношення до його службових, громадських обов'язків.

7. **Керівництво** (leadership), що стосується лідерства в організації та вимагає від керівництва організаційної підтримки та просування вказаних вище принципів у відповідні сфери життя організації і в першу чергу — завдяки особистим прикладам.

В науковій та практичній літературі вони відомі під назвою «Сім принципів Нолана здійснення публічної служби (1995)» та широко застосовуються в практичній діяльності. На жаль, запропоновані в нашому законодавстві [19] етичні принципи державного службовця практично не відповідають сучасним світовим вимогам і в основному нагадують посадові інструкції та обов'язки.

Нетривіальним є питання, як кореспондуються цінності державної служби з очікуваннями громадян від цієї служби? Відповідь на це запитання практично віддзеркалює назва одного з найбільш ґрунтовних досліджень, проведених Jane Steele [17]: втрачені цінності. Як бачимо, не завжди принципи, стандарти здійснення публічної служби співпадають із цінностями громадян, їх сподіваннями на очікуваний та бажаний результат. Наведемо нижче для порівняння принципи здійснення публічної служби, які визначаються в документі під назвою «Хартія громадян» [16]:

1. **Стандартизованість** — принципи мають бути відповідними, суттєвими, зрозумілими, такими що вимірюються та оглядаються, опублікованими.

2. **Відкритість** — має бути забезпечена повна поінформованість громадян в питаннях що робиться, хто відповідає, скільки це вартує, тощо.

3. **Право вибору** — громадяни очікують на залучення до спільних дій, консультації з ними в питаннях пріоритетності, вартості та обсягу послуг, що надаються публічними службами.

4. **Неупередженість** службовців у вирішенні громадських справ.

5. **Ввічливість** — сподівання на чемність,

уважність відношення до громадських потреб та корисність допомоги з боку службовців.

6. **Іноваційність** — вимога постійно шукати шляхи до поліпшення послуг.

7. **Партнерство** — намагання співробітничати з іншими сторонами, зацікавленими в суспільно значущих результатах.

8. **Дієвість** — сподівання на результативне, економне та ефективне використання суспільних ресурсів задля забезпечення суспільних потреб.

Таким чином, сучасна теорія та практика суспільного управління визнає категорію «цінність» однією з найбільш визначальних. Саме на підставі такого ми запропонували використання цього поняття при визначенні категорії «грумада». Наголос робиться на спільних цінностях, тобто таких, що поєднують індивідів, які управляють (службовці), з індивідами, якими управляють (громадяни).

Б. Громадянська позиція. Розглянемо другу важливу ознаку визначення громади — свідомість і позиція людей. Йдеться про їх ставлення до суспільного життя, спільних потреб, встановлення спільних пріоритетів та цілей, характер реакції на зміни в оточуючому середовищі. Як відомо [2], вітчизняне законодавство визначає певну можливість для громадян приймати безпосередню участь у вирішенні місцевих справ. Це і участь в місцевих виборах, референдумах, зборах, і громадська ініціатива. На жаль, практика застосування цих та інших форм залучення громадян досить обмежена, однак не викликає сумнівів той факт, що активність громадян зараз є дуже низькою. Зважаючи на це, а також розуміючи стратегічну важливість цього питання для впровадження демократичних форм здійснення владних повноважень, доцільно вивчити закордонний досвід використання громадського потенціалу в суспільному управлінні. Велика увага привертається в [12, 20, 21] та в інших публікаціях щодо визначення дієвих шляхів залучення громадян до прийняття та впровадження рішень, надання певного кола суспільних послуг. Слід відзначити, що сучасна оцінка ступеню активності громадян розвинутих країн не на багато відрізняється від нашої: і науковці, і практики вважають, що вона мусить бути набагато вищою, проблема постає в тому, які шляхи можуть привести до суттєвого підвищення активності громадян?

На відміну від [12], в якій головний акцент робиться на узагальнені досвіду Великої Британії, дослідження Gabriel Chanan [20, 21]

віддзеркалюють Європейський погляд на проблему демократизації влади. Розглянемо зараз основні здобутки світової практики, але попередимо це такою ремаркою: подолання пасивності населення щодо суспільних справ, підвищення їх громадської активності є, з одного боку, завданням місцевих влад, і в одно час — одним з дієвих, але до сих пір не повністю затребуваним, використаним інструментом суспільного управління.

Методологічний каркас класифікації форм залучення людей до вирішення місцевих справ, запропонований Danny Burns [12], нагадує за своєю формою сходи, тому в літературі використовується термін «сходи залучення» (ladder of involvement). Ця класифікація включає в себе наступні елементи:

Пасивна маса, ступінь участі дорівнює нулю. На цьому рівні населення відіграє роль пасивного учасника місцевих подій, суб'єкта всіляких маніпуляцій.

Учасник, ступінь участі в місцевих справах максимальна. За цією формою громада визнається одним із впливових, поважних учасників суспільного життя. Це визнання здійснюється через механізми взаємного обміну інформацією, створення спільних консультативних груп, залучення до формування іміжду інших суб'єктів місцевого життя.

Партнер, наділяється частиною владних повноважень. В такому випадку інститути місцевої громади перетворюються у суспільні служби, які забезпечують надання тих чи інших послуг для членів громади.

Gabriel Chanan [20, 21] класифікує участь людей в місцевому управлінні за такими ознаками: перша форма — безпосередня, активна громадська діяльність, яка реалізується на добровільних, волонтерських засадах; друга форма — опосередкована, пасивна громадська активність, яка набуває сили через створення різного роду представницьких комітетів (груп) в конкретних напрямках програм розвитку. Слід зазначити, що перша, низова форма залучає до себе більш широкі верстви місцевого населення, в той час як друга, більш просунута та складна — розрахована переважно на соціально активний прошарок людей, так званих «соціальних підприємців». Докладніше про це мова піде далі. Розглянемо зараз нетривіальне питання співвідношення понять «місцеве населення», «резидент», «мешканець» з поняттям «комунальний, громадський сектор». Якщо вони тотожні, то — чому? Якщо різні, то — в чому є ця різниця?

Таблиця. Ієрархія активності членів громади

Форма (тип) залучення (участі)	Соціальна група (частина громади)	Частка населення, %
Партнерські стосунки з представниками комунального сектору	Обрані від комунальних груп представники громади	0,1
Форум (зібрання) представників комунальних груп	Обрані (призначені) представники комунальних груп	1
Регулярна активність, впливовість на діяльність комунальних груп	Високо мотивовані, соціально активні люди (соціальні підприємці)	5
Випадкова активність в діяльності комунальних груп	Люди, що бажають допомоги, але за звичай не активні	10
Допомога соціально виключеним людям в намаганні бути залученими	Уразливі та виключені з соціального життя люди	10
Пасивне використання комунальних груп без активної допомоги	Частина громади (постійно зростає)	40
Користування від загального місцевого поліпшення	Потенційно -- вся громада	100

Аналіз доводить, що комунальний, громадський сектор є тільки більшою, чи меншою за обсягом, але складовою частиною місцевого населення. Ця складова включає в себе соціально активні, ініціативні групи, організації, індивіди. Решта населення чекає від комунального сектору певних послуг, на розвиток контактів та допомогу, поширення інформації, артикуляції потреб, використовує його для самозабезпечення, соціального включення, досягнення вищого рівня згуртованості, зменшення нерівності та соціальної стратифікації.

Слід зазначити важливість розуміння представниками окремих груп, організацій більш широкого розуміння ними свого призначення: не стільки представляти інтереси, цінності виключно своїх груп в конкретних напрямках, скільки через захист цих інтересів забезпечити представництво спільних для всього громадського сектору цінностей в широкій палітрі векторів, пріоритетів суспільного розвитку. Такій підхід має базуватися на певних принципах, які сповідаються представниками громадського сектору. Серед найбільш важливих визначаються принципи мобільності та стабільності [20].

Нижче надаються (в якості прикладу) цілі діяльності представників територіальної громади одного з районів Південного Уельсу в напрямку забезпечення стратегії відновлення [21]:

- * Сприяти резидентам ідентифікувати та чітко визначити потреби та інтереси

- * Сприяти резидентам приймати участь в соціальному, економічному, культурному та інвайроментальному відновленні

- * Підвищити навички та впевненість резиде-

нтів в самопомозі

- * Розвивати місцеву економіку на стійкій основі

- * Підвищити вартість духовного та культурного надбання резидентів

- * Підвищити імідж місцевості та громади

- * Встановити стабільні партнерські стосунки між резидентами, громадським, волонтерським та приватним секторами місцевого суспільства

Подальший розвиток запропонованої в [12] методології приводить автора [20, 21] до іншої схеми — піраміда участі (participation pyramid). Відмінність схем ґрунтується на тому факті, що кількість населення, активних до різних форм участі, зменшується в напрямку більш складних типів залучення. Таблиця, що подана нижче, ілюструє цю залежність.

Серед позитивних факторів активної громадської позиції людей слід визначити як персональні, так і суспільні. До персональних можна віднести: розвиток вмінь, підвищення рівня впевненості у власних силах, отримання нових знань, самореалізація, соціальне включення. Суспільно важливі позитивні фактори підвищення активності громадян включають в себе: запровадження принципів справедливості, рівності, громадських прав в суспільне життя; підвищення рівня впливовості місцевої громади у взаємостосунках з іншими суб'єктами суспільства; впевненість в соціальному захисті на безпеці життєдіяльності; створення сприятливих (в широкому розумінні) умов для життя.

Зміцнення громадського, комунального сектору територіальної громади відбувається

тільки завдяки просуванню, еволюції людей вздовж піраміди участі від пасивних до активних форм. Завдання місцевих влад в цьому напрямку і визначається в заохоченні, сприянні становленню та розвитку активного сектору місцевого суспільства, створенні умов для реалізації так званої мікро-соціальної єдності, згуртованості людей. Розвиток взаємних обов'язків людей один до одного щодо спільних зусиль, намагань та дій в напрямку забезпечення спільних цінностей — основа зміцнення когезії, згуртованості мешканців. На підставі проведених досліджень, Gabriel Channan [21] рекомендує до використання 26 факторів, що визначають інтегральний індекс залучення громадян до суспільно важливих справ. Вони систематизовані по трьох групах (кластерах): мешканці (все населення), громадський сектор (громадські організації, волонтерські групи та їх представники), місцева влада (представницька, виконавча, окремі служби). Такі індикатори мають використовуватись як з метою визначення рівня активності громадян, так і в напрямку визначення найбільш впливових чинників.

Таким чином, підсумовуючи, наголосимо, що активна, свідомо позиція громадян, наявність та впливовість громадського сектору є важливим і, в одно час, другим з визначальних чинників перетворення місцевого населення, сукупності мешканців чи резидентів, в нову якість — місцеву громаду.

В. Характер взаємодій. Нарешті, розгляне-

Література

1. Конституція України. — К.: Феміна, 1996. — 64 с.
2. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 245/96-ВР.
3. Концепція адміністративної реформи в Україні. — К.: Інститут політичних і етнологічних досліджень НАН України, 1997.
4. Юрій Сурмін. Місцеве самоврядування та громадянське суспільство: нові тенденції розвитку. — К.: Інститут політичних і етнологічних досліджень НАН України, 2000. — с. 123-134.
5. Василь Кравченко. Місцеві фінанси України. Навчальний посібник. — К.: Т-во Знання, КОО, 1999. — 487 с.
6. Юрій Наврузов. Місцеві влади в контексті загальних тенденцій децентралізації та адміністративного реформування / Децентралізація державного управління, досягнення та невдачі місцевих влад. — Дніпропетровськ: Центр економічної освіти, 1998. — с. 17-21.
7. Наврузов Ю.В. Ідеї громадянського суспільства — у фокус адміністративної реформи місцевого управління сучасним містом. — Дніпропетровськ: Центр економічної освіти, 1999. — с. 10-11.
8. Социологический энциклопедический словарь / Редакция Киевской группы. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 488 с.
9. Философский энциклопедический словарь. Составители Е. Ф. Губский, Г. В. Короблева, В. А. Луценко. — М.: ИНФА-М, 1997. — 576 с.
10. Юрій Наврузов. Службове підприємництво в муніципальному управлінні / Децентралізація державного управління; досягнення та невдачі місцевих влад. — Дніпропетровськ: Центр економічної освіти, 1998. — с. 129 — 150.
11. Володимир Пархоменко. Проблеми місцевого самоврядування в Україні. — К.: Інститут демократії ім. Пилипа Орлика, 1999. — 252 с.
12. Danny Burns, Robin Hambleton, Paul Hogget. The Politics of Decentralization in the UK. — MACMILLAN, 1994. — p. 304.

мо третій фактор, який на нашу думку визначає сутність категорії «громада» — характер взаємодій, що домінують у взаємовідносинах між індивідами, групами індивідів, організаціями та установами місцевого громадянського суспільства. Поняття «соціальних інтеракцій», взаємодій між елементами громади, вимагає спеціального аналізу і має повернути до себе більшу увагу. Враховуючи складність цього поняття, спробуємо в цьому дослідженні визначити тільки загальні риси, певні грані, індикатори, на підставі яких доцільно проводити більш ґрунтовний аналіз.

Широко відомою в світовій літературі [див., наприклад 12] є так звана концепція «чотирьох сі» (four Cs: clients, customers, consumers, citizens). Завдяки запропонованій класифікації кожен з індивідів може бути послідовно розглянутий як клієнт, замовник, споживач та громадянин. Визначимо найбільш характерні риси членів громади відповідно до цієї класифікації.

Кожен індивід використовує послуги, які пропонуються певними місцевими провайдерами. В цьому розумінні він є клієнтом цих служб. Відповідно до сегментування ринку послуг, утворюються групи клієнтів одного сегменту послуг. Індивідуум, чи групі осіб, що розглядаються як **клієнти**, генерують, визначають суспільні **інтереси** в сфері використання громадських послуг. Характер взаємодій між клієнтами та провайдерами базується на професійному відношенні до якісного та своєчасного задоволення суспільних інтересів.

Одна з домінуючих сьогодні парадигм суспільного управління полягає в тому, що індивід визначається активним учасником процесу прийняття рішень. Це означає, що кожен індивід має право на доступ до послуг для себе. Що цікавить індивіда, це не тільки отримання послуг, а й можливість впливати на процес прийняття рішень певного кола потреб. Необхідно встановити «правила суспільного життя», забезпечити їх дотримання, створити умови для фізичного досягнення та невдачі місцевих влад. Це означає, що кожен індивід має право на доступ до послуг для себе.

Одна з домінуючих сьогодні парадигм суспільного управління полягає в тому, що індивід визначається активним учасником процесу прийняття рішень. Це означає, що кожен індивід має право на доступ до послуг для себе. Що цікавить індивіда, це не тільки отримання послуг, а й можливість впливати на процес прийняття рішень певного кола потреб. Необхідно встановити «правила суспільного життя», забезпечити їх дотримання, створити умови для фізичного досягнення та невдачі місцевих влад. Це означає, що кожен індивід має право на доступ до послуг для себе.

Як споживачі (індивідуальні або колективні) громади визначають попит на ту чи іншу послугу (товар, продукт). Який характер набуває взаємодія в такому випадку? Очевидно, що громада (товарів, продуктів) мають реагувати на зміни в попиті, завойовувати «чужих» споживачів та охороняти «своїх». Немає нічого несподіваного в тому, що відносини конкуренції між виробниками ідуть на користь споживачам. В цьому

13. Paul Hirst. There is an Alternative. — *Chartist*, 1992, #137. — pp. 30-31.
14. Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем / Под общей ред. Е.Б.Кубко. — К.: Юринком, 1997. — 192 с.
15. Alan Lawton. Ethical Management for the Public Services. — Open University Press, 1998 — p. 168.
16. Service First: the new charter programme. — Service First, Cabinet Office, London, 1998. — p. 74
17. Jane Steele. Wasted Values: Harnessing the Commitment of Public Managers. — Public Management Foundation, 1999. — p. 56.
18. Yuri Navruzov, Aidan Rose, Wendy Shelley. Role Partnership in Modern Local Government. — 8-th Annual NISPAcee Conference, Budapest, April 13-15, 2000. — 12 p.
19. Закон України «Про державну службу», № 3723 — XII від 16.12.93.
20. Gabriel Chanan. Active Citizenship and Community Involvement: Getting to the Roots. Discussion Paper. — European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 1997. — p. 43.
21. Gabriel Chanan. Local Community Involvement: A Handbook for Good Practice. — European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 1999. — p. 57.

**ЛАПИЦКАЯ С.Ю.
АНАЛИЗ ИНСТИТУТА БАНКРОТСТВ
НА УКРАИНЕ**

Экономика Украины в целом и промышленный сектор в частности, находится в данный момент в глубоком структурном кризисе. Уже на протяжении почти десяти лет наблюдаются попытки бороться с падением ВВП косметическими реформами, которые не дают и не могут дать ожидаемого результата.

Среди наиболее актуальных проблем современной украинской экономики — проблема банкротства и применение названной процедуры к предприятиям-должникам, что объяснимо многими объективными причинами. Но существенные изменения произошли недавно, после принятия ВС Украины Закона «О банкротстве», вступившем в силу с 1.07.92 г. для всех субъектов предпринимательской деятельности, а для с/х предприятий — с 1.01.93 г., с изменениями и дополнениями последующих годов. Поэтому остановимся более конкретно на анализе состояния института банкротств в Украине.

В прежних условиях административно-командной системы украинская система банкротств не признавалась высшими эшелонами власти. Считалось, что банкротство характерно только для стран, где существует эксплуатация одних людей другими, а общественная форма собственности исключает всякую эксплуатацию и неплатежеспособность (банкротство) юридических и физических лиц. На самом деле все было иначе: большая часть предприятий несла убытки, ощущая потребность в дополнительных ресурсах. В число банкротов попадали не только с/х, но и промышленные предприятия (особенно угольной промышленности, которые ежегодно получали астрономические дотации). Но в официальных источниках они назывались не «банкротами», а мало-рентабельными, убыточными или нерентабельными. Дела о банкротстве не рассматривались и соответствующего закона не существовало. Например, в 1980 г. в Украине насчитывалось 7016 колхозов, 1843 из них работали убыточно в сфере растениеводства, а 5030 — в животноводстве. Не лучшей была ситуация и в совхозах: из 1265 убыточными были 427 совхозов (33,8%).

В условиях формирования и становления рыночных отношений банкротство явление реальное и экономически обоснованное. Украинские производители столкнулись с комплексом экономических проблем, которые часто не оставляют шансов на улучшение финансового положения предприятия. Статистические данные свидетельствуют, что без глубокой либерализации государственной политики в сфере налогообложения, промышленной реформы, приватизации, поддержки предпринимательства и формирования фондового рынка не стоит рассчитывать на улучшение экономической ситуации в Украине. Наиболее влияет на финансовое состояние предприятий кризисное состояние украинской экономики.

*Лапицкая Светлана
Юрьевна — доцент
кафедры экономической
теории и
государственного
регулирувания
экономики Академии
таможенной службы
Украины, кандидат
экономических наук*

Прежде всего это негативная тенденция падения производства, которая продолжается и сегодня. Так объемы промышленного производства в 1996 г. составили 50% к выпуску 1990 года и 58 % — 1985 г. Наибольшее падение объе-

мой промышленности — 24%, продукции машиностроения — 30%. Поэтому сейчас и наблюдается рост убыточных предприятий в некоторых отраслях промышленности (см. табл.1).

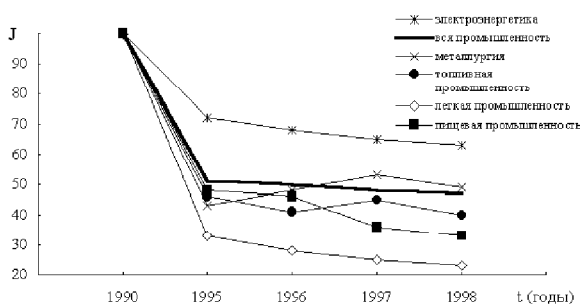
Тенденция снижения индексов промышлен-

Таблица 1. Убыточные предприятия в отдельных отраслях промышленности [2]

Промышленность	в % к числу 1994 г.	в % к числу 1995 г.	в % к числу 1996 г.
Транспорт	7	10	29,3
Строительство	5	10	31,7
Промышленность	7	12	30
Реализация	5	10	"
Коммунальное хозяйство	27	34	"

мов производства отмечалось по производству строительных материалов — 25%, товаров лег-

Таблица 2. Индексы промышленной продукции [3]

ного производства продолжается (табл. 2).

Если ко всему прочему добавить еще проблемы общеэкономического характера (инфляция, негативная рыночная конъюнктура, кризис неплатежей, нехватка инвестиций и менеджмента, высокая доля бартера, жесткая международная конкуренция), то становится понятным почему производство промышленной продукции в Украине выражено в таких незначительных объемах (табл. 3).

К основным факторам, которые влияют на финансово-хозяйственную деятельность предприятий и угрозу банкротства, необходимо отметить:

Таблица 3. Объем реализованной продукции по основным отраслям промышленности за 1998 г. [4]

Сектор	Объем продукции, млн. грн.	Из него на бартере	
		млн. грн.	%
Промышленность	75435,3	32054,9	42,5
Электроэнергетика	12343,7	5913,1	47,9
Топливная промышленность	9097,8	5262,8	57,8
Черная металлургия	19128,7	7803,9	40,8
Цветная металлургия	1206,9	244,3	20,2
Химическая промышленность	5220,1	2409,4	46,2
Машиностроение и металлообработка	10743,9	4604,6	42,9
Деревообрабатывающая	1142,6	555,3	48,6
Промышленность стройматериалов	2077,3	1367,5	65,8
Легкая промышленность	1156,9	462,6	40,0
Пищевая промышленность	11058,9	2737,6	24,8

— политическую нестабильность;
 — несовершенство законодательства в сфере хозяйственного права (частые изменения в законодательстве, высокий уровень налогообложения, неблагоприятные условия экспорта-импорта). Действующие ныне документы не в состоянии регулировать нюансы механизма банкротства.

— замедленное развитие науки и техники. Украинские производители неохотно относятся к внедрению новых достижений, особенно из-за отсутствия ресурсов.

— несовершенство ценового механизма. Эта причина значительно повлияла на отрасли с быстрой окупаемостью инвестиций — перерабатывающую и легкую, а также животноводство и птицеводство и т. д. Поэтому сегодня необходимо принятие Закона «О паритетности цен», который уже давно существует на Западе. Кстати, этим путем пошло и правительство России. В марте 1999 года оно приняло Постановление «О ценовой политике в АПК», согласно которому теперь в с/хозяйстве используются гарантийные закупочные цены.

— существование колоссальной взаимной задолженности предприятиями между собою, банкам, бюджету и другим институтам. С технической точки зрения (по действующему зако-

нодательству) большая часть украинских предприятий финансово не платежеспособны, т. е. банкроты. Про объемы обоюдной задолженности предприятий один другому свидетельствуют следующие данные (табл. 4). Таким образом, сегодня финансовое состояние предприятий Украины ухудшается, что еще более усиливает углубление экономического кризиса (табл. 5).

— наличие чисто украинской экономической ментальности, общее отрицательное отношение к процедуре банкротства субъектами предпринимательской деятельности, психологическое принятие процедуры банкротства как персональной трагедии.

В Украине кредиторы, как правило, получают в собственность имущество, цена которого не соответствует его рыночной стоимости. Причин тому много. Среди основных — неурегулированность правоотношений в процессе отчуждения государственного имущества и порядка погашения задолженности. Именно из-за этого в основном и возникает задолженность по зарплате, платежам в бюджет и Пенсионный фонд.

Кроме того, отдельные руководители хозяйственных объединений владея большими пакетами акций уклоняются от управления объединением (организацией), вследствие чего возни-

Таблица 4. Дебиторская и кредиторская задолженность между предприятиями Украины на 1 декабря 1998 года

Статья	Дебиторская				Кредиторская			
	всего		просроченная		всего		просроченная	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
Всего по Украине:	101618,0	100,0	72445,0	00,0	134310,5	100,0	97787,5	00,0
за товары, работы, услуги	77849,2	76,6	59083,7	81,6	83524,0	62,2	62438,6	63,9
с векселей	3193,8	3,1	1461,1	2,0	4797,3	3,6	1899,1	1,9
за оплату труда	*	*	*	*	6663,9	5,0	5633,2	5,8
с персоналом по другим операциям	369,8	0,4	216,2	0,3	*	*	*	*
с бюджетом	2473,8	2,4	1326,1	1,8	13001,7	9,7	10720,3	11,0
с авансов	2298,5	2,3	1353,9	1,9	3018,3	2,2	1686,2	1,7
перед участниками	293,8	0,3	120,2	0,2	274,8	0,2	110,1	0,1
по страхованию	*	*	*	*	6144,6	4,6	5424,2	5,5
с дочерними предприятиями	4655,1	4,6	2558,1	3,5	5317,7	3,9	2928,0	3,0
другая задолженность	8965,2	8,8	5667,1	7,8	7899,0	5,9	4233,3	4,3

Таблица 5. Финансовые результаты деятельности экономики Украины за январь-ноябрь 1998 г. (млн. грн.) [5]

Сектор	Прибыль, убыток (-)	Прибыльные предприятия		Убыточные предприятия	
		%	прибыль	%	убыток
Всего	8385,0	48	16558,7	52	8173,7
Промышленность	3215,7	45	8652,2	55	5436,5
Транспорт и связь	3637,3	42	4175,7	58	538,4
Строительство	529,1	48	770,8	52	241,7
Торговля и питание	-343,1	47	412,9	53	756,0
Поставки и реализация	2,0	39	161,8	61	159,8
Заготовки	23,6	42	62,3	58	38,7
Коммунальное хоз-во	-90,2	50	535,3	50	625,5
Бытовое обслуживание	1,1	49	31,1	51	30,0

кает ряд проблем, которые и ведут к банкротству.

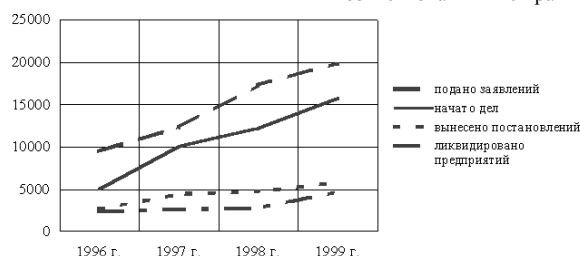
На платежеспособность влияют действия отдельных финансовых посредников, которые скупают акции на аукционах с целью перепродажи их по повышенной цене, забывая, что основой увеличения капитала есть материальное производство, а не финансовые манипуляции через посреднические операции, которые со временем приводят к банкротству. Некоторая часть украинских предприятий является потенциальными банкротами. При этом становятся банкротами не только отдельные субъекты хозяйствования, а и целые отрасли национальной экономики. Возьмем, например, сельское хозяйство. Отрасль на протяжении трех лет находится в условиях финансового кризиса и 88% с/х предприятий завершили 1998 год с убытками. Превышение кредиторской задолженности над дебиторской превысило 10 млрд. грн. Подвержены банкротству и предприятия, и коммерческие банки. Достаточно сказать, что в 1998 году насчитывалось около 50% промышленных и более 90% с/х убыточных предприятий [7]. Среди нерентабельных были предприятия разных форм собственности: частной, кооперативной и государственной. Многие из них не платили налоги и получали финансовую помощь через дотации, субсидии или реструктуризацию долгов и т.д. При этом количество прибыльных предприятий из года в год уменьшается, а убыточных — возрастает.

По данным Агентства по вопросам банкротства, а не Государственного комитета статистики, который такой информации, к сожалению не имеет, география банкротств достаточно расширена. Банкроты есть в каждой области. Так в 1998 г. наибольшая их часть была сконцентрирована в Киеве — 991 и в областях: Донецкой — 430, Винницкой — 253, Днепропетровс-

кой — 248, Луганской — 229, Сумской — 188, Харьковской — 225, Одесской — 155, Львовской — 1185. Кроме того, в перечисленных областях насчитывалась большая часть потенциальных банкротов, от которых не поступают средства в госбюджет. В 1998 г. не поступления в бюджет составили только по Донецкой области 231,6 млн. грн. А общая сумма расходов бюджета от обанкротившихся предприятий за 1998 год составила 172,8 млн. грн.

Задолженность перед бюджетом предприятий, на которые поданы в арбитражные суды заявления о признании их банкротами, на начало 1999 г. составила 904,2 млн. грн. Стано-

Рис.1 Динамика дел о банкротстве субъектов хозяйствования в Украине

вятся банкротами и большие и малые предприятия. Достаточно ссылки, например, на ОАО «

Предприятия-банкроты	По количеству арбитражных дел, %	В денежном выражении %
1. Предприятия, основанные физическими лицами	61,4	50,2
2. Открытые акционерные предприятия	4,9	13,8
3. Арендные предприятия	0,3	0,2
4. Министерства АПК	1,0	1,4
5. Минпром-политики	0,3	4,8
6. Предприятия местного назначения	2,0	1,6
7. Другие министерства и госкомитеты	0,8	1,0
8. Другие предприятия	29,3	27,0

Запорожский алюминиевый производственный комбинат» в Запорожской области с численностью коллектива 7092 чел., долг которого в 1998 г. составил 363175 тыс. грн., а сумма убытка на 01.01.99 г. — 187325 тыс. грн. Не лучше идут дела

Таблица 7. Структура оборотных средств экономики Украины (в %) [9]

	Года					
	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Оборотные средства в том числе:	100	100	100	100	100	100
— товарно-материальные ценности	48,5	46,9	44,2	42,0	36,4	27,3
— товары погруженные, и предоставленные услуги	26,9	13,0	17,0	22,3	11,6	6,7
— средства	7,0	6,6	5,9	2,1	1,8	1,6
— дебиторы	14,1	28,6	28,3	29,1	47,5	60,0
— другие оборотные средства	3,5	4,9	4,6	4,5	2,7	4,4

и у ОАО «Токмацкий штамповальный завод» в этой же области. В 1998 году тут сумма убытка достигла 10604 тыс. грн. 8. Примеры можно приводить и далее.

Среди «лидеров» убыточных предприятий, которые являются потенциальными кандидатами в банкроты, находятся: ОАО «Облагрохим» (г. Херсон; убытки в 1998 г. превысили 2,5 млн. грн.), ОАО «Конвеер» (г. Львов; убытки на тот же период составили 2,0 млн. грн.), ОАО «Харьковоблагропостав» (убытки — 1,3 млн. грн.). Более расширенная структура банкротств представлена на рис. 1 и в табл. 6.

Таблица 6. Структура должников бюджету и государственных централизованных фондов, признанных арбитражными судами банкротами на 01.01.99

Благодаря либерализации цен, налоговой и финансово-кредитной политике, сегодня в стране лишь 20% предприятий работает нормально. Все эти факторы существенно изменили структуру оборотных средств (табл. 7).

Из табл. 7 видно, что за последние годы в структуре оборотных средств произошли существенные изменения: в ТМЦ вложено 27,3% от их общей суммы, а в дебиторскую задолженность привлечено 60,0%. Последняя возросла по сравнению с 1993 г. в 4,2 раза. При этом использование оборотных средств 1993 г. было более эффективным.

В связи с выше изложенным следует отметить, что Украине необходима санация большинства предприятий, которая как система социально-экономических мер, направленных на оздоровление финансов предприятий-банкротов, совершается следующим образом:

* погашение долга;

* соединение убыточных предприятий с финансово крепкими;

* реоформление краткосрочных кредитов в долгосрочные;

* выпуск ценных бумаг;

* продажа имущества должника или аренды;

* репрофилирование предприятия;

* льготные кредиты и льготы по налогам;

* снижение номинальной стоимости старых акций и т. д.

В отдельных регионах Украины применяются различные методы санации и заметны некоторые сдвиги. Так, в Черновицкой области за 1998 г. количество банкротств уменьшилось на 15, а Житомирской — в 2 раза; практически не возрастает количество банкротств в Хмельницкой области. Но общую тенденцию увеличения неплатежеспособных предприятий в Украине это не изменяет. Возрастает нагрузка на арбитражные суды. В 1998 г. ими было принято постановлений на 110,2% больше, чем за 1997 г. Санацию в агрокомплексе планировалось провести за счет бюджетных ассигнований на безвозвратной основе. Но она была проведена путем взаимозачета долгов. Стоимость зачета расходов лишь на объекты сельской социальной сферы достигла в 1998 г. 650 млн. грн. Взаимозачет проведен и по другим расходам. Общая сумма расходов составила 1,4 млрд. грн. или 78% от расходов, запланированных государственным бюджетом.

В Украине в 1998 г. предприятиям АПК санационные средства выдавались на безвозвратной основе на возмещение стоимости работ, связанных с ликвидацией стихийных бедствий, расходов на строительство, содержание объектов социальной сферы, а также на обновление платежеспособности предприятий, связанных с использованием общегосударственных про-

грамм. Государственная поддержка АПК применяется широко и на Западе. Например, часть средств на АПК в ВВП Новой Зеландии составляет 0,1%, в Финляндии — 4,1%, в США — 1,5%.

В условиях становления рыночных отношений важное значение приобретает регулирующая роль государства в формировании отношений собственности, для чего нужно иметь соответствующую законодательную базу. Новая история института банкротств в Украине началась с апреля 1992 г., когда ВС принял Закон Украины «О банкротстве». Исходной направленностью закона было стимулирование процессов приватизации, формирование общих основ функционирования предпринимательской среды. Время и опыт убедили нас в несовершенстве этого законодательного акта: он не соответствует требованиям сегодняшнего дня, процедурный механизм лишь контурно описывает процессуальные аспекты института банкротства, отрицательно влияет на его практическое применение. Кроме того, закон направлен не на санацию и улучшение платежеспособности предприятий, а на их ликвидацию. Рассмотрение дел обычно затягивается на несколько месяцев и кредитор сам оказывается на уровне банкрота, т. к. чаще всего оплатить его расходы нечем, поскольку основные фонды должника скорее всего изношены, оборотных средств нет, а доходы мизерные. Сегодня возбуждено много дел о банкротстве 10. В среднем лишь около 40% дел заканчиваются определением должника банкротом. Эта статистика не соответствует состоянию дел в экономике (см. табл. 6).

Увеличилась практика вынужденных отказов суда начинать и доводить дело до конца больших и регионально важных государственных или приватизированных предприятий. Ограничению количества судебных исков в Украине содействует и высокая ставка государственного налога (пошлины 5%) от суммы иска в делах о банкротстве. Достаточно распространена практика утаивания реальной финансовой неплатежеспособности под завышенной стоимостью активов. Некоторые государственные чиновники обращают внимание на случаи специальной самоликвидации предприятий 11. Как пример, такие предприятия незаконными методами скапливают значительные объемы средств

Примечания

1. См. Статистический сборник «Украина в цифрах в 1996 г.».
2. Рассчитано по данным сборника «Финансы Украины за 1996 г.».
3. По данным Государственного комитета статистики Украины.
4. По данным Государственного комитета статистики Украины.
5. По данным Государственного комитета статистики Украины.

и материальных ценностей и избегая ответственности объявляют себя банкротами. Такие действия рассматриваются как «фиктивное банкротство». Не используются и альтернативные методы влияния, например, разрыв контрактов с руководством предприятий, которые имеют недоимку и находятся под угрозой банкротства.

Результаты проведенного анализа свидетельствуют, что отсутствие в Украине санаторов обусловлено также не совершенностью налогового, финансово-кредитного, ценового и таможенного законодательства, отсутствием закона про санацию и банкротство предприятий. Создание же самого института санаторов даст возможность проводить санацию различными методами, сгладить кризис, ускорить экономическую стабилизацию и улучшить финансовое состояние предприятий.

Какие же изменения произошли или намечаются в сфере банкротства в Украине? 30 июня 1999 г. третья сессия Верховного Совета Украины XIV созыва приняла в новой редакции Закон Украины «Про внесение изменений к Закону Украины «О банкротстве». Благодаря этому появилась реальная возможность финансового оздоровления неплатежеспособных предприятий, возвращения долгов кредиторам, привлечения реальных инвесторов путем применения процедуры банкротства. Закон дает возможность должнику проводить расчеты по своим обязательствам разными способами. Внедряются новые подходы к проведению реорганизации предприятия-должника. Кредиторы получают шанс вернуть свои средства в больших размерах, чем при ликвидации должника. Начиная с 1.01.2000 г. (для с/х работников — с 1.01.2004 г.) основными действующими лицами в арбитражных судах, кроме кредиторов и ответчиков, станут распорядители имущества, руководители санации или ликвидаторы. Законом намечено применение следующих этапов процедуры банкротства:

- * распоряжения имуществом должника;
- * мирное соглашение;
- * досудовая санация, включая реструктуризацию предприятия-должника;
- * ликвидация должника, определенного банкротом.

Таким образом, право подачи искового заявления будут иметь не только кредиторы, но и сам должник.

Шестой раздел закона регламентирует особенности банкротства отдельных категорий субъектов предпринимательской деятельности, а именно: крупных предприятий, сельских хозяйств, страховых организаций, а также граждан-предпринимателей. Банкротство же коммунальных банков будет регулировать Закон Украины «Про банки и банковскую деятельность». Статьей 52 Закона предусматриваются особенности банкротства отсутствующего должника, согласно которой суд назначает ликвидатором

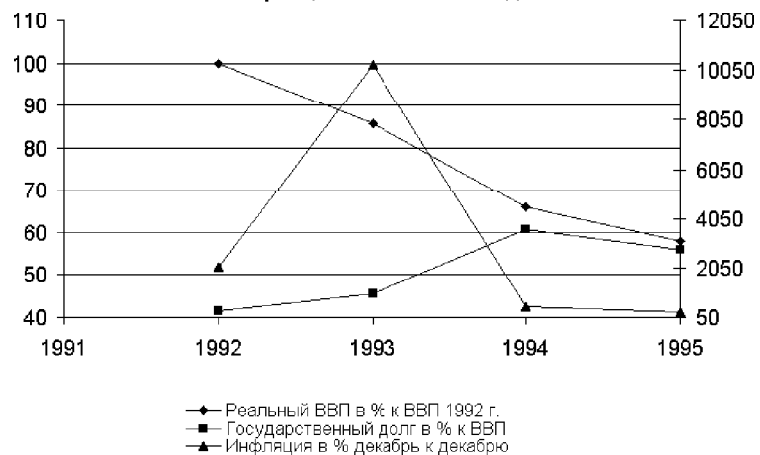
6. Без совместных с/х и малых предприятий.
 7. См. Положенко Д.Б. Фінансова політика перехідної економіки // Фінанси України. — 1999. — № 8. — С.4-5.
 8. По данным Агентства по вопросам банкротства.
 9. По данным Государственного комитета статистики Украины.
 10. А.Тарасенко. Банкротство — не трагедия, а оздоровление предприятия // Діловий вісник — 1999 р. — № 4 (59) — С. 10.
 11. Бланк И.А. Стратегия и тактика управления финансами. — К.: Итем ЛТД, — 1998. -С. 324.
- Литература
1. Закон України «Про банкрутство» // Відомості ВР України.— 1992 р. — № 31.
 2. Бобрышев А., Кузенков А. Планирование и банкротство — понятия совместимые// Хозяйство и право. — 1999 — № 5. — С. 88-95.
 3. Друкер П. Як забезпечити успіх у бізнесі: Новаторство і підприємництво. — К., 1994. — С.125.
 4. Ковалев Д. Экономическая безопасность предприятия // Экономика Украины. — 1998. — № 10. — С. 48-53.
 5. Макконнелл К., Брю С. Економіка: принципи, проблеми і політика: Пер. з англ. — К., 1993.
 6. Методика проведення поглибленого аналізу фінансово-господарського стану неплатоспроможних підприємств // Галицькі контракти. — 1997. — № 40. — С. 47-58.
 7. Петленко Ю.В. Механізм банкрутства підприємств // Фінанси України — 1998. — № 2. — С. 67-72.
 8. Плиса В.Й. Зміцнення фінансової сталості підприємства //Фінанси України. — 1999. — № 5. — С. 86-91.
 9. Положенко Д., Варгіч С. Банкрутство і шляхи його подолання // Вісник НБУ — 1999. — № 10. — С. 59-64.
 10. Скворцов М.Н. Як запобігти банкрутства підприємства — К., Будівельник, 1995. — 143 с.
 11. Тарасенко А. Банкрутство — не трагедия, а оздоровление предприятия // Діловий вісник — 1999. — № 4. — С. 10.
 12. Тинний І.В. Становлення інституту банкрутств підприємств в Україні // Фінанси України. — 1999. — № 8. — с. 40-50.
 13. Холод З., Чорняк О. Прогнозування банкрутства підприємств // Бизнес-Информ. — 1996. — № 18. — С. 23-25.
 14. Шевеленко С.Д., Федів І. Підприємництво і підприємницька діяльність : Навчальний посібник / За ред. В.В. Сопка. — К.: Вища школа, 1997. — С. 100-107.
 15. Экономика предприятия / Под. ред. А. Волкова. — М.: Инфра — С. 401-415.

**ПРИЙМУК М.А.
ВЕКСЕЛЬНОЕ ОБРАЩЕНИЕ В
УКРАИНЕ**

За годы своей независимости Украина прошла несколько характерных этапов своего макроэкономического развития.

На этапе 1992-1995 годов правительство проводило мягкую фискальную политику, которая поддерживалась мягкой монетарной [1]. При этом бюджетный дефицит, как правило, покрывался за счет кредитных эмиссий Национального банка а финансировались текущие затраты в том числе и за счет внешних источников. Все эти действия, происходящие на фоне снижения реального ВВП, привели к гиперинфляции см. рис. 1.

рис 1 Сопоставление динамики реального ВВП в ценах 1992 года, государственного долга в % к ВВП и инфляции за 1992-1995 года

Необходимость сдерживания инфляции, стабилизации денежной единицы стали основными причинами, обусловившими переход к следующему этапу развития экономики. Этот переход стал возможным благодаря жёсткой монетарной политике правительства, за период осуществления которой удалось достичь поставленных целей, сдержать инфляцию, ввести национальную денежную единицу и повысить доверие к ней, развить банковскую систему (хотя получаемые ею прибыли в настоящее время очень малы и отсутствует возможность выдачи дешевых кредитных ресурсов, как бюджету, так и реальному сектору экономики.)

В настоящее время стали проявляться негативные последствия такой политики: кризис неплатежей, увеличение задолженности субъектов хозяйствования, как перед государством, так и между собой, сокращение объемов производства, увеличение дефицита государственного бюджета, (имеется в виду реальный дефицит т к заложенный в бюджет 2000 г профицит вовсе не свидетельствует о положительных тенденциях в экономике, а определён необходимостью погашения внешней задолженности). Результат — как видно на рис. 2 снижение всех коэффициентов монетизации.[4] На монетарную и фискальную политику эконо-

Приймук Максим Александрович — директор Информационного агентства А 11

номика отреагировала уменьшением денежной массы. При этом наибольшее сокращение наблюдалось для безналичных денег. Постоянное увеличение удельного веса наличности в общей денежной массе M2 стало закономерным результатом жёстких ограничений, влияние которых не ограничилось относительным сокращением M1 и M2 [2]. Таким образом, наблюдается ситуация, когда объем денежной массы в обращении имеет тенден-

цию к сокращению при увеличении дебиторской, кредиторской задолженности и не может обеспечить нормальное осуществление платежей.

Понятно, что платежи осуществлять необходимо, а отсутствие для этого денежных средств у субъектов хозяйственной деятельности лишь подтолкнуло их к поиску новых возможностей осуществления расчётов и соответствующих инструментов. Такими инструментами стали: вексель, бартер, взаимозачёт, просроченная задолженность, то есть денежные суррогаты, квазиденьги, региональные заменители денег.

Выпуск таких инструментов в обращение несколько смягчает платежный кризис. Сейчас они выпускаются Министерством финансов Украины, региональными властями, банками, крупными предприятиями, фирмами. Возникли параллельные денежные системы второго сорта, компенсирующие нехватку денег НБУЗ.

Вексель как неденежный инструмент получил в Украине широкое распространение. В связи с приобретением им новых функций как средства обращения и платежа возникает ряд его разновидностей, обусловленных особенностями его применения в различных сферах народного хозяйства. При этом, несмотря на низкую ликвидность украинских векселей, они привлекают субъектов хозяйствования как возможность снижения затрат в своей хозяйственной деятельности, так как векселя не только выступают как платежные средства но и являются в то же время дисконтными ценными бумагами, что позволяет реально корректировать цены на товары производителей согласно рыночной конъюнктуре.

Казначейские векселя

Отличительной особенностью казначейских векселей является то, что государство, их выпускающее является, по сути, самым крупным субъектом хозяйственной деятельности. Механизм их действия таков: сначала бюджет погашает векселями свои долги, а потом предприятия используют эти векселя для расчетов с бюджетом. Схему использования казначейских векселей утвердили 6 марта постановлением Кабмина №321. Но особой популярностью среди предпринимателей она не пользуется. Этому есть свои причины:

- * сначала после утверждения по схеме государство решило произвести взаимозачеты бюджетных организаций с поставщиками топлива и электроэнергетики;

- * согласно схеме не предполагается выдача и обращение наличных векселей, то есть для осуществления наличной операции придётся обращаться в «Укрспецфин» и платить большие комиссионные;

- * маловероятно то, что казначейские векселя можно будет опротестовать;

- * рыночную стоимость векселей будет определять «Укрспецфин» хотя для этого лучше всего было бы создать отдельную вексельную площадку.

Здесь, кроме того, возникли две под разновидности казначейских векселей:

Казначейский, переводной вексель. С переводными работают только кредиторы бюджета, а с казначейскими дебиторы.

Векселя пенсионного фонда

Позволяют погашать платежи в пенсионный фонд. В настоящее время не получают широкого распространения, так как здесь налаживается ограничение на то, что они в конечном итоге должны быть погашены с участием денежных средств, предназначенных для выплат пенсий, пособий и т. д., в отличие от других видов векселей, которые чаще всего опосредуют движение товароматериальных ценностей.

Налоговый вексель

Наиболее привлекателен этот вексель для отечественных предприятий, которые занимаются экспортом и импортом товаров. Схема взаимозачетов налоговых векселей является очень эффективной, так как позволяет не отдавать в бюджет то, что завтра им безнадежно задолжает государство. Актуальным также является применение векселей в схемах для погашения задолженности предприятий по НДС, налогу на прибыль. Активную роль здесь играют сами налоговые органы в руках, которых скапливается практически вся необходимая информация обо всех субъектах хозяйствен-

ной деятельности; ими с учетом грамотного анализа ситуации, реализуются возможности по погашению задолженностей по налоговым платежам.

Векселя местных бюджетов

Выпущенные местными органами власти, они, по плану правительства, должны были решить проблему с выплатами заработной платы и способствовать увеличению поступлений в местные бюджеты. Эффект же от их внедрения получился прямо противоположный из-за чего законодательные органы власти несколько раз меняли позицию в отношении векселей местных органов власти на прямо противоположную то разрешая то запрещая их обращение, что с одной стороны и может быть оправдано (чего только стоит инцидент с векселем Житомирской области когда были выписаны простые международные векселя на сумму \$ 6.3 млрд. под залог всего имущества области, даже без согласования с правительством и Минфином в части суммы, количества, целевого назначения.), но с другой стороны свидетельствует об отсутствии единой политики в части неденежных инструментов. В случае с житомирскими векселями тревогу, как ни странно подняли мировые финансовые организации. То, что они и должны были сделать, когда на вопрос об объеме выпущенных в обращение облигаций местных займов, правительство лишь развело руки. Такой информации ни Минфин, ни любой другой центральный орган не имели. А долг местной власти влияет на размер консолидированного государственного долга⁴. В это же время муниципальные облигации с удовольствием использовались для создания разного рода безналоговых финансовых схем и в других областях

Железнодорожные, металлургические векселя, векселя связи, векселя сахаропроизводителей.

Используются в основном для того, чтобы приобретать или продавать продукцию или услуги с дисконтом.

Сейчас мы можем наблюдать такую ситуацию, когда государственные органы власти, с одной стороны, создают сами новые технологии для неденежных расчетов вместе с целыми структурами, такими как Укрспецфин для проведения зачетов предприятий по дебиторской и кредитор-

ской задолженности с бюджетом, Национальный Диспетчерский центр электроэнергетики для работы с энергетическими векселями, а с другой стороны активно пытаются препятствовать работе по неденежным схемам всех остальных субъектов хозяйствования. При этом реально ограничить вексельное обращение органы власти не в состоянии, поэтому они прибегают к силовым методам, не рассматривая проблему в комплексе считая виновными в экономическом кризисе предпринимателей, которые, в свою очередь, отвечают протестующим поведением и начинают объединяться в союзы, ставящие целью ограничить незаконные действия органов власти. Для разрешения той проблемной ситуации, которая сложилась в экономике Украины в виде существования и развития различных зон с неденежными системами расчетов необходимо:

* Больше внимания уделять вопросу пересмотра фискальной политики государства в сторону уменьшения налогового пресса, что позволило бы субъектам хозяйствования делать цены на свою продукцию более гибкими без применения неденежных инструментов, что в конечном итоге, способствовало выполнению доходной части бюджета по налоговым поступлениям

* На микро уровне уже сейчас, не ожидая изменения законодательства и экономической политики, для уменьшения потребности в денежных средствах необходимо больше времени уделять анализу:

- внутренних резервов производства;
- себестоимости и резервам ее уменьшения;
- производительности труда;
- системе организации и оплаты труда.

проводить кризисный менеджмент (для большинства предприятий народного хозяйства) а затем и антикризисное управление направленное на выявление конкурентного преимущества предприятия (если оно присутствует), увеличение рентабельности, изыскание новых возможностей производства согласно изменяющейся рыночной конъюнктуре.

* Необходимо пересмотреть некоторые аспекты той местной монетарной политики, которая осуществляется в настоящее время в части обращения большего внимания не только на поддержание стабильности национальной денежной единицы, сдерживание инфляции, но и на реальный сектор экономики, его потребности, развитие системы кредитования малого и среднего бизнеса, бюджетной та монетарной политики в Украине // Финанси реструктуризации как промышленных, так и сельскохозяйственных предприятий, а не дотированного чуждым членом рынка // Бизнес-Информ — 1999 №7-8 — с.47.

Все эти мероприятия являются далеко не полными, поскольку они не позволяют, с одной стороны, улучшить состояние системы государственных финансов в части увеличения налоговых поступлений, легализации теневого капитала, а с другой стороны возвратят органам власти контроль над экономической системой (так как неденежные инструменты тем и при-

Литература

1. Мітюков І.О., Шаповалова М.М. «Проблеми взаємодії бюджетної та монетарної політики в Україні» // *Фінанси України* — 1999 — №10 — с.3.
2. Бруньов В.В. «Монетизація економіки України» // *Фінанси України* — 1999 — №10 — с.118.
3. Жилієв І. «Демонетизація економіки построение экономики Украины» // *Бизнес-Информ* — 1999 №7-8 — с.47.
4. Муніципальні Облігації перестають бути однією з безплатних форм фінансування місцевої економіки // *Бизнес-Информ* — 1999 №7-1998 р

**ЯКОВЕНКО Ю.Ф., ШЕВЦОВ А.И.
ИНФОРМАТИЗАЦІЯ* И УКРАИНА:
ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ**

Большинство развитых стран в XX веке завершают индустриальный период своего развития и в третьем тысячелетии вступают в новую историческую эпоху, главной особенностью которой является небывалое возрастание роли и значения информации, как в жизни общества, так и в жизни отдельного человека. Компьютеризация и информатизация коренным образом изменяют лицо общества. Организация социума начала трансформироваться в направлении перераспределения реальной власти от традиционных структур к центрам управления информационными потоками. Возросла влияние средств массовой информации. В известной мере можно говорить о переходе к новой информационной цивилизации, в рамках которой уже на наших глазах происходят огромные революционные изменения в формах и организации управления в экономике, политике, социальной и иных сферах, коренным образом изменяются задачи и функции работников, характер и результаты их труда. Информационные ресурсы превращаются в основную ценность общества и государства.

Процесс информатизации развивается стремительно. Возможности быстрого обмена политической, экономической, научно-технической и другой информацией, применение новых информационных технологий во всех сферах и, особенно в производстве и управлении, является несомненным благом. В послевоенную эпоху первыми, кто сумел с немалой для себя пользой воспользоваться плодами «информационной революции», были японцы. Многие исследователи считают, что появление «японского чуда», стремительный рост экономики Страны восходящего солнца, были бы невысказаны без кропотливой и умелой работы с информацией. Особенно это касается информации по новейшим технологиям. Все очевиднее становится возрастающая зависимость национального развития от состояния развития информационных ресурсов. Информационное невежество в наши дни ведет к технологическому банкротству, превращению страны в сырьевую колонию или свалку устаревших технологий, как это происходит сейчас на просторах СНГ.

Однако, подобно тому, как быстрый рост промышленности создал угрозу экологии, а успехи ядерной физики породили опасность ядерной войны, так и информатизация может стать источником ряда серьезных проблем. В мировое инфор-

*Яковенко Юрий
Филиппович —
заведующий отделом
Днепропетровского
филиала Национального
института
стратегических
исследований, кандидат
исторических наук*

*Шевцов А.И. —
руководитель
Днепропетровского
филиала Национального
института
стратегических
исследований, доктор
технических наук*

* Термину «информатизация» (информация плюс автоматика) Лондонский институт информатиков дает следующее определение: «Информатизация занимается теорией, методикой и практикой представления информации преимущественно, но не исключительно, для поддержания профессиональной и академической деятельности. С этой целью она изучает информацию от ее создания до ее использования, а также ее передачу в различных формах и по различным каналам».

мационное пространство смогут войти только высокоразвитые страны с высоким научно-техническим и промышленным потенциалом и достаточным культурно-образовательным уровнем населения. Это дает возможность таким индустриально развитым державам, как США, Япония и др. усиливать свое политическое, экономическое и военное превосходство за счет лидерства в информатизации, осуществлять глобальный информатизационный контроль над мировым сообществом и фактически навязывать свои правила жизни. Государства, не имеющие таких предпосылок всестороннего развития, все дальше отодвигаются на обочину технического и социального прогресса. Уже теперь неравномерность развития грозит противостоянием развитых стран и остального мира, чревата нестабильностью и угрозой конфликтов и новых войн. Целенаправленное воздействие на информационные ресурсы государства со стороны противника может оказать решающее значение в достижении экономического, политического и военного преимущества. Перспективы попасть в такую зависимость и возможность утраты самостоятельности вызывают серьезную обеспокоенность.

Возможности информационного воздействия раньше других оценили военные, рассматривая его как новый вид оружия — информационный. По мнению ряда исследователей средства давления, которые могут быть получены в результате применения информационного оружия, в будущем могут достичь и даже превзойти по эффективности новейшие виды оружия массового поражения, исключая при этом разрушительных боевых действий и сохраняя материальные ценности.

Один из руководителей военного ведомства США заявил: «Задача теперь состоит не в уничтожении живой силы, но в подрыве целей, взглядов и мировоззрения населения, в разрушении социума» [1]. «Информационная война, — утверждает директор информационных войск министерства обороны США, — состоит из действий, предпринимаемых для достижения информационного превосходства в обеспечении национальной военной стратегии путем воздействия на информацию и информационные системы противника с одновременным укреплением и защитой нашей собственной информации и информационных систем. Информационная война представляет собой всеобъемлющую, целостную стратегию, призванную отдать должное значимости и ценности информации в вопросах командования, управления и выполнения

приказов вооруженными силами и реализации национальной политики. Информационная война нацелена на все возможности и факторы уязвимости, неизбежно возникающие при возрастающей зависимости от информации, а также на использовании информации во всевозможных конфликтах. Объектом внимания становятся информационные системы (включая соответствующие линии передач, обрабатывающие центры и человеческие факторы этих систем), а также информационные технологии, используемые в системах вооружений. Информационная война имеет наступательные и оборонительные составляющие, но начинается с целевого проектирования и разработки своей «Архитектуры командования, управления, коммуникаций, компьютеров и разведки», обеспечивающей лицам, принимающим решения, ощутимое информационное превосходство во всевозможных конфликтах» [1].

В настоящее время на Западе на разработку информационного оружия выделены огромные средства — больше, чем на ракетно-ядерные программы. Пентагон уже в 1995 году принял доктрину «информационных войн», которая вместе с доктринами ядерной, биологической и иных войн определяет современный взгляд министерства обороны США на эту проблему. В докладе комиссии, созданной по распоряжению министра обороны и директора ЦРУ США, отмечается: «Уже признано, что сети передачи данных превращаются в поле битвы будущего... Информационные технологии позволяют обеспечить разрешение геополитических кризисов, не произведя ни одного выстрела... Наша политика обеспечения национальной безопасности и процедуры ее реализации должны быть направлены на защиту наших возможностей по ведению информационных войн и на создание всех необходимых условий для воспрепятствования противоборствующим США государствам вести такие войны...» [1].

Поражение в информационной войне навсегда отбросит проигравшие страны на обочину мировой истории. Победители же добьются подавляющего преимущества в информационной и иных сферах, смогут моделировать поведение других стран, заставляя их делать определенные ходы, получают неограниченные возможности управления другими странами.

Как показали проведенные в России исследования повышение ударной мощи ракет зависит не только от новых боеголовок, сколько от новых информационных технологий: финансовые вложения в системы боевого управления в

5-6 раз эффективнее, а в информационные системы ракетно-космической обороны — в 1,5-2 раза эффективнее, чем те же деньги, затраченные на выпуск ядерных боевых блоков [2].

К угрозе информационной войны и разработкам систем противодействия им и систем информационной безопасности в развитых странах относятся с должным пониманием и ответственностью. В ряде стран созданы специальные службы, основной задачей которых является использование и разработка новых средств как ведения информационных войн, так и противодействия им. В США это Агентство национальной безопасности, в Великобритании — Штаб-квартира правительственной связи, в Германии — Немецкая служба национальной безопасности и Агентство национальной безопасности Бундесвера, в Канаде — Управление безопасности связи, в России — Федеральное агентство правительственной связи и информации.

В целях предотвращения угрозы втягивания развитых стран в новую гонку вооружений, как это было уже с ядерным, химическим и бактериологическим оружием, предупреждения возможности создания психотропного оружия и ведения информационной войны, ряд ученых, политических деятелей выступают с инициативами по предупреждению и недопущению развязывания информационных войн. В частности, подкомитет по информационной безопасности Государственной Думы Российской Федерации выступил с инициативой о подготовке международной конвенции о запрещении информационных войн. Через межпарламентскую ассамблею СНГ это стало политической инициативой 9 стран СНГ.

Не меньше тревожит информационно-идеологическая и информационно-культурная экспансия ряда стран, осуществляемая по телекоммуникационным сетям и через средства массовой информации. Универсальность, многовариантность в политической, экономической, военной и иных сферах, радикальность, экономичность и скрытность делают информационное воздействие чрезвычайно опасным. Многие страны вынуждены принимать специальные меры для защиты своих граждан, своей культуры, традиций и духовных ценностей от чуждого информационного влияния. Задача нейтрализации нежелательного информационного воздействия, парирования угрозы его применения рассматривается как одна из приоритетных задач в обеспечении национальной безопасности государств.

Важнейшим условием информационного

обеспечения являются наличие множества информационных источников, их надежность, а также достоверность информационных потоков. Именно доступность и качество информационного обеспечения определяют темпы научно-технического и экономического развития, а уровень обеспечения информацией — успех как государства и общества в целом, так и субъектов общественного и экономического процесса.

В развитых странах мира разработаны и осуществляются государственные программы информатизации общества. Япония приняла такую программу еще в 1969 г. Европейское сообщество с 1982 г. осуществляет «Европейскую стратегическую программу исследований и разработок в сфере информационных технологий и техники». В США Президент Б.Клинтон всемерно поддерживает проекты информационной супермагистрали Internet, число пользователей которой в ближайшее время превысит 1 млрд.

Заслуживает внимания действующая в США система обеспечения сбора и аналитической обработки информации. В ней выделяют такие три составляющие:

* Государственные информационные органы, в частности разведывательное сообщество, учреждения госдепартамента, администрации Президента, Совета национальной безопасности.

* Информационные центры «прямой поддержки», в частности такие учреждения как Rand, Военный университет Национальной обороны и другие.

* Общественные центры «широкой поддержки» такие как Центр стратегических и международных исследований, Американский предпринимательский институт, Фонд наследования, Институт Като, Атлантический совет, Центр национальной политики и другие.

Первая составляющая системы обеспечивает оперативное руководство государством, интересы второй сосредоточены на оперативном уровне, а третья «формирует политический порядок дня», осуществляет стратегическое планирование внешнеполитической деятельности [4].

Следует отметить, что Украина в составе СССР занимала ведущее место в разработке теоретических основ информатики (кибернетика, системотехника, проектирование ЭВМ, теория программирования, машинное моделирование и др.). Институт кибернетики был флагманом в этом направлении научных разработок. Однако на нынешнем этапе общество еще не воспринимает информационные технологии надлежащим образом. Они не востребованы прежде все-

го економікою, а також другими сферами життя і діяльності.

Компьютеризация, открывающая огромные возможности для коренного совершенствования технологических процессов, автоматизации производства во многих отраслях народного хозяйства, других сферах жизни современного общества нередко сводится к использованию компьютеров, главным образом устаревших моделей западного производства, в финансово-кредитных и банковских учреждениях, бухгалтерских службах для учета и контроля за расходованием товарно-материальных ценностей, подготовки все возрастающего потока отчетности в контролирующие и налоговые органы, текущей переписи с вышестоящими организациями, создания малоценных информационных массивов, а нередко для развлекательных компьютерных игр непомерно разросшегося управленческого персонала, а то и как престижные атрибуты интерьеров офисов новых украинцев. Количество же пользователей Internet-ом составляет менее 3% населения Украины, 16% граждан даже не знает, что такое Internet, в то время как количество пользователей в мире достигло 1 млрд.

Несомненно, переход к информационному обществу требует активного государственного вмешательства, скорейшего превращения информатики в непосредственную производительную силу развития общества.

После провозглашения независимости в Украине были созданы Государственный комитет информационной политики и его структурное подразделение — ДИНАУ-Укринформ, соответствующие подразделения в аппарате Совета национальной безопасности, Министерства иностранных дел, Службы безопасности, Министерства обороны, Государственного комитета по делам охраны государственной границы. Деятельность украинских спецслужб в области разведки координирует Комитет по вопросам разведки при Президенте Украины. Постепенно формируется информационно-аналитическая среда Украины. В 1992 г. создан Национальный институт стратегических исследований, являющийся правительственной организацией «для проведения исследований, аналитического прогнозирования и стратегического планирования с целью обеспечения информацией Совета национальной безопасности и обороны и Президента Украины». С 1997 г. работает Национальный институт украино-российских отношений. Научные исследования осуществляют институты АН Украины. Формируются и успеш-

но функционируют независимые информационно-аналитические центры. В Верховной Раде создан Комитет по вопросам свободы слова и информации.

В марте 1999 г. Верховная Рада приняла Национальную программу информатизации, на которую в бюджете 1998 г. было выделено 15 млн. грн., однако в бюджете 1999 г. ассигнования на эту программу не выделялись вообще. В бюджете 2000 г. средства на эти цели также незначительны, хотя состояние информационной структуры в Украине выглядит удручающе: сегодня на 100 жителей приходится 19,2 телефона (в развитых странах 50,85), коммутационное оборудование морально и технически устарело, всего 1,5 млн. телефонных номеров подключены к цифровым АТС. Объемы капиталовложений в телекоммуникационные системы незначительны (4,6%, что составило 201,6 млн. грн. в первом полугодии 1998 г.), в то время как в развитых странах они составляют 13%. Если сохранятся нынешние темпы развития телекоммуникационной инфраструктуры (в 1997 — введено 338 тыс. номеров, в 1998 — 360 тыс.), то европейского уровня Украина сможет достичь не ранее, чем через 30-35 лет.

Концепцией (основами государственной политики) национальной безопасности Украины определены основные возможные угрозы национальной безопасности в информационной сфере. Это прежде всего:

- * невзвешенность государственной политики и отсутствие необходимой инфраструктуры в информационной сфере;
- * медленность вхождения Украины в мировое информационное пространство;
- * недостаточность у международного сообщества объективного представления об Украине;
- * международная экспансия со стороны других государств;
- * утечка информации, составляющей государственную и иную, предусмотренную законом, тайну, а также конфиденциальной информации, являющейся собственностью государства;
- * введение цензуры [9].

Определены также цели политики информационной безопасности Украины.

К ним относятся:

1. Реализация конституционных прав граждан, общества и государства на информацию.
2. Защита информационного суверенитета Украины, в частности, национального информационного ресурса, систем формирования об-

щественного сознания.

3. Обеспечение уровня информационной достаточности для принятия решений государственными учреждениями, предприятиями и гражданами.

4. Надлежащее присутствие страны в мировом информационном пространстве.

Конкретизированы задачи политики обеспечения информационной безопасности:

1. Выявление, оценка и прогнозирование поведения источника угроз информационной безопасности, осуществляемых путем мониторинга в сфере информационной безопасности.

2. Разработка, координация и проведение единой государственной политики в сфере информационной безопасности.

3. Создание и эксплуатация систем обеспечения информационной безопасности.

4. Разработка, координация и внедрение государственной политики в области международных информационных отношений, в частности в направлении формирования имиджа государства [4].

В настоящее время в Украине в основном сформирована система защиты национального информационного пространства. К ним относятся законодательная база деятельности СМИ, которая включает Конституцию Украины и соответствующие законы Украины («Об информации», «О печатных средствах массовой информации (прессе)», «Об информационных агентствах», «О рекламе» и др.). Действует Государственный комитет информационной политики (Указом Президента преобразован в Госкомитет информатики, телевидения и радиовещания), другие органы исполнительной власти. Однако состояние защиты национального информационного пространства еще не отвечает современным требованиям и интересам государства.

Несовершенство действующего законодательства, разночтения в определении понятий и терминов «информационное пространство», «информационные ресурсы», «информационная борьба», «информационная агрессия», «информационная безопасность» и др., объектов и субъектов информационной деятельности, форм и методов информационной борьбы, а также противодействие им, затрудняют организацию работы в информационной сфере.

В обстановке, когда гражданское общество в Украине окончательно не сформировано, Конституция работает далеко не в полной мере, информационное пространство поделено между ветвями власти, представителями большого бизнеса и поддерживающими их политическими

партиями, вокруг СМИ и в них самих продолжают бурлить страсти, в которых применяются как апробированные на западе средства и методы, начиная от покупки «под себя», работы «по заказу», использования подтасовок, очернительства и лжи, экономического удушья, закрытия по мотивам неуютности и убийства журналистов, так и применение так называемых «новых информационных технологий» — начиная от «войны компроматов» до массивного воздействия на умы и чувства людей с целью достижения поставленных целей. Наиболее ярко это проявилось в период избирательных кампаний, когда ведущие телепрограмм, усердствуя в изощренных приемах оболванивания людей, не брезгают подтасовкой фактов и инсценировкой событий, «мочат» политических противников своих хозяев и заказчиков, не брезгуя любыми средствами, в том числе и святейшим правилом журналистов: «не бить и не лизать ниже пояса».

По оценке некоторых политологов никогда прежде ни в России, ни в других странах избирательные кампании, в том числе и по последним выборам в Государственную Думу, не проходили столь грязно и со столь большим количеством нарушений российских законов и общепринятых демократических норм. Два из основных телеканалов — ОРТ и РТР, формально государственных, но реально контролирующихся кремлевской командой и связанными с ней олигархами, почти полностью блокировали основные оппозиционные режиму демократические партии. Столько же массивно и откровенно Кремль поддерживал те партии, которые считал своими.

Добровольный досрочный уход Б.Ельцина с поста Президента вселяет надежду, что в России, наконец, уйдет отвергаемый почти всем народом неэффективный и коррумпированный режим, появится возможность легитимно, без фальсификаций, избрать нового Президента и начать строительство подлинно демократического правового государства [12].

По оценке бывшего Секретаря Совета национальной безопасности и обороны, а ныне советника Президента В.Горбулина в Украине вместо действовавшей ранее цензуры появилась другая разновидность контроля над средствами массовой информации — зависимость от людей, которые вложили деньги в то или иное издание. Финансовый диктат оказался регулятором еще более грубым. Фактически журналистам определяют как темы, так и необходимые оценки освещаемых событий. Все это выдается

за свободу інформації. Достиження демократії, по суті, використовуються проти неї ж самої: «Ми досягли такого стану суспільства, коли свобода преси перешкоджає свободі слова» [13] — вважає В.Горбулін.

Дослідження телеінформаційного простору, проведене правозахисним об'єднанням «Ми», яке очолює народний депутат ВР С.Головатий, свідчить про те, що сьогодні Україна «уже майже повністю перебуває в чужоземній інформаційній блоці, фактично позбавлена власного інформаційного простору, глибоко національних незалежних або опозиційних засобів масової інформації». Зарубіжні олігархи нині контролюють в державі майже 100% національних каналів телебачення, 80% мереж регіонального і кабельного, 50% всіх радіоканалів, 90% центральних газет, 75% рекламного ринку [14]. Основними власниками, інвесторами і керівниками вважаються:

* УТН-1 — Національна телекомпанія, Телерадіокомпанія «Ера» — Б.Березовський (Росія), Б.Бернштейн (Швейцарія), З.Кулик, В.Лешик, В.Рабинович (Ізраїль).

* УТ-2, «1+1» — Б.Березовський (Росія), Р.Лаудер (США), Г.Лучанський (Росія), В.Рабинович (Ізраїль), А.Роднянський, А.Фусман (Німеччина).

* УТ-3, «Інтер» — Б.Березовський (Росія), В.Горбулін, В.Мироненко (Росія), І.Плужников.

* УТ-4, «ICTV» — П.Герей (США), Ю.Плаксюк, М.Фридман (Росія).

* Супутникове телебачення: «СТБ», «ТВ-6» — В.Алістратов, Б.Березовський, С.Лисовський (Росія), В.Пустовийтенко, В.Сивкович.

* Супутникове телебачення «Новий канал», кабельне телебачення — Б.Бернштейн (Швейцарія), В.Гусинський, М.Фридман (Росія), З.Кулик, В.Рабинович (Ізраїль) [14].

Коментарії, як кажуть, надлишкові. Ясно одне, забезпечення інформаційної безпеки держави вимагає уваги з боку тих структур, які входять до складу системи забезпечення національної безпеки України.

За оцінкою керівника програми по моніторингу Європейського інституту СМІ (ЕІСМІ) Д.Реліга українські СМІ «вважалися неспроможними забезпечити об'єктивне висвітлення виборів Президента» [15]. Друковані СМІ, за оцінкою спостерігачів, відображають, перш за все, інтереси фінансових корпорацій.

«Європейський інститут СМІ, — заявив Д.Реліг, — дуже вражений цією ситуацією... Інституту поки не зрозуміло, куди йти Україні, якщо в питанні свободи преси вона йде в протилежному до Європи напрямку». Д.Реліг зауважив також, що свобода СМІ є одним з головних факторів, який буде використаний для тестування майбутнього українського державства. Звіт, складений ЕІСМІ, «вносить свій внесок в рішення Ради Європи про членство України в цій організації» [15].

Представляють інтерес цілі і завдання, преследовані вітчизняними олігархами, власниками великого капіталу і масмедіа. Затвердження власника телекомпанії «Гравіс», народного депутата України А.Волкова, в питанні якого Генеральною прокуратурою було порушено, а потім скасовано кримінальну справу в зв'язку з наявністю значительних капіталів в зарубіжних банках, про те, що олігархів, як таких, в Україні немає, що кожен з т.н. олігархів виграв вибори в Верховну Раду в відкритій політичній боротьбі, викликає сумневу думку про честь і гідність народних обраних і політичної свідомості т.н. електорату і ролі, яку йому відводиться в майбутньому України.

Жалуюсь на те, що помножити свій капітал ніколи не було легкою справою в країні, де закони змінювалися, як перчатки, або отримували зворотню силу, спотворилися підзаконними актами і «виконувалися з точністю до навпаки», коли «заробити» допомагала «система», А.Волков заявляє, що осудити дельців тіньової економіки він не може, більше того «теми, хто зміг економічно стати, навіть в цих правових умовах, може гордитися будь-яке державство» [16].

За думкою А.Волкова вся вина т.н. олігархів, в тому числі П.Лазаренко і йому подібних, не в тому, що вони, встановивши вигідні тільки їм правила і поправавши закони, змогли накопичити величезні капітали (за деякими оцінками від 20 до 150 млрд. доларів), а лише в тому, що «ми не змогли пояснити суспільству, як змогли заробити капітал і які завдання перед собою ставили».

Вихід з складеної ситуації бачить колишній радник Президента, народний депутат України А.Волков в податковій амністії і легалізації великого капіталу, який змушений йти в «тінь», в установленні податкових пільг, реальної можливості підприємця інвестувати кошти без вказівки джерела

ка получения капитала. Все это «позволит наконец-то избежать зависимости политико-финансовой стабильности страны от решений международных финансовых организаций» и заменить кредитование (МВФ и ВБ) реальным инвестированием Волкова и К^о».

Что касается политического влияния крупного капитала, то, по мнению А.Волкова, он не видит «ничего антидемократического, ни потенциально опасного для будущего Украины в том, что в целях защиты своих интересов предприниматели идут в политические партии или участвуют непосредственно в их создании... Я не считаю ненормальным присутствие бизнесменов в политике. Даже если создание людьми бизнеса партии не совсем соответствует нормам классической демократии. В нашей стране многое им не соответствует», — утверждает А.Волков.

Именно «капиталисты», которые сегодня обеспечивают работой тысячи, а завтра, возможно, миллионы наших сограждан, должны, по мнению А.Волкова, выступать в качестве передовой общественной силы. «Нам необходимо объединить интересы отечественного капитала. Именно для этих целей создан «Демократический союз». Только от крупного отечественного капитала и его политического представительства в полной мере зависит, когда это произойдет и когда страна наконец-то станет нормальной, европейской» — утверждает А.Волков.

Здесь уместно вспомнить великого мудреца Махатму Ганди, который из семи главных социальных грехов наиболее тяжкими считал «политику без принципов» и «коммерцию без морали». Неудивительно, что по уровню (степени) коррупции Украина занимает 76 место из 99 стран мира, опередив по этому показателю лишь «сестер» из бывшего СССР и Камерун. Мы понимаем, что олигархия и коррупция не одно и то же. По мнению посла США в Украине С.Пайфера главная угроза нашему государству сегодня исходит от олигархов.

Представляет интерес и отношение граждан (или, как их сейчас принято называть, налогоплательщиков) к тому информационному продукту, который предоставляют телевизионные, радио— и печатные средства массовой информации.

В отличие от принятого в цивилизованном обществе подхода к освещению событий со строгим отделением фактов от комментариев, у нас общественное сознание привыкло к пассивному усвоению информации, ждет кем-то уже сделанной оценки, иногда даже не замечая того, что

факта как такового в информации нет, а есть только оценка.

Определенный интерес представляют материалы исследования члена Национального совета Украины по телевидению и радиовещанию Н.Княжицкого о связи результатов избирательной кампании по выборам Президента Украины в 1999 г. и СМИ.

Опрос жителей в пяти крупнейших городах — Киеве, Донецке, Харькове, Львове и Одессе — об отношении к информационным программам показал, что в городах, где Л.Кучма победил с незначительным перевесом (Харьков, Донецк), их симпатии определились следующим образом:

* В Харькове: «Время» РТР — 22,1%, «Интер» — 17,4%, «ТСН» — 12,4%, «УТН» — 5,1%.

* В Донецке: «ТСН» — 40%, «Интер» — 38%, «УТН-1» — 22,8%, «СТБ» — 9,6%, «Время» ОРТ — 7,6%.

В городах, где Л.Кучма победил со значительным перевесом, ситуация иная:

* Во Львове «ТСН» нравится 83,8% опрошенных, «Вікна» — 19%, «УТН» — 11,4%, «Интер» — 10,1%. Новости ОРТ популярностью не пользуются.

* В Киеве «ТСН» отдают предпочтение 35,3%, «Интер» — 32,6%, «Вікна» — 9,5%, «УТН» — 8,3%, «Время» ОРТ — 5,6%

* В Одессе «Интер» предпочитают 62,3%, «ТСН» — 33,7%, «Вікна» — 25,4%, «УТН» — 14,3%, а «Время» ОРТ — 33% опрошенных. Одеситы, как и киевляне, любят смотреть новости НТВ.

Как видно, те, кто голосовал в поддержку Л.Кучмы, отдавали предпочтение каналам «ТСН» и «Вікнам». Сбалансированная подача материалов была им более предпочтительна. И наоборот, жесткая пропаганда имела обратный эффект при голосовании.

Примечательно, что все больше граждан выключают телевизоры, когда начинаются передачи новостей на украинских каналах, либо переключают их на каналы НТВ и ОРТ. В Киеве количество голосов, отданных против всех кандидатов, оказалось самым большим, в западных областях — минимальным. Все больше граждан приходит к выводу о том, что средства массовой информации должны быть не лояльными или оппозиционными по отношению к власти, а честными и объективными в подаче материалов.

Телезрители все больше начинают понимать, что все происходящее на телеэкране, печатающееся в газетах, звучащее а эфире — все

это пародия на политику, предвыборную борьбу, аналитику, правосудие и на новости. У большинства граждан все это вызывает не просто раздражение и неприятие, но и активный протест против той «духовной пищи», которую им преподносят.

По данным социологического исследования, проведенного службой «Социо-маркет» в Днепропетровске в августе 1999 года, рейтинг общегосударственных кампаний выглядит следующим образом: «УТ-1» — 33,8%, «УТ-2» — 23,5%, «1+1» — 43,8%, «СТБ» — 22,2%, ICTV — 19,2%, «Интер» — 93,2% (главным образом за счет показа программ ОРТ). Из региональных каналов наибольший рейтинг у «11 канала» — 74%, «Приват-ТВ» — 56%, «Восток-центр» — 31%, «Скифия» — 26,7%, «Обл-ТВ» — 22,2%. Среди зрителей кабельного и спутникового телевидения примерно та же картина: «Интер» — 91,7%, «1+1» — 75%, «11 канал» — 69,8%, «Приват-ТВ» — 63,5%, «УТ-2» — 35,4%, «Обл-ТВ» — 37,5% [13, Приложение 1].

На вопрос: «Передачи каких телекомпаний Вы смотрите чаще всего?», — ответы выглядят следующим образом: «Интер» — 74,5%, «11 канал» — 42,5%, «11 канал» — 42,5%, «1+1» — 20,5%, «Приват-ТВ» — 19,2%, «ТСД» — 3%, «Обл-ТВ» — 1,5% опрошенных.

Привлекательные стороны телепередач этих

Литература

1. И. И. Завадский, «Информационная война — что это такое?» («Конфидент», № 4, 1996).
2. Командующий компьютерной сетью, «Известия», 11 декабря 1999 г.
3. Литвиненко О., «Інформація і безпека» («Нова політика», 1998, №1, стор. 47-49).
4. В. Бондаренко, О. Литвиненко, «Информационная безопасность современного государства: концептуальные размышления», «Стратегическая панорама», №1-2, 1999 г.
5. Крылов К.Н., «Информация правит миром». («Служба безопасности Украины» представляется).
6. Поздняков А.И., «Информационная безопасность личности, общества, государства», («Военная мысль», 1993, № 10, стр. 13-19).
7. Курило А.П., «Основы организации защиты информации» (Занятия для офицеров реформированной системы государственного управления информацией).
8. Д. С. Черешкин, Г. Л. Смолян, В. Н. Цигичко, «Реалии информационной войны» («Конфидент», № 4, 1996).
9. Концепция (основы государственной политики) национальной безопасности Украины.
10. Указ Президента Украины «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 червня 1997 року «Про невідкладні заходи щодо впорядкування системи здійснення державної інформаційної політики та удосконалення державного регулювання інформаційних відносин», від 21 липня 1997 року, № 663/97, «Ориентир», до газети «Урядовий Кур'єр»: Документи і коментарі.
11. Б. Пустынцев, «Соцзаконность против Конституции».
12. С. Караганов, «Российские выборы-99: шаг вперед, два назад».
13. В. Горбулин, «Мы имеем счастье жить в эпоху перестройки».
14. «Січеславський край», №19, ноябрь 1999 г.
15. «День», 4 ноября 1999 г.
16. А. Волков, «Налоговая амнистия все расставит на свои места — кто украл, а кто заработал», «Факты», 30 декабря 1999 г.
17. Информсоциомаркет. Информационно-аналитический

кампаний выглядят следующим образом:

— Художественные фильмы, телесериалы: «1+1» — 72%, «Приват-ТВ» — 65%, «11 канал» — 62%, «Интер» — 55%.

— Развлекательные программы: «Приват-ТВ» -68%, «Интер» — 40%, «1+1» — 19%.

— Оперативная подача новостей: «Интер» — 58%, «Приват-ТВ» — 42%, «11 канал» — 40%, «1+1» — 30%.

— Передачи по вопросам политики и экономики: «Интер» -25%, «11 канал» — 15%, «1+1» — 12%, «Приват-ТВ» — 12%.

— Профессиональный уровень телепередач: «Интер» — 30%, «1+1» — 24%, «Приват-ТВ» — 22%, «11 канал» — 14%.

— Уровень культуры: «Интер» — 24%, «1+1» — 18%, «Приват-ТВ» — 13%, «11 канал» — 5%. 8% зрителей «Интера» и «11 канала» указали, что смотрят передачи по привычке [17].

Мужчины предпочитают программы телекомпаний: «Приват-ТВ» — 62%, «ТСД» — 50%, «11 канал» — 44%. Женщины: «Интер» — 58%, «11 канал» — 56%, «Восток-центр» — 54%, «ТСД» — 50%.

Отношение жителей Днепропетровска к электронным и печатным средствам массовой информации и радиовещанию отображено в Приложении 1, 2 и 3.

Указ Президента Украины от 21 июля 1997 г. «О решении Совета национальной безопасности и обороны Украины от 17 июня 1997 г. «О неотложных мерах в отношении упорядочения системы осуществления государственной информационной политики и совершенствованию государственного регулирования информационно-коммуникационных процессов».

Кабинету министров было предложено представить (в целях информирования реформированной системы государственного управления информацией) национальную безопасность Украины.

национальным процессом в целях осуществления постепенного перехода к централизованной структуре государственной информационной политики та же государственные органы, осуществляющие информатизацию государственных органов, систем, сетей, баз данных, информационных ресурсов, собственности и управления (безопасности и формированию национальной информационной инфраструктуры. Поручено, также, разработать концепцию развития и использования информационного пространства, мероприятия по формированию информационно-аналитической системы органов государственной власти, а также проанализировать степень защиты государственных информационных ресурсов и информационной среды, систем связи и телекоммуникаций, компьютерных информационных систем и осуществить необходимые мероприятия для создания национальной инфраструктуры информационной безопасности. Однако, исполнение намеченных мероприятий, как и многое другое, долж-

для этого, 28 июля 1997 г. телекоммуникационных систем, сетей, баз данных, информационных ресурсов, собственности и управления (безопасности и формированию национальной информационной инфраструктуры. Поручено, также, разработать концепцию развития и использования информационного пространства, мероприятия по формированию информационно-аналитической системы органов государственной власти, а также проанализировать степень защиты государственных информационных ресурсов и информационной среды, систем связи и телекоммуникаций, компьютерных информационных систем и осуществить необходимые мероприятия для создания национальной инфраструктуры информационной безопасности. Однако, исполнение намеченных мероприятий, как и многое другое, долж-

для этого, 28 июля 1997 г. телекоммуникационных систем, сетей, баз данных, информационных ресурсов, собственности и управления (безопасности и формированию национальной информационной инфраструктуры. Поручено, также, разработать концепцию развития и использования информационного пространства, мероприятия по формированию информационно-аналитической системы органов государственной власти, а также проанализировать степень защиты государственных информационных ресурсов и информационной среды, систем связи и телекоммуникаций, компьютерных информационных систем и осуществить необходимые мероприятия для создания национальной инфраструктуры информационной безопасности. Однако, исполнение намеченных мероприятий, как и многое другое, долж-

для этого, 28 июля 1997 г. телекоммуникационных систем, сетей, баз данных, информационных ресурсов, собственности и управления (безопасности и формированию национальной информационной инфраструктуры. Поручено, также, разработать концепцию развития и использования информационного пространства, мероприятия по формированию информационно-аналитической системы органов государственной власти, а также проанализировать степень защиты государственных информационных ресурсов и информационной среды, систем связи и телекоммуникаций, компьютерных информационных систем и осуществить необходимые мероприятия для создания национальной инфраструктуры информационной безопасности. Однако, исполнение намеченных мероприятий, как и многое другое, долж-

**ХИЛЬКО М.І.
ПОЛІТИКА ПРЕВЕНТИВНИХ
ЕКОЛОГІЧНИХ ЗАХОДІВ В УКРАЇНІ**

Щоб забезпечити ефективність природоохоронної політики, слід більше уваги приділяти орієнтації економічних інтересів природокористувачів на цілі охорони і раціонального використання природних ресурсів. Так зніметься суперечність між відомчим підходом окремих підприємств і інтересами всього суспільства, а отже, відносини у природокористуванні піднімуться на рівень, що відповідає вимогам наступного століття — століття охорони навколишнього середовища. При цьому вимоги підтримання здорового навколишнього середовища не обов'язково означають згортання виробництва. Більше того, вони стимулюють розвиток нових ресурсозберігаючих технологій та ідей. **Генеральна політична лінія має поєднувати рішення, що технічно реалізуємі, економічно можливі, соціально бажані і екологічно безпечні.**

Пройдений після Стокгольмської конференції (1972 р.) шлях показав, що основні тенденції швидкого погіршення глобальних і регіональних екологічних умов не змінилися, незважаючи на величезні капіталовкладення (більше трильйона доларів). Навіть у порівняно благополучних регіонах посилюються деформації навколишнього середовища: в Західній Європі, наприклад, розширюються площі уражених лісів, збільшуються території закисання ґрунтів і число забруднених водойм, зникають гриби і т.д. У межах існуючих стереотипів причину цього здебільшого шукають у недостатній природоохоронній господарській діяльності, хоча це, як відомо, лише одна з них.

Можна назвати і деякі локальні програми «очищення» навколишнього середовища, які виявились досить ефективними. Це, зокрема, проекти «Темза» (Англія), «Сена-Маас» (Франція), «Рейн» (Німеччина). Є позитивний досвід реалізації і міжнародних програм таких, як, приміром, програма оздоровлення Великих американських озер. На жаль, таких програм не так багато і всі глобальні негативні тенденції не тільки збереглися, а й посилюються.

Слід водночас зазначити, що абсолютно всі тенденції погіршення екологічної ситуації у світі властиві природному доквіллю України. Разом з тим і Україна є одним з регіонів, що досить суттєво впливає на збереження і посилення негативних глобальних тенденцій, оскільки тут ресурсо— і енергоспоживання на одиницю валового національного продукту в 2-3 рази вищі, ніж у країнах Західної Європи та США й у 5-6 разів — ніж у Японії. Витрати на природоохоронні заходи в Україні малоефективні, як і самі природоохоронні споруди, при будівництві яких у проекти закладаються застарілі й неефективні технології. У них часто не передбачаються можливості вдосконалення підприємств і зменшення обсягів викидів. У цілому, природоохоронні заходи є недостатньо ефективними.

*Хилько Микола Іванович
— доцент кафедри
політології Київського
університету ім. Тараса
Шевченка, кандидат
філософських наук.*

Поступово Україна перетворюється на зону суцільного екологічного лиха. І якщо не вжити найрішучіших заходів, ситуація ще більше ускладниться. Як наслідок — зберігається тенденція до погіршення стану всіх природних систем: значно погіршуються умови проживання людей, збільшуються кількість генетичних захворювань і захворювань, пов'язаних з екологічними порушеннями, з'являються нові хвороби, дуже небезпечні і нерідко невиліковні, залишається високою дитяча смертність і низька середня тривалість життя, зростає споживання ліків і т.п. Жорстка екологічна криза в Україні посилюється й іншими причинами, зокрема соціальними й економічними деформаціями, які також сприяли виникненню цієї кризи.

Взагалі на погіршення навколишнього середовища в Україні за часів СРСР вплинуло багато обставин:

* **командна система управління господарством** функціонувала в повній суперечності з основними принципами діяльності біологічних систем і вільним ринком. Накладні витрати (насамперед за рахунок величезного розширення управлінських структур) в централізованій системі управління виявилися значно вищими, ніж у ринковій. Звичайно, це не могло не привести до **розбалансування господарських структур**. І як не парадоксально, але в процесі переходу України до ринкової моделі господарювання апарат управління не тільки не зменшився, а ще більше зріс. Значно зросли також накладні витрати з виснаженого бюджету і знизилась довіра населення до ринкової системи господарювання взагалі;

* **однобічна структура господарства** командної системи була одним з основних чинників численних порушень природного середовища. В Україні сформувались **ресурсомістке і енергоємне господарство**, оскільки гіперструктури групи «А» і воєнно-промисловий комплекс потребували багато металу, енергоносіїв та інших ресурсів. Тому, маючи в галузі видобування і переробки сировини й у воєнній промисловості структуру, наближену до структур розвинених країн Заходу, Україна забруднювала навколишнє середовище, як і ці країни. Водночас деформація навколишнього середовища відбувається тут за типом країн, що розвиваються: руйнується структура землі, зменшуються площі лісів, виснажуються мінеральні природні копалини. В результаті природа України несе подвійне навантаження — і як розвинена країна, і як країна, що розвивається;

* **прихильність до застарілих економічних**

стратегій, що мали певний успіх у післявоєнний час, давно обійдені більш динамічними і ефективними стратегіями інших країн. Серйозно вплинуло на поглиблення екологічної катастрофи подальше зростання економіки в Україні, що тривало й у 80-ті роки за рахунок **екстенсивних чинників**. Такі галузі економіки, як енергетика, видобування сировини, виробництва штучних матеріалів, воєнна промисловість виявились найбільш екологічно небезпечними, а їх зосередження в одному місці створює небезпечні територіально-галузеві об'єднання. Подібні об'єднання надзвичайно стійкі. Щоб трансформувати їх у менш небезпечні, потрібно величезні кошти на структурну перебудову. Екологічно небезпечні територіально-галузеві об'єднання особливо поширені в Криму, Одеській, Черкаській, Івано-Франківській областях, у Донецько-Придніпровському регіоні. До останнього часу розширення і ускладнення структур таких територіальних комплексів відбувалося часто в найбільш екологічно небезпечних місцях;

* **неефективні й застарілі технології і обладнання, низький рівень технологічної культури**. Більше половини виробничого обладнання в промисловості на 1999 рік зношене, або досить застаріле;

* **зневажливе ставлення до людських ресурсів і зниження рівня грамотності працюючих, відтік високо кваліфікованих фахівців за кордон**;

* **неспроможність оперативного застосування наукових досягнень** в практику. Хто міг передбачити, що Україна, яка небезпідставно пишалася своєю наукою, високими технологіями, індустріальним потенціалом, за короткий час опуститься мало не до рівня слаборозвинених країн і Захід почне ставитись до неї як до країни, що всебічно деградує;

* **неготовність уряду приймати рішення з урахуванням їх довготривалих наслідків і вперта орієнтація на швидкоплинні тимчасові і найближчі цілі**. Наприклад, винагородження керівництва підприємств на основі квартальних прибутків, що практикується у сфері виробництва; прагнення інвесторів вкладати капітал, виходячи з розмірів прибутку на даний момент без урахування якості товарів, які виробляються, наявності робочих місць і ринкової кон'юнктури; схильність політичних лідерів приймати важливі рішення залежно від того, як вони вплинуть на найближчі вибори;

* **неспроможність урядових і господарчих структур узгоджувати стратегію подальшого розвитку**. Яку модель бажано взяти за основу

господарювання: американську, західно-європейську, японську, південно-східно-азіатську? Звісно, проблема вибору досить складна. І уряд України, як видно з усього схиляється до того, що життя на Заході є еталонним і безальтернативним. Чи є в цьому якийсь сенс? «Немає сумніву, — підкреслює академік Ю.Пахомов, — західна цивілізація винятково приваблива. Спосіб та якість життя у країнах Заходу сприятливі не лише для еліти, а й для пересічних громадян, у тому числі й бідних, що саме по собі є унікальним. Західна цивілізація, по суті, вперше дала світові еталони свободи, дала можливість не тільки користуватись нею, а й випробувати, формувати себе в умовах свободи. Захід приваблює комфортом для споживача й тим, що ефективна економічна модель поєднується тут із соціальним захистом. Та річ, безумовно, не лише у привабливості, а й у життєздатності цієї моделі, в умінні долати кризи»[1].

Певно, що головні джерела життєвої витривалості західної цивілізації полягають в «історично вивірених системі цінностей, досконалих економічних та політичних механізмах, які діють у режимі противаг, монополія (не лише економічна) врівноважується конкуренцією, свобода — соціальними гарантіями й імперативом громадянської згоди... Найбільша перевага західної цивілізації — спорядженість регуляторів, здатних до самонастроювання і розв'язання на цій основі суперечностей, які нагромаджуються в процесі розвитку»[2]. Отже, проблема передусім не в ефективності системи самій по собі, а в гнучкості регуляцій, в умінні відмовитися від тих, які вже не спрацьовують. Це добре, але нас повинно насторожувати те, що жодна з розвинених країн не спиралася на модель «шокової терапії», нав'язану постсоціалістичним країнам. Тому такий курс вимагає радикальної корекції, адже Україна вже «заплатила катастрофічним падінням і розпадом виробництва, тотальним руйнуванням науки, культури, соціальної сфери, депопуляцією»[3].

То чи не станеться так, що догримання саме цієї моделі (а варто нагадати, що і післявоєнна Європа, і Японія, а згодом — Туреччина, Китай, нові індустріальні країни Південно-Східної Азії відкинули цю модель і, можливо, дякуючи цьому вперше за останні чотириста років спромоглися перевершити Захід в ефективності економічної моделі, бо тут дозують або відкидають геть саме те, що Захід посилено нав'язує іншим країнам як обов'язкові рецепти), зачинить перед Україною двері у світ прогресу

і добробуту?

С.Джорж у своїй Нобелівській промові в 1991р. стосовно цієї моделі розвитку констатував: «Модель використовується понад 20 років, і вона пішла на користь західним банкам, але зробила безнадійними становище майже всіх, хто її застосовував... Висновок — політика зазнала краху, призвела до зростання бідності, розвалу економіки та до «антиемвеефівських» бунтів у 12 країнах!»[4]. То йдучи цим шляхом на Захід, чи не опинимось ми від нього ще далі? Адже «багатомірною цивілізаційною експансією Заходу, — як справедливо зазначає Ю.Пахомов, — призводить до руйнування інших суспільств раніше, ніж вони встигають пристосуватись до нових умов. Відбувається масовий експорт матеріальних досягнень і одночасно — соціальних проблем. При цьому руйнується імунітет ідентичності, втрачається стабільність. Запозичення ж адекватних складних механізмів саморегулювання виявляється неможливим»[5].

Крім того, слід мати на увазі, що за фасадами багатьох програм допомоги приховані потужні механізми перекачування сировинних ресурсів країн, які розвиваються, або стали на шлях ринкових перетворювань. Водночас інша модель, що її взяли на озброєння ряд країн Азії, як засвідчила практика, відкриває можливості, не пов'язані зі згубними соціальними втратами[6]. Отже, потрібно обрати таку модель розвитку, що не тільки забезпечує технологічний прогрес, а й протистоїть руйнуванню природного, культурного і соціального середовища. Рухатись наосліп або за старими «рецептами» — справа безперспективна і досить небезпечна.

З усіма згаданими деформаціями і диспропорціями в економіці й технології Україна підійшла до необхідності стратегічного повороту від командних методів господарювання до розвитку товарно-грошових відносин ринкового типу. Перехід до ринкової економіки і пов'язані з цим зміни, очевидно, займуть десятиліття, оскільки буде потрібно здійснити докорінну структурну перебудову всього господарства. Це будуть важкі часи і для вирішення економічних проблем. Виробництво в цілому знижуватиметься в результаті демонтажу гіперструктур групи «А» промисловості та військово-промислового комплексу. Витіснятимуться нерентабельні підприємства. Як наслідок — зросте безробіття. Багато залежатиме від можливостей приборкати інфляцію. Оскільки ВВП в Україні стає дедалі меншим, рівень і якість життя будуть зни-

жуватись. У таких складних умовах структурної перебудови господарства потрібен вибір урядом розумної екологічної політики на перехідний період, бо саме в цей час закладатимуться підвалини тих екологічних умов життя населення України, з якими воно ввійде у XXI століття. Це повинна бути політика превентивних екологічних заходів, що полягають у впровадженні найдосконаліших технологій в ході структурної перебудови господарства, гарантують — енерго— і ресурсозбереження, відкривають можливості удосконалення (ефективної модифікації) технологій, впровадження реєциклінгу і мінімізацію відходів. Здійснення такої політики і впровадження цілого комплексу нових економічних орієнтирів передбачають вирішення наступних завдань:

1. Максимально скоротити енергоємність і ресурсомісткість валового національного продукту і споживання енергії та ресурсів у розрахунку на одного жителя. Як приклад можна навести Японію, де зараз виробляється на 81% більше продукції на одиницю ресурсів, що витрачаються, ніж у 1973р.[7]

2. Поступово зменшувати як фізичний обсяг, так і частку ресурсів у загальному експорті. Особливої уваги потребує передача видобутку ресурсів зарубіжним інвесторам. Тенденції світового розвитку свідчать: якщо таке відбувається, це сприяє ще більшому зсуванню країни в бік екологічних проблем «третього світу».

3. Локалізація і модернізація екологічного небезпечних галузей (металургійної, хімічної, енергетичної), особливо в скупченнях підприємств цих галузей; докорінна переробка проектів, реалізація яких може мати серйозні негативні наслідки для природи.

4. Не допускати захоронення експортованих із-за кордону небезпечних відходів.

5. Максимально скоротити вирубки лісу, а також запровадити інтенсивне лісовідновлення. У межах цього завдання слід всемірно розширювати території, які особливо охороняються, насамперед, заповідників і національних парків.

6. Сприяти стабілізації чисельності населення. Відомо, що в Україні відбувається скорочення народжуваності. Боятися цього не слід. Такі процеси спостерігаються в усіх високорозвинених країнах. Більш того, потрібно припинити практику заохочення багатодітності, оскільки така політика не забезпечує демографічну компенсацію в країні. Приріст населення, крім негативних екологічних наслідків, буде мати і негативні економічні наслідки — ще більше зни-

ження рівня і якості життя і передусім багатодітних сімей.

Слід враховувати і можливість напливу емігрантів — російськомовного населення з колишніх республік СРСР у зв'язку з обмеженням їх прав як національних меншин чи нестабільністю ситуації в новоутворених держав. І це може дестабілізувати ситуацію в Україні. Стабілізації ж населення можна досягти за рахунок підвищення середнього рівня тривалості життя і заохочення осідлості (утримання від еміграції) автохтонного населення.

7. Вирішення проблем боротьби із забрудненням довкілля належить здебільшого передавати на регіональний і місцевий рівні — тобто місцевим владам, забезпечивши, звичайно, відповідний контроль.

8. Нарощувати науковий потенціал у сфері екології, особливо перспективних, фундаментальних досліджень, що допомагають сформулювати стратегію, яка могла б забезпечити екологічну стабільність України в XXI столітті.

9. Створення контрольно-спостережної інфраструктури, яка б спиралася на регіональні й локальні системи моніторингу, оскільки екологічні проблеми специфічні і звичайно мають певну географічну локалізацію. Частина компонентів потребує створення всеохоплюючого, глобального моніторингу.

10. Створення інфраструктури для вирішення екологічних проблем. Потрібні система спеціальних екологічних законодавчих актів і «екологізація» всього законодавства України. «Екологізація» законодавства України — дуже важливе завдання, вирішення якого відкриє шлях у майбутнє, хоча і законодавча, і виконавча влади зараз змушені думати лише про сьогоднішній день і найближче майбутнє, проте в закони, що впливатимуть на екологічну ситуацію, потрібно вкладати такий зміст, який забезпечить усталеність навколишнього середовища в майбутньому. Тому всі закони, що стосуються форм власності, ресурсів, науки, освіти і т.п., мають формуватися з урахуванням екологічного підходу.

В Україні в стислі строки потрібно створити **нормативно-правову базу, а також системи стандартизації, сертифікації й ліцензування способів проведення природоохоронної роботи** і оцінки результатів різних видів господарської діяльності, зорієнтованих на досягнення цілей екологічно безпечного розвитку. Деяке зменшення і стабілізація впливу антропогенного процесу на природне середовище в 1992-1998 рр., що сталося через спад виробництва, дає

Україні певний час для обмірковування дій у цьому напрямку. Але слід мати на увазі, що спеціалісти в галузі екологічної безпеки прогнозують, що після тимчасового зменшення забруднень — кількість їх різко зросте.

Важливим наслідком зміни суспільно-політичної орієнтації нашого суспільства є **можливість інтеграції України у світову економічну систему**, що дасть змогу використовувати досвід провідних держав для вирішення гострих екологічних проблем. Нині під егідою ООН розробляється концепція єдиного правового механізму екологічно безпечного планетарного природокористування, яке враховує природо-кліматичні й соціально-економічні особливості окремих регіонів і країн. Розв'язання міжнародних спорів і суперечностей у галузі екологічної безпеки у відповідності з міжнародним екологічним правом передбачає спільну цілеспрямовану діяльність зацікавлених сторін щодо відновлення сприятливого життєвого середовища. Виходячи з цього, як слушно передбачає В.Красилов, кращою альтернативою воєнним блокам будуть блоки екологічні, оскільки багато країн об'єднують загальні проблеми збереження річок, великих озер, морів, нарешті, проблеми екологічної безпеки Світового океану. Спільні дії потрібні для збереження біологічної різноманітності і цінних ландшафтів, раціонального використання природних ресурсів, розробки ефективних технологій перероблення, нейтралізації або вічного захоронення реактивних і токсичних відходів, попередження і ліквідації наслідків технологічних аварій, стихійних лих, та інших надзвичайних ситуацій[8].

Навіть стислий перелік деяких особливо актуальних екологічних проблем засвідчує, що екологічна безпека стає визначальним чинником міжнародної політики кінця ХХ ст. І не випадково багато проблем у галузі екологічної безпеки мають у світовій практиці стандартні відпрацьовані рішення. Питання полягає в розробці грамотних підходів, проектів і відповідних рівню фінансування завдань, які вирішуються[9].

Міжнародне співтовариство з розумінням ставиться до труднощів і особливостей ситуації в Україні та можливостей її рівноправного інтегрування в політичну, економічну та екологічну галузі. Стосовно розгортання спільних екологічних досліджень і відповідних практичних дій, то для цього потрібна національна комплексна програма екологічної інтеграції України у світове співтовариство, яка б, зокре-

ма, передбачила:

1. Активізацію діяльності функціонуючих правоохоронних і природоохоронних інститутів — від національного до місцевого рівнів — з урахуванням вимог діючих міжнародних нормативів і стандартів.

2. Створення систем статистичного обліку і моніторингу, які б відображали дійсний стан усіх компонентів природного середовища і здоров'я людини. Останнє особливо важливо, оскільки досі в нашій статистичній звітності відомості про забруднення природного середовища подаються безвідносно до реакції екосистем. Тому ми не знаємо дійсного стану і масштабів ураження життєвого середовища. Це стосується і ЧАЕС, і хімічних, металургійних, гірничовидобувних та ін. комплексів, якими так щедро «винагороджена» Україна. Потрібно навчитися ставити правильний діагноз, а не поклатися на оборотність процесів, можливість самовідновлення, асиміляції, адаптації тощо.

3. Адресне фінансування державою науково-дослідних робіт у галузі раціонального природокористування. Адже розраховувати на значне збільшення витрат на охорону природи та прискорення темпів будівництва природоохоронних об'єктів, пристроїв, устаткування найближчим часом не доводиться.

4. Заборону будь-яких відхилень від проєктів, реалізація яких може зашкодити довкіллю; суворе дотримання рекомендацій ВООЗ.

5. Розроблення ефективних екополітичних стимулів для реалізації екополітичних програм, як це практикується на Заході (заохочення комплексного використання сировини, відходів, вторинної сировини, переходу на маловідходні та безвідходні технології).

6. Врахування громадської думки при вирішенні питань будівництва екобезпечних об'єктів.

7. Вдосконалення системи екологічної освіти і екологічного виховання всіх категорій населення за допомогою найрізноманітніших засобів.

До вирішення екологічних проблем в Україні, зокрема, аналізу стану екологічної кризи і пошуку шляхів виходу з ситуації, що склалася, підключилися вітчизняні видатні вчені — фахівці в різних галузях науки. Особливо актуальною є розробка основних критеріїв оцінки екологічних ситуацій територій: а) оцінка ступеня ризику загального стану здоров'я населення (баланс смертності — народжуваності, середній вік, дитяча смертність, кількість неповнолітніх, хворих дітей, обсяг витрат від непрацездатності); б) оцінка технологічного навантаження на територію (вплив на екологічну ємність території (її здатність «прогнозувати» певну кількість видів із збереженням можливостей самовідновлення, нормального функціонування і саморегулювання екосистеми)[10]. Але невирішених екологічних проблем

Література

1. Пахомов Ю.М. Цивілізаційні виклики і сучасна Україна // Політична думка.— 1997.— № 1.— С. 169.
2. Там само.— С.169.
3. Там само.— С.165.
4. Реформы глазами американских и российских ученых.— М.: Прогресс, 1996.— С.118.
5. Пахомов Ю.М. Цивілізаційні виклики і сучасна Україна // Політична думка.— 1997.— № 1.— С. 170.
6. Там само.— С.166.
7. Марчук Г.И., Кондратьев К.Я. Приоритеты глобальной экологии. — М.: Наука, 1992.— С.206.
8. Там само.— С.211.
9. Там само.— С.200-219.
10. Білявський Г.О., Падун М.М., Фурдуй Р.С. Основи загальної екології. (К.: Либідь, 1995. (С.342-343.
11. Гардашук Т. Екологічна освіта: досвід міжнародних комунікацій // Ойкумена.— 1994.— №1-2.— С.186.

У ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

МИХАЙЛЮК О.В. РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ (1917–1920 Р.)

П Л А Н

1. Передумови революції в Російській імперії.
2. Розвиток революції від Лютого до Жовтня.
3. Становище на Україні після падіння самодержавства. Діяльність Центральної Ради.
4. Проголошення Української народної республіки. Встановлення Радянської влади на Україні.
5. Зміни політичної ситуації в ході громадянської війни.
 - а) німецька окупація України та повернення Центральної Ради;
 - б) «Українська держава» гетьмана П.Скоропадського;
 - в) Режим Директорії УНР;
 - г) другий прихід Радянської влади на Україну;
 - д) денікінський режим на Україні;
 - е) третій прихід Радянської влади на Україну. Війна з Польщею, розгром Врангеля.

Революційним подіям в Росії й Україні присвячена величезна кількість літератури — наукової, навчальної, популярної, публіцистичної. В сучасній українській історіографії домінуючою тенденцією стало розглядати події тих часів з точки зору національних інтересів України, утвердилася концепція «української революції». Такий підхід в умовах здобуття Україною державної незалежності має особливу актуальність, але він може привести до штучного відриву революційного процесу на Україні від загальноросійського, звужує перспективу бачення. Повинні враховуватися й інші точки зору. Різні суспільні шари, верстви та групи по різному розуміли революційні події, вкладали в них свій зміст. Більш продуктивно було б розглядати революційні події на Україні не лише з точки зору «національних інтересів України» чи «української революції», а з урахуванням багатоперспективності бачення.

Напередодні революційних подій українські землі входили до складу різних держав, — Російської імперії та Австро-Угорської імперії, знаходились під впливом різних локальних цивілізацій. Економічні, політичні, соціокультурні процеси та обумовлені ними революційні події визначалися в більшій мірі притаманним цим державним та цивілізаційним утворенням особливостями, ніж етнічною єдністю населення українських земель. Українські землі, які входили до складу Російської імперії, знаходились під домінуючим впливом російської цивілізації і підлягали її загальному ритму та закономірностям, хоча й мали свої особливості. Будучи протягом століть втягнутою до сфери впливу російської цивілізації, поєднана з нею в релігійному та культурному відношенні, Східна Україна, по суті, стала однією з провінцій Російської імперії. Це необх-

*Михайлюк Олександр
Володимирович —
кандидат історичних
наук, докторант
Дніпропетровського
державного
університету, асистент
кафедри історії та
українознавства
Національної
металургійної академії
України*

ідно враховувати, розглядаючи революційні події на Україні.

Революцію 1917 р. можна розцінювати по різному: як «найвизначнішу подію ХХ ст.», як «соціальну катастрофу», «безвідповідальний експеримент», «авантюру», «переворот» (адже сам термін «революція» походить від пізньолатинського *revolutio* — поворот, переворот) і т.п. Але не можна заперечувати, що вона була викликана цілим рядом об'єктивних причин, чинників і обставин, мала власну логіку розвитку, викликала глибокі зміни у всіх сферах суспільного життя і зробила величезний вплив на весь хід світової історії.

1. Говорячи про передумови і причини революції, важливо усвідомити особливості й історичний тип еволюції Росії. За оцінками більшості сучасних дослідників російська історія не вписується в звичні для Європи рамки феодального і буржуазного розвитку. Росія являла собою приклад прискореної модернізації і трансформації традиційного суспільства. Проблема модернізації неодноразово поставала перед Росією, але жодного разу вона не була доведена до кінця. Намагаючись стати на шлях Заходу, насамперед, досягти його військово-політичного й економічного рівня, і водночас зберігаючи культурну своєрідність, Росія була приречена на «догоняючий» шлях розвитку. Наслідком цього стали зростаюча розлагодженість народного господарства, поглиблення розриву між укладами, деформація системи управління, соціальної структури, особистих цінностей і соціально-психологічних взаємин, розрив в культурі соціальних верств, зростання соціальної напруженості у всіх класах і шарах населення. Для дореволюційної Росії був характерним різкий розрив в культурі між соціальними верствами і національними групами. Вестернізація призвела до розколу в культурі, розриву між європейськими вищими та збереженими традиційну культуру нижчими верствами, які були свого роду представниками різних історичних епох в російському суспільстві. Всередині однієї країни виникли по суті два типи цивілізації. Дослідники розглядають Росію як розколоту цивілізацію, котра з початком модернізації поєднала в собі елементи традиційної і ліберальної цивілізацій. Розкол розуміється як один з проявів специфіки Росії, як наслідок ослаблення комунікацій всередині суспільства, як безпосередній результат конфліктного поєднання двох цивілізацій переплетіння цивілізаційно різних типів ментальності, систем моралі, політичних культур, господарчих систем, типів правової свідомості і т.д.

Єдність країни, цілісність політичного, культурного, економічного життя підтримувалася головним чином зверху — державою. Водночас у суспільстві стали наростати революційні настрої. Наслідком модернізації, продуктом західних впливів і в той же час суто російським явищем стало виникнення інтелігенції, яка стала свого роду каталізатором революційного процесу. Вона очолює суспільні рухи, створює політичні партії, розхитуєчи устої традиційної масової свідомості та самої російської державності, створюючи несумісний з нею тип політичної культури, що тяжів до західного. Всі суспільні рухи стали набувати рис антидержавної спрямованості: демократи виступали проти царату, ліберали і вкрай праві — проти бюрократії. Існуючи на межі Сходу і Заходу, поєднуючи різномірні цивілізаційні пласти в рамках величезної унітарної держави, Росія стала осередком суперечностей, які виявили себе на початку ХХ ст. в ряді революцій.

Українські землі, що входили до складу Російської імперії, переживали ті ж суспільно-економічні процеси, що і вся країна. Процеси модернізації й індустріалізації, що розгорнулися з кінця ХІХ ст., сформували соціально-економічну структуру, котра обумовила специфіку суспільно-політичного життя на Україні. На Україні історично склалося так, що національний склад міста і села був неоднаковим. Це надавало національній специфіці культурній відмінності між соціальними станами. Соціокультурне протистояння між традиціоналістським українським селом та модернізованим зросійщеним містом багато в чому зумовило подальший перебіг української історії.

Перша світова війна стала іспитом всіх організаційних можливостей воюючих держав. Першою під тягарем війни розпалася Російська імперія. Військові невдачі, економічна криза, труднощі з постачанням і т.д. викликали широке невдоволення у всіх шарах населення. У суспільстві склалася певна антидержавна єдність. Цензове суспільство, репрезентоване думськими партіями, виступало за поліпшення керівництва військовими діями. У широких масах населення переважала глибока втома від війни.

2. Лютнева революція почалася 23 лютого (8 березня за н. ст.). Царський уряд, лідери політичних партій не зрозуміли суті подій, вбачаючи в них звичайні «безпорядки». Однак уже 27 лютого Петроград виявився в руках повсталих. Микола ІІ, котрий у цей час знаходився в ставці,

змушений був 2 березня зректися від престолу. Лідер кадетів П.Мілюков назвав ці події «самоліквідацією старої влади». Монархія повалилася практично за декілька днів. Це було настільки зненацька і разюче, що дотепер історики розглядають цей факт як свого роду загадку. Перемога лютневої революції вирішилася в Петрограді. Інші великі міста, фронт, уся велика периферія цілком мирно прийняли те, що наприкінці лютого — початку березня 1917 р. здійснилося в Петрограді.

З падінням традиційної влади в Росії, криза цивілізації, ввібравши в себе всі суперечності, що накопилися до 1917 р., розгорнулася на повну силу. Цілісність культурного, політичного, економічного життя, підтримувана, головним чином, зверху, була втрачена. Суспільству була завдана глибока ідеологічна травма, яка мала особливо згубні наслідки для країни, де більшість населення жила переважно вірою. Крах царської влади був в очах народу не просто крахом особливої форми державності, яку можна замінити на іншу, а крахом державності взагалі.

Головною особливістю політичного життя Росії після падіння самодержавства стало встановлення двовладдя — Рад робітничих і солдатських депутатів і Тимчасового уряду. Вже в ході революції, багато в чому стихійно, ще до того, як котрась з політичних партій проголосила це гасло, за зразком 1905 р. стали виникати Ради робітничих і солдатських депутатів. 27 лютого була створена Петроградська Рада робітничих депутатів, 1 березня, після того, як було прийняте рішення про організацію солдатської секції, вона стала Радою робітничих і солдатських депутатів. Більшість у керівництві Ради належало меншовикам і есерам. Вони вважали революцію буржуазно-демократичною і розглядали Раду у якості громадської організації, бачили її в ролі «гаранта революції», а її завдання — у «поглибленні» та «підштовхуванні» революції. Керівництво Петроградської Ради добровільно передало владу сформованому 2 березня з опозиційних депутатів Думи Тимчасовому уряду. У його склад увійшли деякі з найвідоміших представників російського лібералізму. Міністром-головою став князь Г.Є.Львов. Тимчасовий уряд бачив своєю головною ціллю успішне завершення війни і буржуазно-ліберальну еволюцію країни за західним зразком. Він повинен був забезпечити демократичні перетворення і підготувати проведення Установчих Зборів, котрим належало остаточно вирішити всі найважливіші питання державного устрою Росії. Однак Тимчасовий уряд не мав реальної влади.

Фактично він не міг вживати ніяких заходів без санкції Ради. За словами Г.Є.Львова, Тимчасовий уряд був «владою без сили», а Рада — «силою без влади». Це таїло в собі глибокі протиріччя, котрі повинні були привести до нових політичних криз.

Лютнева революція не вирішила кризи, у котрій опинилася країна. Вирішення основних питань — про владу, про землю, про мир — затягувалося. Руйнація старої адміністративної системи, котру Тимчасовий уряд не зміг компенсувати створенням ефективного апарату управління, посилила адміністративно-господарський безлад. Все це вело до погіршення економічного становища, зростання невдоволення у всіх шарах населення, загострення соціальних протиріч.

Росія зненацька стала найдемократичнішою країною з усіх воюючих держав. Розпад і дискредитація старих цінностей, ідей, зв'язків посилили дезінтеграцію суспільства і тенденцію до різних форм групового розмежування. Країна вкрилася широкою сіткою найрізноманітніших організацій — політичних, професійних, кооперативних, національних, статеві-вікових і т.ін. Ліквідація заборон на політичну діяльність поряд з загостренням соціальних протиріч призвели до різкої політизації суспільства. Чисельність політичних партій різко зросла. В 1917 р. в Росії діяло більше 50 політичних партій.

Провідною ліберальною партією, яка знаходилась на правому крилі політичного спектру, була конституційно-демократична партія. Вона користувалась підтримкою головним чином серед інтелігенції, середньої та великої буржуазії. Головною ціллю кадетів був розвиток Росії шляхом ліберально-демократичної республіки за зразком західних країн. Вирішення основних соціально-економічних проблем вони відкладали до Установчих зборів. Партія користувалась навесні 1917 р. великим впливом і займала ключові позиції у Тимчасовому уряді.

Найбільш чисельною партією Росії навесні 1917 р. стала партія соціалістів революціонерів (ПСР). Есери вважалися селянською партією, центральним пунктом їхньої програми була соціалізація землі. Есери сповідували ідею «особливого шляху» Росії до соціалізму, але примикали до тих партій, котрі орієнтувались на західний шлях розвитку. Не дивлячись на ідейні розбіжності з меншовиками, есери виступали з ними в єдиному політичному блоці.

Меншовики (РСДРП(м)), формально маючи з більшовиками єдині програму і устав, розходилися з ними в головному. Вони зберігали

вірність ортодоксальному марксистському положенню, згідно якому після буржуазної революції має слідувати невизначений у часі період буржуазно-демократичного розвитку. Виступаючи єдиним політичним блоком, меншовики й есери задовольнялися роллю «гаранта революції» в Радах, де вони зайняли панівне положення, і не ставили під сумнів законність Тимчасового уряду.

Партія більшовиків в перші дні революції не мала чіткої політичної лінії. Приїзд з еміграції В.І.Леніна та проголошення ним курсу на перехід від першого етапу революції, який дав владу буржуазії, до другого етапу, який повинен дати владу робітникам та селянам, докорінно змінив стратегію і тактику більшовиків. Партія відмовилася від всілякої підтримки Тимчасового уряду і вела боротьбу з меншовиками та есерами за вплив у Радах. Більшовики виступали за негайне вирішення соціальних питань та припинення війни. Поглиблення економічної та політичної кризи сприяло зростанню популярності більшовицьких лозунгів та збільшенню числа членів партії.

Особливу популярністю в цей час користувалися соціалістичні партії, хоча більшість населення мало розуміла різницю між соціалістичними течіями, ще менше розуміла, що таке соціалізм взагалі. Заслуговує на увагу також точка зору кадетів, котрі вважали, що в країні йшла боротьба між двома течіями не соціально-економічного, а історично-психологічного напрямків.

Нестійкість положення відбилася в трьох політичних кризах (квітень, червень, липень). У липні після розстрілу антиурядової демонстрації встановилося єдиновладдя Тимчасового уряду. Розвиток революції в Росії визначався наростанням загальнонаціональної кризи. Прогресуючий параліч народного господарства, війна з її невдачами і втратами, розкладання армії, зростаючі соціальні і міжнаціональні конфлікти, безсилля державної влади, наростаюча політична анархія — така була ситуація через півроку після лютневої революції.

3. Тон розвитку подій у країні задавала столиця — Петроград. У провінції події розвивалися в основному за заданим в столиці сценарієм, хоча і мали свої специфічні риси. Після одержання вістей про падіння самодержавства для заповнення вакууму влади на місцях стали формуватися різні органи, котрі тимчасово взяли на себе владні функції. До них увійшли представники найбільш авторитетних організацій, буржуазії,

управлінської бюрократії. У перші місяці революції такі комітети вважалися вищими органами влади на місцях. Відповідно до розпорядження Тимчасового уряду, виконавча влада на місцях переходила до рук губернських і повітових комісарів, якими, за узгодженням із місцевими комітетами ставали, майже автоматично, голови земств. Управлінський апарат зберігся майже без змін. Однак влада комісарів мала ілюзорний характер. У містах, за зразком Петрограда, стали виникати Ради робітничих депутатів — класові органи самоврядування. У сільській місцевості створюються низові органи самоврядування, в котрих провідну роль спочатку відігравала інтелігенція. Селяни спочатку лояльно ставилися до Тимчасового уряду, однак у ході подій, що стрімко революціонізували селянську масу, це відношення різко змінювалося. Фактична розмитість органів управління і самоврядування, відсутність чіткої структури влади негативно позначалося на становищі в містах і губерніях, підготовляло анархію, що наступила вже наприкінці літа.

Падіння самодержавства викликало посилення національного руху. Носієм національної ідеології виступала національна інтелігенція. З падінням самодержавства перестали діяти всі обмеження щодо української мови і культури. Проявом росту національного руху стало виникнення українських політичних партій і Центральної Ради (ЦР). Ініціатором створення органу, що об'єднав всі українські організації стало «Товариство українських поступовців» (ТУП) — єдина організація всеукраїнського масштабу, котра збереглася в підпіллі. До ЦР ввійшли представники ТУП, українських соціал-демократичних організацій, військових, робітничих, кооперативних, студентських, наукових і т.ін. гуртків та організацій. Офіційною датою утворення ЦР вважається 4(17) березня 1917 р. Місце голови було зарезервовано для М.Грушевського (повернувся з заслання 13 березня), заступниками були обрані Д.Антонович і Д.Дорошенко. ЦР послала привітальну телеграму Тимчасовому уряду, висловивши надію, що у вільній Росії будуть задоволені всі законні права українського народу.

Навесні 1917 р. організувалися головні українські партії. ТУП був реорганізований у партію соціалістів-федералістів (УПСФ). Соціалістичним у цієї партії було одна лише назва. За політичною і ідейною спрямованістю вона була близька до кадетів. Партія заявила про свою підтримку Тимчасового уряду, зобов'язалася всіма силами створювати автономію Украї-

ни з тим, щоб Всеросійські Установчі збори лише затвердили її. До керівництва партії входили Д.Дорошенко, С.Єфремов, А.Ніковський та ін. Масовою партія не стала, оскільки вела роботу головним чином в інтелігентських колах. Однак вона користувалася великим впливом у ЦР.

4-5 квітня відбулася конференція українських соціал-демократів. Ця партія виникла ще в 1903 р., однак перестала існувати як цілісна організація. Вимогу автономії України вона висувала з моменту свого утворення і це було чи не єдиним пунктом її розбіжностей із загальноросійською партією меншовиків. УСДРП користувалася впливом головним чином в індустріально мало розвинутих містах Правобережжя. До керівництва УСДРП входили В.Винниченко, Д.Антонович, С.Петлюра та ін.

Одночасно з конференцією УСДРП проходив з'їзд української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). До цього єдиної партії українських есерів не існувало. В основі ідеології УПСР лежали ідеї і гасла російських есерів. Українські есери вимагали негайного проведення широкої національно-територіальної автономії України. УПСР вела роботу головним чином серед селянства. Біля керівництва партії стояли В.Залізник, М.Ковалевський, П.Христюк, М.Шраг та ін. Пізніше до цієї партії вступив і М.Грушевський.

До кінця 1917 р. утворилися інші українські партії: Українська партія самостійників-соціалістів, українська хліборобсько-демократична партія, українська трудова партія, українська федеративно-демократична партія, однак, вони були нечисленні і не мали великого політичного впливу.

Розстановка політичних сил на Україні відбивала як соціальну, так і національну структуру населення. Специфіка національної структури — переваження в містах російського, русифікованого, єврейського населення над українським — визначила переважний вплив у місті загальноросійських політичних сил і партій — кадетів, есерів, меншовиків, більшовиків. Певним впливом користувалися також єврейські партії — Бунд, Паолей-Ціон, СЕРП та ін. Українські партії опиралися на незначний прошарок національної інтелігенції і могли розраховувати лише на підтримку селянства. За вплив на селянство боролися три політичні сили: українські есери, російські есери, більшовики. Спочатку на селі найбільший вплив мали українські есери. Інтелігенція намагалася внести в селянство національну свідомість. Але, будучи носієм етнічних особливостей, селянство було мало

сприйнятливим до національно-політичних ідей, сприймаючи, їх, в кращому випадку, крізь призму соціально-економічних проблем. Діячі консервативного напрямку національного руху скептично ставилися до «земельного патріотизму» селянства. Але в силу своєї природи український селянин і не міг інакше поводитися. Виходячи зі своїх схематичних партійних програм та відірваних від життя уявлень про селянство, намагаючись маніпулювати ним в своїх вузькопартійних інтересах, революційна інтелігенція лише сприяла наростанню соціального розколу та загальної революційної кризи.

Таким чином, характерне для всієї країни двовладдя на Україні набуло більш складної конфігурації. Крім органів Тимчасового уряду і Рад на політичну арену тут виступила ЦР, котра представляла національний рух. Співвідношення, протиріччя і взаємопереплетіння соціальних і національних аспектів визначило розвиток революції на Україні.

ЦР, котра об'єднала українські течії різних ідейних поглядів у єдиний представницький орган, стала помітним явищем політичного життя. Вона отримала швидку й усе зростаючу підтримку. Для підтвердження своєї політичної ваги і повноважень, щоб надати ЦР характер дійсного представництва, було організоване проведення Всеукраїнського національного конгресу, котрий відбувся 6-8 квітня в Києві. На ньому було присутні біля 900 делегатів від різних економічних, політичних, культурних, просвітницьких, професійних і т.д. українських організацій. На конгрес були запрошені представники від всіх українських губерній, а також від Петрограду, Криму, Кубані, Холмщини (Польща). Конгрес визнав право санкції нового устрою країни за Всеросійськими Установчими зборами, зажадав демократичного устрою Росії, автономії України в складі федеративної Росії, визначення її території, участі представників України в майбутньому міжнародному конгресі миру. Конгрес переобрав ЦР у складі 150 чол.: представників губерній, міст, політичних, суспільних і ін. організацій. Головою ЦР був обраний М.Грушевський, його заступниками — В.Винниченко і С.Єфремов. Після Конгресу ЦР обрала зі свого складу виконавчий орган — Комітет, згодом названий Малою Радою.

З ініціативи ЦР почали створюватися підпорядковані їй місцеві органи — губернські та повітові ради. Паралельно з цим відбувалося об'єднання українських станово-професійних організацій. Наприкінці весни — початку літа 1917 р. відбулися два Всеукраїнські військових

з'їзди, Всеукраїнський селянський і робітничий з'їзди. Висловлюючи підтримку ЦР, ці з'їзди підштовхували її у бік більш радикального вирішення як соціально-економічних, так і національно-політичних питань.

Заручившись такою підтримкою, ЦР стала пред'являти все більш претензії на владу. Між нею і Тимчасовим урядом наростала напруженість. Тимчасовий уряд відмовлявся вирішувати питання автономії України до скликання Всеросійських Установчих зборів. У відповідь на це ЦР прийняла 10 червня I Універсал, у якому проголосила автономію України. Фактично ЦР брала на себе державні функції. Був створений виконавчий орган — Генеральний секретаріат на чолі з В.Винниченком. I Універсал ЦР викликав величезний суспільний резонанс. Тимчасовий уряд змушений було піти на врегулювання відношень із ЦР. Результатом компромісу став II Універсал ЦР (3 липня). ЦР була поповнена представниками національних меншин. Фактично ЦР і її Генеральний секретаріат перетворювалися в органи Тимчасового уряду. Однак багато питань їхніх взаємовідносин залишалися неурегульованими. Влада ЦР була чисто формальною. ЦР основну увагу приділяла безкінечним суперечкам із Тимчасовим урядом стосовно межі своїх повноважень, у той час як найважливіші проблеми — продовольча, земельна, охорони правопорядку й т.ін., — залишалися невирішеними. Після II Універсалу почалося повільне але неухильне падіння авторитету ЦР.

На місцях у силу розмитості функції управління і самоврядування, існували своєрідні три центри влади (органи Тимчасового уряду, органи ЦР, Ради). В міру розвитку революції реальна влада усі більше «переміщалася» у бік Рад, що виявляли себе найбільш дійовими революційними органами. Після невдачі корніловського заколоту в Петрограді (25-31 серпня), по всій країні відбувається процес радикалізації Рад, їх «більшовизації». Як і у всій країні, на Україні восени 1917 р. революційна криза досягла вищої точки.

4. В умовах наростаючої революційної кризи партія більшовиків, виявивши себе найбільш послідовною політичною силою, організувала в жовтні 1917 р. переможне повстання в Петрограді. II Всеросійський з'їзд Рад проголосив перехід усієї влади до Рад, а також прийняв Декрети про землю і мир. Після встановлення Радянської влади в Петрограді почався перехід влади до Рад на місцях. У більшості випадків цей

перехід здійснювався без втручання центру, під впливом інформації зі столиці, перших декретів Радянської влади. Однак на Україні події розгорталися за більш складним сценарієм.

У результаті подій 25-30 жовтня в Києві установилася влада ЦР. 7 листопада ЦР прийняла III Універсал, у якому проголосила утворення УНР (не відділяючись від Росії), а також програму демократичних і соціальних перетворень. Формально ЦР була єдиною законною владою на Україні. Навіть більшовики не ставилися до неї вороже. Підтримку ЦР висловили і загальноросійські соціалістичні, ліберальні, консервативні політичні сили, які раніше вороже ставилися до українського руху. Їх ставлення мало ситуативно-кон'юнктурний характер і було викликане страхом перед більшовизацією України. ЦР визнавали всі політичні сили. Однак у ЦР не було адміністративного апарату, армії, її влада на місцях була чисто номінальною. ЦР проводила політику лавірування, прагнула враховувати інтереси різних верств. Формування державності проходило часто на шкоду вирішенню соціальних проблем. В умовах зростаючого господарського занепаду і паралічу влади це вело до втрати ЦР підтримки мас.

ЦР не вважала що влада Ради Народних Комісарів (РНК) — центрального уряду Росії, очолюваного більшовиками — стійка і поставилася до нього недостатньо серйозно. ЦР виступала за створення однорідного соціалістичного уряду, вступила в контакт з іншими обласними урядами, що не визнали Радянську владу. Ряд дій ЦР могли розглядатися РНК як відкрито ворожі. РНК вважала себе центральним урядом і розглядала всі інші периферійні державні утворення, у тому числі й УНР, як контрреволюційні. Конфлікт між ЦР і РНК ставав неминучим. 4 грудня РНК направила до Києва «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради», що містив ряд вимог, невиконання яких вело до стану війни. ЦР заявила, що прагне уникнути війни, але, у випадку її неминучості, прийме виклик.

У відношеннях із ЦР українські більшовики мали намір використати тактику непрямого відсторонення від влади ЦР шляхом її переобрання на з'їзді Рад і перетворення за російським зразком в Центральний виконавчий комітет Рад. Вони виступили з ініціативою проведення Всеукраїнського з'їзду Рад. Однак Всеукраїнський з'їзд Рад, що відкрився у Києві 4 грудня і на який ЦР удалося провести більшість своїх прихильників, висловив підтримку ЦР. Тоді ряд делегатів покинули з'їзд і об'єдналися зі з'їздом Рад

Донецько-Криворізького басейну, що проходили в Харкові і конституювався як «Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів за участю частини селянських депутатів». З'їзд працював 11-12 грудня. Він проголосив установа Радянської влади на Україні, обрав Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), котрий 14 грудня затвердив перший український радянський уряд — Народний секретаріат.

Таким чином на території України утворилося два уряди, котрі називали себе робітничо-селянськими й українськими. Між ними йшла «війна впливів». Народний Секретаріат, як і Генеральний Секретаріат мав формальну владу. Однак для СНК його існування мало важливе юридичне значення. Тепер Радянська Росія воювала не проти УНР, а проти ЦР, відстоюючи право на існування українського радянського уряду, обраного представниками трудящих України.

Поряд з «війною впливів» ширилася і збройна боротьба. Перший етап громадянської війни в Росії одержав назву «ешелонна війна». Військові операції проводилися по лініях залізниць, «армії» у декілька сотень чол., роз'їжджаючи в ешелонах, зосереджувалися на самих несподіваних напрямках і в декілька днів вирішували долю самих складних «операцій».

Спочатку чисельність радянських військ під командуванням В. Антонова-Овсієнка, що вели боротьбу проти ЦР, не перевищувала 6-7 тис. чол., їх боєздатність була низькою, але в міру просування по території України їхня чисельність зростала. У багатьох містах України відбувалися збройні повстання. ЦР формально мала біля 20 тис. військ. Але їхня боєздатність була вкрай низькою, під впливом більшовицької агітації багато полків відмовлялися захищати ЦР, гарнізони здавалися практично без бою, переходили на бік Радянської влади. У цих умовах ЦР 9(22) січня 1918 р. прийняла свій IV Універсал, що проголосив УНР самостійною державою. Однак незабаром вона змушена була покинути Київ, котрий був зайнятий радянськими військами. На більшій частині території України була встановлена Радянська влада.

Через цілий ряд об'єктивних причин і суб'єктивних помилок Радянської влади становище на Україні погіршувалося. Перехід політичної влади в містах від представницьких Дум до Рад, організацій вузько класових, тягло за собою необхідність послідовного підпорядкування Радам функції адміністративного і господарського управління. З виконавчих органів

ішли фахівці і приходили люди невідготовлені. Такі зміни не сприяли поліпшенню господарського становища. У зв'язку з нестачею сировини, фінансовою кризою, скороченням військового виробництва, демобілізацією армії і т.д. величезних масштабів набирало безробіття. Зростали ціни, процвітала спекуляція, продовольчих запасів не вистачало, а продовольча справа велася хаотично, без системи. Економічні зв'язки між містом і селом являли собою вкрай строкату картину, створену стихією вільної торгівлі і товарообміну поряд зі зростаючими елементами примусового вилучення продуктів у селян. У селах посилювалася анархія, провідну роль там стали грати демобілізовані солдати, дезертири, звільнені в'язні тощо. Діяльність правоохоронних органів нової влади не могла запобігти зростаючій хвилі насильства. Місця залишалися відірваними від центру, влада якого була лише формальною. Все це не сприяло популярності нової влади і відбилося в посиленні політичного протистояння. У відношеннях із своїми політичними опонентами більшовики усе частіше стали вдаватися до репресивних засобів.

Важливою політичною подією цього періоду стала виборча кампанія до Всеросійських Установчих зборів. У виборах взяло участь біля 50 % населення. Результати виборів по всій країні були такі: за більшовиків проголосувало 23,9 %, за есерів — 40 %, за меншовиків — 2,3 %, за кадетів — 4,7 %. На Україні розклад були іншим: більшовики одержали 10 %, українські есери і соціал-демократи — 70 %. Однак результати виборів не відбивали повною мірою розкладу політичних сил. У промислових центрах більшість голосів одержали більшовики, у сільських районах — українські есери. Більшовики займали міцні позиції в економічних і політичних центрах.

5. а) Передбачаючи неминучу поразку, ЦР шукала іноземної допомоги. Спочатку її симпатії схилилися убік Антанти. Однак Антанта підтримувала гасло «єдиної і неподільної» і негативно ставилася до сепаратистських тенденцій ЦР. IV Універсал ЦР, проголошуючи незалежність України, усував формальні перешкоди для ведення переговорів із Німеччиною. 27 січня (9 лютого) 1918 р. був підписаний договір між державами Четвертого союзу і ЦР. Його сутність зводилася до того, що Німеччина зобов'язувалася надати ЦР військову допомогу в обмін на постачання сировини і продовольства. Уряд Радянської Росії був змушений визнати цю угоду. Ситуація викликала розгубленість уря-

ду Радянської України, котрий не мав засобів для ведення війни. Спираючись на угоду, австро-німецькі війська почали наступ на Україну. Разом із ними в наступі взяли участь війська ЦР. Німецьке командування відзначало, що йому майже не доводилося стикатися з організованим опором. У лютому-квітні 1918 р. австро-німецькими військами була зайнята майже вся територія України.

7 березня в окупований німецькими військами Київ повернулася ЦР. Вона заявила, що й в умовах окупації її попередній курс буде незмінним. Однак її становище було хитким. Ослаблення державних інститутів, котрі ЦР намагалася будувати демократичним шляхом, призводило до хаосу й анархії. ЦР втрачала контроль над положенням на місцях. Україна виявилася розділеною на майже цілком самостійні міста, повіти і навіть села, де влада належала різним партіям та отаманам. Можна було зустріти села, котрі оперізувалися окопами й вели між собою війну за поміщицьку землю. Економічне життя перебувало в хаотичному стані. Фінансова система була повністю зруйнована. Товарообмін між містом і селом був розлагоджений. Селянська революція, зруйнувавши великі землеволодіння, котрі давали основну масу товарної продукції, мала негативний вплив на розвиток сільського господарства України. Отримавши в результаті революційних перетворень землю, селянин прагнув не до збільшення виробництва — в умовах розпаду ринкових зв'язків він не мав для цього стимулу, а до натуралізації господарства. Він обробляв землю лише задля власних потреб і вважав за краще переганяти зерно в самогон, ніж продавати його за знецінені гроші різних недовговічних урядів. В цей час міста переживали недостачу продовольства. Навесні 1918 р. гостро постала проблема засіву і викликала наказ фельдмаршала Ейхгорна від 6 квітня 1918 р. про примусовий засів. Вже німецьке командування зрозуміло, що коли не примусити селян сіяти весною, ніякої продовольчої підтримки Німеччина не одержить. Будь яка влада мусила вступати в конфлікт з селянством, маючи потребу в забезпеченні продовольством міст, армії. Реагуючи на насилля над ним, неминуче з боку будь якого уряду, селянство все більше перетворювалось на анархічний елемент, керований «батьками» й «отаманами».

Політика ЦР викликала розчарування у всіх колах населення. В умовах окупації активізувались заможні верстви міста та села, зацікавлені в економічній та політичній стабілізації. ЦР

виявилася нездатною виконати свої зобов'язання перед німецьким командуванням. У результаті за участю німецького командування був підготовлений державний переворот.

б) 29 квітня 1918 р. на Всеукраїнському хліборобському конгресі колишній царський генерал П.Скоропадський був проголошений гетьманом. Гетьман видав «Грамоту до всього українського народу», де він зобов'язувався забезпечити населенню «спокій, законність та можливість творчої праці». УНР як форма державності скасовувалася, замість неї проголошувалася «Українська держава». Німецька окупація, гетьманський режим, з одного боку, стабілізували положення, відновили правопорядок і тому могли розраховувати на підтримку певної частини населення. Політика гетьмана була спрямована на зміцнення державності, правопорядку. Період гетьманщини характеризувався деяким економічним підйомом, ростом економічної активності, котра, однак, набула ажіотажного, спекулятивного характеру. Та сучасники відзначають порівняний економічний добробут, особливо в порівнянні з попереднім періодом та становищем в Москві та Петрограді, де вже починався голод. Значними були досягнення гетьманського уряду в становленні і розвитку національної освіти, науки, культури. Але, з іншого боку, реальна влада в країні належала окупаційному командуванню. Відновлення дореволюційних соціально-економічних відносин, насильство і сваволя окупантів викликали невдоволення і протест. Для забезпечення поставок продовольства до Німеччини уряд встановив хлібну монополію і провадив примусове вилучення хліба у селян. Українські партії були незадоволені також співробітництвом гетьмана з проросійськими колами. Гетьманський режим став притулком для багатьох політиків, підприємців, фінансистів, офіцерів з Росії, котрі не визнавали Радянської влади. Багато з них займали важливі посади в гетьманській адміністрації. Все це відбулося в зростанні політичної опозиції гетьманському режиму. Проти гетьманського режиму висловилися нелегально проведені навесні селянський і робітничий з'їзди. В опозицію до гетьмана стали УПСР, УСДРП, УПСФ. У травні 1918 національні опозиційні сили оформилися в Національно-Державний Союз, перетворений у серпні в Український Національний Союз (УНС). В опозицію до гетьмана став Всеукраїнський земський союз, очолюваний С.Петлюрою. Російські ліві есери готували замах на гетьмана. У країні ширився повстанський рух, ке-

рований різними політичними силами — більшовиками, анархістами, есерами і т.п.

У листопаді 1918 р. у Німеччині відбулася революція, Німеччина підписала капітуляцію. Гетьманський режим залишився без підтримки. Цією ситуацією скористався УНС почавши антигетьманське повстання. Для керівництва повстанням 13 листопада була створена Директорія, до якої увійшли В.Винниченко (голова), С.Петлюра (головний отаман), Ф.Швець, А.Андрієвський, А.Макаренко. Основною військовою силою повстанців були «січові стрільці» на чолі з Є.Коновальцем. Німецьке командування заявило про свій нейтралітет. 14 грудня П.Скоропадський зрікся від влади і втік до Німеччини. Київ зайняли війська Директорії.

в) Після капітуляції Німеччини на Україні виник свого роду політичний вакуум. З кінця 1918 вона перетворюється у величезне поле бою, де боротьбу за владу вели війська різних угруповань. На півдні висадилися війська Антанти, на півночі уряд Радянської Росії, анулювавши Брестський договір, розпочав наступ на територію України. На більшій частині України до кінця лютого встановилася влада Директорії. Директорія проголосила відновлення УНР і всіх революційних завоювань, передачу землі селянам, широке соціальне законодавство і т.д. Довіру Директорії висловив Всеукраїнський Трудовий Конгрес, що проходив у Києві 22-28 січня 1919 р. 22 січня Конгрес проголосив акт об'єднання Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), що утворилася в листопаді 1918 р. під час розпаду Австро-Угорської імперії, з УНР. Однак цей акт, як і інші рішення Конгресу, мали декларативний характер і не мали впливу на розвиток подій. Директорія не мала органів, які б проводили в життя її програму. Реальна влада на місцях належала комендантам і отаманам, що примкнули до Директорії. Вони, у свою чергу, не завжди могли контролювати навіть свої частини і змушені були потакати анархічним і погромним настроям, що проявилися серед повстанців. Найбільш яскраво це проявилось в хвилі єврейських погромів. С.Петлюра, хоча і намагався не допускати погромів, не міг контролювати своїх отаманів. Свавільля отаманів викликала невдоволення населення. Аграрна політика Директорії викликала розчарування селянства. Активізувалися більшовики, котрі проводили політику «розширення і поглиблення» революції. Ідея Рад була усе ще популярна в масах. На бік Радянської влади перейшли ряд отаманів, котрі боролися проти гетьманського режиму — Махно, Зелений, Григор'єв. На Ук-

раїні зростав повстанський рух, але вже проти Директорії. У самій Директорії не були єдності щодо спрямованості внутрішньої і зовнішньої політики. В.Винниченко схилився до налагодження відношень із Радянською Росією, більшість Директорій на чолі з С.Петлюрою орієнтувалося на союз з Антантою. Війська Директорії не могли чинити серйозного опору наступу Червоної Армії. 5 січня радянські війська зайняли Київ. Покинувши Київ, Директорія перебралася у Вінницю, потім у Рівню, потім у Кам'янець-Подільський. Скитаючись із місця на місце, Директорія усе більше втрачала ознаку територіальності, а разом з нею і самостійне політичне значення. Активізувалися спроби Директорії заручитися підтримкою Антанти. Та Антанта не поспішала визнавати Директорію та надавати їй допомогу. Тим часом армія УНР змушена була вести боротьбу на два фронти — проти більшовиків та поляків.

В зоні антантівської окупації більшовиками була розгорнута підпільна та партизанська боротьба. Пропагандистська робота серед іноземних військ давала значний ефект. В першій половині березня радянські війська зайняли Херсон і Миколаїв, 6 квітня отаман Григор'єв вибив війська інтервентів з Одеси.

г) До кінця березня — початку квітня 1919 р. на більшій частині території України була відновлена Радянська влада. Безпосереднє керівництво відновленням Радянської влади здійснював Тимчасовий Рабiтничо-Селянський уряд України. 6 січня ним був прийнятий декрет, відповідно до якого радянська Україна стала називатися не УНР, як раніш, а Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). 10 березня 1919 р. III Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив першу конституцію УСРР, з'їзд обрав ВУЦВК на чолі з Г.Петровським. ВУЦВК створив уряд — РНК УСРР на чолі з Х.Раковським.

З відновленням Радянської влади на Україні стала проводитися політика «воєнного комунізму», котра склалася на той час у Росії. Характерними її рисами були прискорена націоналізація, одержавлення всієї економіки, сувора централізація, організація розподілу без врахування законів товарного виробництва, згортання товарно-грошових відношень, перенесення військових методів у господарське життя і широке використання позаекономічних, примусових засобів, запровадження трудової повинності для всього населення. Була встановлена продовольча диктатура, уведена продрозкладка. Органи державного управління отримали сувору вертикальну підпорядкованість знизу довер-

ху. Місцеві Ради замінювалися надзвичайними органами — ревкомми. Обмежувалися виборчі права громадян. Контроль за державним апаратом був зосереджений у руках більшовиків. Діяльність інших партій була або обмежена, або цілком заборонена. На антирадянські позиції стали переходити партії, які раніше лояльно ставилися до Радянської влади. Стосовно політичних опонентів більшовиками широко застосовувався «червоний терор».

По Україні прокотилася хвиля селянських заворушень. Найбільш значним з них був заколот отамана Н.Григор'єва (травень 1919 р.). На селянські заворушення уряд відповідав репресивними заходами. Політика голови Реввійськради Л.Д.Троцького, який намагався створити дисципліновану регулярну армію і викоренити отаманщину, широко залучаючи колишніх царських офіцерів, викликала зворотню реакцію в Українській радянській армії, котра складалася в основному з селян-повстанців. В військах зростало незадоволення, дисципліна падала, почалося масове дезертирство. Наростала конфронтація між Радянською владою і Н.Махно, котрий на цей час був командиром бригади 1-ї Задніпровської дивізії.

д) Навесні 1919 р. головне вогнище громадянської війни стало складатися на Півдні. Добровольча армія А.І.Денікіна, підтримана Антантою, активізувала свої дії. Ослаблена Червона Армія не змогла вчинити опір добровольцям і майже вся Україна до кінця літа опинилася в їхніх руках. Добровольча армія почала формуватися 2(15) листопада 1917 р. в Новочеркаську генералом М.В.Алексєєвим. Керівництво армією здійснював генерал П.Л.Корнілов, а після його загибелі — генерал А.І.Денікін. Добровольча армія виступала як цілісний військово-політичний організм. Вищим органом громадянського управління стала сформована в серпні 1918 р. «Особлива нарада», в котрій переважали кадети. Денікін, котрому належала вся повнота влади, визначив основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики: «єдина, велика, неподільна Росія», «встановлення порядку», «захист віри», «ніяких класових привілеїв» і т.д. Ряд законів та положень, прийнятих навесні 1919 р. конкретизував загальний напрямок режиму. Було прийняте робітниче законодавство, «Декларація про землю», в котрій проголошувалось «забезпечення прав трудящих» поряд зі «збереженням за власниками їхніх прав». Та незважаючи на проголошені декларації, на практиці денікінський режим означав повернення дореволюційних порядків, грабежі і терор. Характер-

ною рисою режиму була деморалізація армії.

На окупованій білогвардійцями території зростав повстанський рух. Значну роль у ньому відігравала «Революційно-Повстанська армія України (махновців)». Програмні положення, котрими керувався махновський рух, були розроблені теоретиками-анархістами групи «Набат». При штабі Н.Махно існувала Реввійськрада, яку очолював В.Волін. В прийнятій восени 1919 р. «Декларації» махновський рух розглядався як початок «третьої революції, котра прагне до повного визволення трудящих від всякого гніту влади і капіталу, як приватного, так і державного». Махновці виступали під гаслом «вільних безвладних Рад». Н.Махно користувався великою популярністю серед селянства Півдня України. Письменник В.Короленко назвав його «середнім висновком українського народу». Повстанці захопили ряд великих міст — Катеринослав, Олександрівськ, Маріуполь, Бердянськ. Вони завдавали значних втрат білогвардійцям і сприяли перемозі Червоної Армії. Та невдовзі після з'єднання з Червоною Армією Махно знову був проголошений Радянською владою поза законом.

Активізувалися дії армії УНР, що, з'єднавшись із військами ЗУНР — Галицькою Армією (УГА) — почала наступ проти Червоної Армії. 31 серпня їй вдалося зайняти Київ, однак у той же день вона змушена була, щоб уникнути конфлікту з денікінцями, його залишити. Антанта намагалася поєднати їх зусилля для спільної боротьби проти Червоної Армії, та це їй не вдалося. Денікін негативно ставився до ідеї української державності. У складі Директорії та уряду УНР виявилися розбіжності у визначенні стратегічної лінії: Директорія та уряд вважали головними ворогами білих та червоних й заради підтримки Антанти готові були до союзу з Польщею, керівництво ЗУНР головним ворогом вважало Польщу і заради підтримки Антанти згодні були на угоду з Денікіним. Сама ж Антанта, підтримуючи Денікіна і Польщу, схильна була принести в жертву українську державність. Ріст повстанського руху, вороже ставлення Денікіна змусили УНР оголосити війну Добровольчій армії. Однак війська УНР несли важкі втрати. Командуванням військ УНР, котрі опинилися в оточенні ворожих їй Червоної Армії, денікінців, поляків, було прийняте рішення перейти до партизанських форм боротьби. Сам С.Петлюра виїхав у Варшаву. УГА ввійшла до складу денікінської армії, а згодом — до складу Червоної Армії.

е) Наприкінці 1919 р. Червона Армія здобу-

ла перемогу над денікінцями. На Україні втретє вже остаточно — була відновлена Радянська влада. Питання радянської політики на Україні були розглянуті VIII конференцією РКП(б), котра підтвердила, що «РКП стоїть на точці зору самостійності УСРР», піддала критиці помилки, допущені в попередній період. 11 грудня 1919 р. було створено надзвичайний орган — Всеукраїнський революційний комітет на чолі з Г.Пет-

ровським. Він відновив дію Конституції УСРР та декретів Радянської влади і передав свої повноваження ВУЦВК та РНК. Навесні 1920 р. відбулися вибори до Рад, котрі проходили в умовах фактичної однопартійної диктатури, обмеження діяльності інших партій, пасивності широких мас. 16-20 травня відбувся IV з'їзд Рад України, котрий прийняв резолюцію «Про державні відносини між УСРР і РРФСР». Однак незабаром після проведення виборів до Рад відбувається їх заміна надзвичайними органами ревкомів. Діяльність виконкомів Рад також набувала «ревкомівського» характеру. Політика більшовиків в цей період в цілому характеризувалась поглибленням «воєнно-комуністичних» методів. Економічне становище продовжувало погіршуватися. Щодо селянства проводилась політика «розшарування», було організовано ряд кампаній як то «Похід на село», «Похід на куркуля» і т.д. (в цілому мало успішних), метою яких було «перенесення громадянської війни на село». У відповідь посилювався селянський повстанський рух. Однак цього разу Радянська влада на Україні займала більш міцні позиції. В ході громадянської війни відбувалися поляризація і часті перегрупування політичних сил. Більшість партій практично зійшли з політичної арени, інші змушені були міняти тактику в залежності від політичної ситуації. Політичні партії переживали процеси дроблення, зменшувались чисельно, втрачали соціальну базу та підтримку населення. У більшовиків не залишилось сильних політичних опонентів, здатних їм реально протистояти. Партія ж більшовиків фактично перетворилася на владну структуру. Її чисельність зростала, в тому числі й за рахунок вихідців з інших партій.

Третій прихід Радянської влади на Україну вніс певну стабільність в політичну ситуацію. Політична плутанина, котра панувала до цього на Україні та викликані нею соціально-економічні потрясіння викликала втому населення та схилила його на бік «твердої революційної влади». Втомлені від політичної нестабільності маси пов'язували надії на поліпшення свого становища скоріше зі стабілізацією режиму, ніж з його зміною. До того ж реальної альтернативи існуючому режиму та можливості його зміни практично не було. Правлячий режим мав сильну боездатну армію та потужний репресивний апарат. Країна переживала глибоку соціально-економічну кризу, викликану революційними потрясіннями та тривалою війною, для виходу з якої необхідна була політична стабільність. Більшовиків в цих умовах, за словами В.І.Леніна, вже ніхто не міг замінити, окрім царських генералів та бюрократів.

У 1920 р. на Україні ще продовжувалися військові дії, однак реальної загрози для Радянської влади вони вже не становили. Уклавши угоду з Директорією про спільну боротьбу з більшовиками, Польща розпочала 25 квітня

ДУХОВНИЙ СВІТ

**КОЛОТЕНКО В.П.
ДАЙТЕ МНЕ ІМЯ
ГЛАВИ ИЗ РОМАНА**

От автора

Казалось бы, давно в литературе раскрытая тема: еще одна версия жизнеописания Иисуса Христа. Воспоминания о прожитом в страшный момент распятия на кресте, символе будущей веры. Солдаты-римляне, разыгрывая одежды распятого, бросают кости в бронзовый шлем. Потом «медного звона уже не слышно», но вдруг колокольным звоном между строк проступает современность, связывающая события двухтысячелетней давности с сегодняшним днем теми же мироощущениями, той же болью и всепрощением.

Живущий среди нас, в ритме нашего времени, тщеславный и преуспевающий, всего в жизни достигший и потерявший земную любовь герой, ощущает пустоту души. Впустив в себя Христа, он начинает духовное возрождение, пытается пережить Его страдания и радости, непонимание людей и их жестокость. Он уходит от преуспевания разлагающегося бытия к людям, к каждому из нас и дальше — в небытие...

Впервые в истории литературы сделана попытка передать ощущения Иисуса Христа. Повествование ведется от первого лица. Попытка далеко не безупречна, но имеющая право на существование.

Язык прост, стиль самобытен

Об этой книге

Роман-эпопея украинского писателя Владимира Колотенко «Дайте мне имя» о внутренних мгновениях жизни и смерти Человека — явление безусловно ярчайшее в мировой культуре.

Повествование не очерчено государственными границами и временем, оно простирается намного дальше, чем ограничивает текст бумажное поле.

Здесь каждый читатель найдет самого себя, если сможет проникнуться стремлением самопознания в попытке подняться над каждодневной суетой собственного мира, ощущений, стремлений, преломляя себя, как в зеркале, амальгамой которого является триединое божественное начало Иисуса Христа.

У каждого человека свой Бог, если это человек, но множество людей становится народом только тогда, когда рождается общее духовное поле, засеянное зернами человеческих душ, вспаханное страданиями и состраданием, единое и объединенное миром.

«Дайте мне имя» — роман, обращенный к читателю, где реальная жизнь неотделима от вымысла, где вымысел реален и наполнен реальностью.

Каждый несет свой крест, каждый сам ищет своего Бога и свою дорогу к людям.

Колотенко Владимир Павлович (псевдоним Владимир Маринин) — зам. начальника управления по экологии Днепропетровского горсовета, канд. биол. наук, член Союза журналистов Украины

Александр Левенко,
член Союза журналистов Украины,
писатель, издатель

И услышал я голос с неба,
говорящий мне: напиши...
(Откровение Святого Иоанна, 14, 13)

Чудо открылось моим детским глазам, когда я увидел жерло кузницы. Сначала внимание привлекли гулкие удары, доносившиеся словно из-под земли. Я и пошел на их гул.

В настезь распахнутой пасти горы полыхало зарево, пахло гарью, и с каждым ударом молота дрожала земля. Гора казалась живым жадным чудовищем, готовым сожрать всю землю. Блестящая от пота, мускулистая глыба кузнеца жила игрой своих мускулов, молот то и дело взлетал и падал на наковальню, стонало и корчилось под его ударами раскаленное железо — будущий меч или щит, или шлем, ухал кузнец, но мое внимание было приковано к ярко-оранжевым жарким шарам, над которыми трепетали нежные сизые язычки словно чего-то пугающегося пламени. Вспыхнут и тут же погаснут, и опять вспыхнут...

Шары, похожие на апельсины...

Я люблю сладостную, сверкающую на разломах долек, влажную прохладу, которую слизываешь языком и не можешь насытиться, и облизываешь сладкие губы, а в руках уже держишь новый апельсин, сдирая с него кожуру и разламываешь потом на дольки, любуясь как сквозь прозрачную кожицу уже сочатся свежие бусинки, от одного вида которых просто слюнки текут...

Эти шары с трепетными выюнками пламени просто завораживали, они влекли меня к себе и я, замороженный, шел на их трепетный свет, как идут на зов матери, с вытянутыми вперед руками и распахнутыми от восторга глазами...

И чем ближе я к ним приближался, тем ошутимее было тепло, которое притягивало меня, как тепло матери, я шел шаг за шагом, очарованный этим зрелищем, шаг за шагом и вот руки мои уже потянулись к шарам-апельсином, чтобы зачерпнуть полную пригоршню...

Вдруг — боль...

—... и за это ты будешь распят на кресте,
как обыкновенный разбойник.

— Я знаю.

Я помню, мне было лет пять или шесть, и это было весной и, кажется, в субботу, мы играли у ручья... По уши в грязи, конечно же, босиком, с задиристыми блестящими глазами, вихрастые

мальчуганы, мы строили плотину. Когда перебиваешь ручей, живую воду, пытаешься забить ему звонкое горло желтой вялой мясистой глиной, которая липнет к рукам, вяжет пальцы и мутит прозрачную, как слеза, нетерпеливую воду, кажется, что ты всемогущ и в состоянии обуздать не только бурный поток, но и погасить солнце. Я с наслаждением леплю из глины желтые шарики, большие и маленькие и бросаю их что есть мочи во все стороны, разбрасываю камни, и в стороны, и вверх, и в воду: бульк!.. У меня это получается лучше, чем у других. Гладкая вода маленького озера, созданного нашими руками, пенится, просто кипит от такого дождя, и я уже не бросаю шарики, как все, а леплю разных там осликов, ягнят, птичек...

Особенно мне нравятся воробышки. Закусив от усердия губу и задерживая дыхание, острой веточкой я вычерчиваю им клювы, и крылышки, и глаза. Не беда, что птички получают без лапок, они, лапки, появятся у них в полете, и им после первого же взлета уже будет на что приземлиться. Несколькими воробышками придется пожертвовать: мне нужно понять, как они ведут себя в воздухе. Никак. Как камни. Они летят, как камни, и падают в воду как камни: бульк! Это жертвы творения. Их еще много будет в моей жизни. Надо мной смеются, но я всех прощаю. Остальные двенадцать птичек оживут в моих руках и в воздухе, и воздух станет для них родной стихией. А мертвая глина всегда будет лежать под ногами. Мертвой. В ней даже черви не заведутся. Наконец все двенадцать птичек вылеплены и перышки их очерчены, и глаза их блестят как живые. Они сидят в ряд на берегу озера, как живые, и ждут своей очереди. Я еще не знаю, почему двенадцать, а не шесть и не сорок. Это станет ясно потом.

Я люблю свою работу, а все надо мной подсмеиваются. Это злит меня. Мне нужно и самому подготовиться к их первому полету. Нужно не упасть лицом в грязь перед этими неверами. Чтобы глиняные комочки не булькнули мертвыми грузиками в воду, я должен вложить в них душу. Я беру первого воробышка в руки, бережно, как свечу, и сердце мое бьется чаще. Громко стучит в висках. Я хочу, чтобы эта глина потеплела, чтобы и в ней забилося маленькое сердце. Так оно уже бьется! Я чувствую, как тяжесть глины приобретает легкость облачка и, сжимая его, чувствую, как в нем пульсирует жизнь. Стоит мне только расправить ладони,— и этот маленький пушистый комочек, только-только проклюнувшийся ангел жизни устремится в небо. Я разжимаю пальцы: ффрррр! Никто этого «ффрррр» не слы-

шит. Никто не замечает первого полета. Я ведь не размахиваюсь, как прежде, чтобы бросить птичку в небо, и не жду, когда она булькнет в воду, я только разжимаю пальцы: ффрррр! Я не жду даже их насмешек, а беру второй комочек. Когда я чувствую тепло и биение маленького сердца, тут же разжимаю пальцы: чик-чирик! Это веселое «чик-чирик» вырывается сейчас из моих ладоней, чтобы потом удивить мир. Чудо? Да, чудо! Потом это назовут чудом, а пока я в этом звонком молодом возгласе слышу нежную благодарность за возможность оторваться от земли: спасибо!

Пожалуйста...

Мне бросают какую-то тряпицу, чтобы я мог прикрыть наготу. Этого кусочка едва хватает, чтобы накинуть на бедра.

...и беру следующий комочек. Все, что я сейчас делаю — мне в радость. Когда приходит очередь пятого или шестого воробышка, кто-то из моих сверстников, несясь мимо меня, вдруг останавливается рядом и замерев, смотрит на мои руки. Он не может поверить собственным глазам: воробей в руках?!

— Как тебе удалось поймать?

Я не отвечаю.

Кто-то еще останавливается, потом еще. Бегающие, прыгающие, орущие, они вдруг стихают и стоят, как вкопанные. Будто кто-то всевластный крикнул откуда-то сверху всем: замрите! И они замирают. Все смотрят на меня большими ясными удивленными глазами. Что это? — вот вопрос, который читается на каждом лице. Если бы я мог видеть себя со стороны, то, конечно же, и сам был бы поражен. Нежный зеленовато-золотистый нимб вокруг моей головы, словно маленькая радуга опоясал ее и мерцает, как яркая ранняя звезда. Потом этот нимб будут рисовать художники, о нем будут вестись умные беседы, споры... А пока я не вижу себя со стороны.

Я вижу, как они потихонечку меня окружают и не перестают тарачить свои огромные глазищи: ух ты! Кто-то с опаской даже прикасается ко мне: правда ли все это?

Правда!

В доказательство я просто разжимаю пальцы.

«Чик-чирик...»

— Зачем ты отпустил?

Я не отвечаю. Я беру седьмой комочек. Или восьмой. Они видят, что я беру глину, а не ловлю птиц руками. Они это видят собственными глазами. Черными, как маслины. И теперь уже не интересуются нимбом, а дрожат от восторга, когда из обыкновенной липкой вялой глины рождается маленький юркий звончок:

— Чик-чирик...

Это «чик-чирик» их потрясает.

Они стоят мертвые с разинутыми от потрясения ртами. Такого в их жизни еще не было. Когда последний воробышек взмывает в небо со своим неизменным «чик-чирик», они еще какое-то время, задрав головы, смотрят заворуженно вверх, затем, как по команде бросаются лепить из глины своих птичек, которых тут же что есть силы бросают вверх. Бросают и ждут.

«Бац, бац-бац... Бульк...»

Больше ничего не слышно.

Затем их глаза наполняются злостью, они готовы растерзать меня. Они не понимают, что все дело в том, что... Они не могут допустить, что... У них просто нет нимба над головой, и в этом-то все и дело. Я этого тоже не знаю, поэтому ничем им помочь не могу. В большинстве своем они огорчены, но кто-то ведь и достраивает плотину. Ему вообще нет дела до птичек, а радуги он, вероятно, никогда не видел, так как мысли его увязли в липкой глине. Затем они бегут домой, чтобы рассказать родителям об увиденном. Они фискалят, доносят на меня и упрекают в том, что я что-то там делал в субботу. Да, делал! Что в этом плохого? И наградой за это мне теперь звонкое «чик-чирик». Разве это не радость для ребенка?

Я сижу в своей мастерской...

Не прошло и недели, как здесь работали. Я вижу старый расшатанный верстак, опилки в углу, топор, торчащий в бревне. Все в пыли. Угол окна затянут паутиной. Запустение царит здесь с тех пор, как я отказался от заказов. Я сижу в плаще, без платка на голове, ощущая босыми ногами прохладу каменного пола. Солнце уже взошло и его лучи нашли на полу сиротливую россыпь гвоздей, которые уже никогда никому не понадобятся. Последний крест из белого дерева, который я так старательно мастерил, печально прикип к стене, уронив крепкие плечи. Значит, кто-то еще поживет на свете. Я сижу на табуретке и играю ножиком, всегда выручавшим меня при изготовлении свирелей, до сих пор пользующихся успехом у пастухов. Грустно смотреть: пыль, паутина, печальный крест. Как будто здесь обитает покойник. Пилы тоже припылены, хотя зубы их еще скалятся (я вижу — не только скалятся, но и весело выблискивают, готовые впитаться в какую-нибудь свеженькую смоковницу). Молотки сунуты в глиняные горшки с водой, чтобы не рассыхались рукоятки. Но вода высохла. А молотки хотят пить. Что еще прибито пылью: небольшие скамеечки, реечки под столом, глиняная посуда с остатками еды. Все брошено,

словно мастерскую покидали в спешке.

Древко копья у стены — чистенькое, будто только что с верстака. Этим древком еще могут воспользоваться. Нужно насадить наконечник, и копьё можно пускать в дело. Книга на столе. Завернутая в чистую тряпицу, она у меня всегда в чистоте. Я люблю, когда вокруг царит порядок, но больше всего мне нравится порядок, который царит у меня в голове. Пахнет пылью, частички которой пляшут в воздухе крохотными светлячками в солнечных лучах. Танец остановленного времени. Я все еще сижу на скамье, играя ножиком. Что касается хозяина мастерской, то определенно можно сказать, что работать ему здесь нравилось. Тесать, колоть, пилить, строгать ему было в удовольствие. Вбивать гвозди в древесину и слышать, как поет стержень от меткого удара молотка, ему нравилось. Он, вероятно, любил сидеть вечерами у огня и, опивая маленькими глоточками кислое вино, в одиночестве читать свои книги...

В одиночестве?

Были прелестные вечера, когда здесь царила женщина.

— Ты сегодня дежуришь,— говорила она.

И он готовил ужин. И завтрак... Господи, неужели это когда-то было?

У нас всегда был запас вина, вероятно, поэтому так ужасны пустые кружки. Я беру ее кружку и рассматриваю дно. Да, остатки вина высохли, я нюхаю, чтобы убедиться, что исчез и его запах. Зачем я прислушиваюсь? Чтобы убедиться, что никто ко мне не придет? Да и кто может прийти сюда теперь? С Рией мы были здесь счастливы. Где она теперь?

Но мало ли кто может вспомнить о старом заказе? Вдруг кому-то срочно понадобилось копьё. Или, скажем, крест. Кресты ведь всегда кому-нибудь да нужны. Я хочу, чтобы хоть кто-то пришел. Если не считать мышки, которая всегда шуршит в кучке соломы — тишина. Как ночью на вершине горы. Я вижу: ее платок на гвозде. Ришка. Я произношу ее имя и прислушиваюсь — шепот нежной любви. Я не кричу, не бегу, спотыкаясь, к выходу, не ищу ее среди запаха трав. Мне не удастся уже зажечь лучину и раздуть снова костер нашей любви. А то бы... А то бы зарево пожара осветило все, что творится в моей душе. Я зашел сюда, чтобы взять свой ножик, котый может еще мне пригодиться: свриели нужны будут всегда. Их звуки, надеюсь, еще будут зазывать стада.

Видимо, я напрасно сижу здесь с босыми ногами на каменном полу с непокрытой платком

головой в ожидании кого-нибудь из своих знакомых, отчаявшись разжечь огонь, крохотную лучину, которую можно было бы поднести к сухой стружке в углу и ждать, когда появится первый сизый вьюнок, а затем затрещат сухие опилки, передавая огонь рейкам, что на полу, и скамеечкам, и древку копья, ждать, пока огонь не перекинется к подпоркам крыши и к верстаку и, наконец, не станет лизать жирным красным языком остов креста, подрумянивая его белые бока. Чтобы крест никому не понадобился. Какое-то время платок Рии, висящий в отдалении на стене, будет нетронутым. Но вскоре огонь подкрадется и к платку...

Ее запахи сменит сначала запах терпкого злого древесного дыма, а затем и платок вспыхнет маленьким славным пожаром и сгорит в один миг, как сгорает звезда...

Свою старую, толстую, мудрую книгу я вынесу из пожара. Она мне еще понадобится.

Шлепая босыми ногами по каменному полу, я направляюсь к выходу, оставляя за собой сизый дым пожара, который никогда не вспыхнет, потому, что нет огня, способного превратить в пепел прожитые здесь годы.

Сегодня пятница, вероятно, около девяти.

Г Л А В А 5

Поразительно, но я не могу заставить себя не мечтать об утерянном счастье.

Едва произносишь ее имя — и слышится порыв ветра. Есть что-то настойчиво-торжественное в этом звуке, но и тревожное.

Я называю ее Ри.

— Ри,— говорю я,— ты считаешь, что...

Она лежит в тени оливкового дерева на моем хитоне и, кажется, спит. Мы взбирались на эту гору целый час только мне одному известной тропой и теперь отдыхаем. Солнце уже качнулось к западу, но еще жарко, и только тень дерева спасает от его безжалостных лучей.

— Ты считаешь,— снова произношу я и умолкаю, чтобы не выдать свое волнение дрожью голоса.

Конечно же, она не спит. Я впервые затащил ее на эту гору, любимое место моего уединения, чтобы показать ей величественную панораму окрестностей. Мне нужно ей столько сказать! И прежде всего мне нужно, рассказывая ей историю своего будущего, нашего будущего, выслушать самого себя. Я достаю из сумки ножик, а свежий зеленый росток, ветка масличного дерева, лежит со мной рядом. Я говорю себе: возьми ветвь и сначала оборви еще не увядшие зеленые листья. Выкинь из головы все мысли и думай только о том, чтобы не повредить нежную кожу. В сторону

Рии лучше не смотри. Отрежь тонкий конец ветви, затем сделай делительные насечки на коре, две штуки, чтобы получилось три отрезка. Спроси меня, почему три — не отвечу. Теперь отрезай по одному... Стоп-стоп! Прежде, чем отрезать, обстучи кору первой заготовки рукояткой ножа. Делать это нужно нежно, почти неслышно, чтобы не повредить зеленую оболочку кожицы.

— Что ты делаешь?

Глаза у нее до сих пор закрыты, а тень дерева уже сошла с ее лица. Волосы засверкали золотой медью, а слегка приоткрытые губы — как мякоть персика, зрелого персика, который освободили от кожицы, с проступившими капельками сладкого, как мед, сока, бусинками сверкивающего на солнце. Губы просто сочатся желанием нежного поцелуя.

— Что ты делаешь?

У меня одна забота — снять неповрежденной кожицу с ветки. Когда обита кора на первой заготовке, обхвати палочку обеими руками и попытайся тихонечко провернуть чехол из обитой кожицы вокруг гладкой древесины. Очень важно при этом не повредить его. Здесь требуется проявлять нежность и старание. Оставь в покое мечту об этих сладких губах и переключи свое внимание на заготовку. Рррраз! — и чехол соскальзывает с белой и гладкой, как кость, древесины. Теперь, орудуя острием ножа, вырежь тонкую канавку почти по всей длине оголенного деревца. Трубочку из коры возьми в рот и дыши сквозь нее, чтобы она не высохла изнутри. Поскольку рот занят, можно не отвечать на ее вопросы. Нужно просто забыть, что она рядом, не видеть ее открытого белого лба, этой буйной гривы рыжих волос, родинки на белой коже шеи, не обращать никакого внимания на мирно вздымающиеся в такт дыханию молочные холмики в вырезе тунки, от которых невозможно оторвать глаза.

Возьми же, наконец, себя в руки и уйми эту предательскую дрожь. Можно ведь испортить все дело. Когда ложбинка готова, сделай несколько насечек поперек заготовки. Здесь тоже нужно не применять силу, чтобы не сломать палочку. Но глаза, глаза-то! Они не подчиняются и ищут ложбинку между холмиками в вырезе. Она так и втягивает взгляд. И здесь необходимо проявить волю: никаких соблазнов. Нужно твердо идти к следующей насечке. Когда насечки сделаны, и ты готов, вынув трубку изо рта, увлажнить языком палочку, звучит ее вопрос:

— Ты вчера так и не встретился с этим своим?..

— Э-а.

Это все, что я могу произнести, поскольку ус-

пел сунуть в рот уже палочку с насечками и теперь тружусь над тем, чтобы в конце трубочки сделать пять дырочек, которые бы совпали с насечками.

Трубочки, палочки, дырочки, насечки... Все это занимает уйму времени, которое заполнено, якобы, важной работой, дающей возможность прийти в себя. И, когда, наконец, ты свободен от томительных мыслей, бережно откладываешь в сторонку ножик, рядом кладешь трубочку с дырочками, затем палочку с насечками, и на четвереньках, как раб, подползаешь к ней поближе. Нависаешь над ней, как туча, и не удивляешься, что она не пугается внезапно накрывшей ее тени, знаешь, что и она давно ждет момента, чтобы мои губы, вместо облизывания каких-то там палочек, прикоснулись к ее губам...

Потом, когда я снова возвращаюсь к своей работе, беру в (теперь недрожащие!) руки нож, и делаю, так сказать, отделочные работы, увлажняя языком высохшую палочку и пытаюсь воссоединить кожицу с оголенной, как кость, веточкой, она снова спрашивает:

— Что ты там мастеришь?

— Вот,— говорю я,— смотри...

— Что это?

— Свирель,— говорю я,— слушай...

Звуки свирели ее очаровывают.

— У тебя золотые руки,— восхищается Рия.

— Ага,— говорю я,— шелковые...

Она соглашается.

Затем, по пути домой, я рассказываю, как просто воду превратить в вино, как сделать зрячим слепого, а страдающего падучей излечить от этого злого недуга, и как нелегко верблюду пройти сквозь игольное ушко.

— Как это? — спрашивает она.

Я рассказываю.

— Правда?— говорит она.

— Да, правда.

И рассказываю о нашем будущем, которого у нас никогда не будет.

— Почему не будет? — удивляется она.

Я объясняю.

— Уйду,— неожиданно произносит она.— Зачем мне мир без будущего?

И улыбается.

Затем, как это у нас уже принято, мы долго молчим, чтобы не угрожать нашему счастью словами, которые всегда для него разрушительны, даже самые нежные, самые ласковые.

А вот и первые струйки крови. Я не вижу их, я чувствую, как наполнив чаши ладоней, она тонкими ниточками устремляется вниз. Они хотя, чтобы жизнь вытекла алыми каплями смерти из

моих ладоней. Им ведь невдомек, что первая же капля моей крови наметит трещину в краеугольном камне их храма. Капелька за капелькой, капля на каплю — и могучий многовековой фундамент не выдержит.

Хотя сук, что застрял в паху, и поддерживает тело, оно все больше обмякает, обвисает, как влажное белье, и только тянет жилы из рук. Становится труднее дышать — невозможно вдохнуть полной грудью — ноги все ищут по привычке опоры. Они ведь не могут жить без опоры, а вынуждены бессмысленно болтаться в воздухе.

Такой позор!

Впервые в жизни я испытываю такой ужас. Приходит в голову мысль о том, что, отрекись я вовремя от своих слов, — и всего этого можно было бы избежать.

Придет же такое в голову! Стоило ли тогда на протяжении лучших лет своей жизни впитывать в себя всю мудрость мира?! И ради чего, в таком случае, разыгрывается весь этот спектакль?

Что же, по сути, происходит? Один человек, занятый, главным образом, тем, что более не в состоянии сдерживать себя, чтобы не вмешиваться в существующий порядок вещей, решает раз и навсегда: человечество достойно лучшей участи. Он вдруг осознает, что страшный гнет тирании, кровавого диктаторского режима может быть навсегда сокрушен. Это понимание приходит к нему не сразу, а после длительных мучительных раздумий, которые терзали его ум более двух десятков лет.

С какой стати именно ты? Когда-то он задавался подобным вопросом и, не находя на него ответа, мучился, примеряя роли поводырей человечества. Теперь он нашел себе роль. Теперь он твердо уверен, что роли никакой нет, что то, чем он занят каждое мгновение жизни, уже не игра роли, а сама роль. Ее блистательное воплощение в здоровом красивом стройном теле с кудрявой головой на плечах, с прекрасными мыслями о счастье.

Однажды приходит озарение: только он и никто другой способен водворить в человечестве среди царства грубой силы и зла настоящее убежище для души каждого человека. Ему давно следовало бы написать свои пролегемены. Он не пишет. Всякая попытка изложить свои мысли на бумаге вызывает у него улыбку. Ведь в мире так мало слов, способных выразить всю гамму чувств, которые, которые приходят как наваждение, перехватывая дыхание и останавливая стук сердца, так много толкований этих слов, что

познать истину, втиснутую в царапины пера не удавалось еще никому. С каждым словом, выведенным тщательным почерком книжника, в могилу вечности ложится частичка истины. И никакие самые толстые книги не способны вместить всей истины.

Проходят месяцы.

Почему же до сих пор он не сделал попыток оповестить мир о своих намерениях? Скромность? Да нет. Пока его сдерживает неуверенность. Она будет преследовать его до последнего вздоха. И стоит ему только подумать, не пора ли остановить часы истории, как тут же кто-то дергает его за рукав: пилу-то оставь. Он не может: а как же заказ?!

Проходят годы.

В том-то и штука, что рукоять пилы еще ощущает тепло его ладони, хотя он и получает признание среди соплеменников, как оратор, что ему, конечно, слышать лестно. Его поздравляют с таким успехом (ну еще бы!), но он-то знает себе цену. Можно, конечно, притвориться плотником или рыбаком. И отказаться от роли. Но кто заметит? Он задумывается, кто из его окружения мог бы взять на себя эту роль. Некому. Значит, нужно самому впрягаться в телегу перемен. В силу выбранной для себя роли, ему приходится принимать всерьез опыт своих предшественников, не один раз делавших попытки изменить мир. Ему нельзя ошибаться. Он подчиняется обычаю и, из брав для себя полное одиночество, сорок дней проводит в скалистой местности на берегу моря, в котором уже много лет не удастся обнаружить какой-нибудь видимой жизни. Может быть, это единственное на земле мертвое море и послано ему Богом для испытания силы духа. Мертвая вода, дикие звери, вой ветра в скалах... Этого мало — в течение целых сорока дней он соблюдает строжайший пост. Рия ему только снится. Это ли не испытание для мужчины? Тут есть где разгуляться сатанинским силам и они, конечно, не оставят его в покое.

Искушения, которым он подвергается, просто бесконечны, а спрятаться от них некуда: вокруг безмолвная пустота. Но он не поддается соблазнам, не прячется в кусты, которых к тому же здесь не найти, он усердно, до мушек в глазах, до обморока, служит цели, которую поставил перед собой. Он даже пытается искать радость в самопознании и находит ее. На пятый или шестой день поста он обнаруживает, что боли в желудке, преследовавшие его последние месяцы вдруг исчезли. Он стал лучше видеть в темноте, у него обострился слух в шепоте редких травинки, выбившихся из расщелины в камне, он слышит ме-

лодию жизни. Он пока еще не может объяснить для себя, что это значит, но такой музыки он никогда еще не слышал. Правда, на десятый или двенадцатый день у него появляются галлюцинации, которые длятся по несколько часов. Он впервые в жизни сталкивается с подобными видениями, которые доставляют ему доселе неведомые наслаждения. Что-то подобное он испытывал, когда нюхал какую-то заморскую травку, но то было умопомрачение. Здесь же голова яснеет, как в тихую погоду, небо над морем и глазам открывается новый мир.

Сколько раз он побывал в обмороке, он потом вспомнить не сможет.

Это не спектакль (он не актер). Это непомерно тяжелая работа.

Трудно было пережить тринадцатый или пятнадцатый день поста, когда поднялась песчаная буря. Нечем было дышать, некуда было спрятаться, а рот был просто забит песком. И нечем прополоскать. Песок скрипит на зубах, лезет в глаза, сдирает кожу. То и дело приходится сплевывать, а не хватает слюны. И воды нет. Глаза тоже невозможно открыть; кажется, что попал в вечную ночь. Можно было бы спуститься к морю и хотя бы глаза промыть, но эта вода, говорят, разъедает кожу. А пресной воды под рукой нет. Ни глотка, ни капельки. В ушах стоит только вой ветра...

Иногда ему слышится голос Ри. Ее смех.

Даже головной платок не защищает. Песок сыплется отовсюду, льется, как ливень, и есть риск оказаться погребенным заживо. Приходится то и дело вставать и стряхивать с себя песок.

О том, чтобы сделать глоточек чистой пресной ключевой воды, умыться лицо или искупаться,— и думать не приходится.

— Принеси мне воды,— просит он,— пожалуйста.

И Рия приносит. В решете.

Почему в решете?

Свет пропал... Не потому, что веки запечатаны напрочь, а потому, что даже сквозь щелочки ничего не видно. Где утро, где день, где ночь — не поймешь. Ни единой звезды. Дня через два-три буря стихает как раз к ночи. Наверное, он все-таки уснул, а, может быть, потерял сознание, потому что, когда очнулся,— светили звезды. Какая это была ночь с начала поста,— он не знает, но по лику луны определяет, что сороковой день еще не настал. Сороковой день наступит, когда луна станет круглой, как желток, а сейчас она тонким серпом режет черную ткань неба, значит, еще есть время для размышлений над судьбами мира. Но сперва нужно привести себя в по-

рядок.

Как только стихает ветер, тут же появляются его старые знакомые — гиены или шакалы, или еще какое-то там зверье, которое все это время, пока сыпал песок, тоже постилось и сейчас не против полакомиться чем-нибудь вкусеньким. Огня у него нет, поэтому отогнать их факелом невозможно. Приходится лезть на скалы и ждать до утра. Нужно спастись. Они ведь не знают, что он решил перевернуть мир и, чего доброго, могут ухватить за лодыжку. Было бы глупо в самом начале пути стать просто лакомым кусочком для какой-то своры шакалов. Нужно себя беречь.

Наутро он приводит себя в порядок, чистит одежды, собирает росу, капельку к капельке, и к восходу солнца делает несколько глотков. Влаги хватает и на то, чтобы протереть лицо.

И снова ожидание... Чего, собственно?

Ему не с кем перекинуться словом, поэтому он говорит сам с собой. Прислушивается: нравится ли ему его голос? Нравится. Он доволен и тембром, и уверенностью, с которой произносятся слова, и самими словами, которые наполняет только одному ему понятным смыслом. Пока только ему. Он надеется, что их смысл когда-нибудь будет прочитан человечеством. Пусть толкуют его, кто как хочет. Пока не уразумеют. Должно же человечество совершенствоваться. Принеси ему все на тарелочке,— сразу не признает. Ни одна новая идея не признается сразу. Нужны годы, может быть, века, пока разум человека не осознает свое назначение во Вселенной.

Отсюда — его тихое, бережное терпение...

Ему нравится жить отшельником, вне зависимости от еды, от тепла и уюта, от притязаний плоти. Рия? Он, конечно, помнит ее. Помнит? Он просто жить без нее не может, поэтому-то и забрался в эту глушь, чтобы любить еще крепче. Он знает: ничто так не упрочивает любовь, как разлука. Он каждый день представляет себе встречу с Рией! И чем ярче воображение рисует картину этой встречи, тем настойчивее сатана: «Отрекись от своей дурацкой идеи,— и перед тобой откроются все земные радости. Ты все-таки царских кровей. Весь мир будет принадлежать тебе. У твоих ног будет...»

В такие отчаянные минуты сатанинской осады ничего другого не остается, как послать искусителя ко всем чертям. А самому вжаться всем своим крепким телом в глубь раковины, которую он давно для себя изваял из крепчайшего гранита цепей и запретов. Он научился владеть своим телом, и по собственному желанию легко может впасть в кому, остановить дыхание на какое-то

время, а понадобится — даже работу сердца. Он может умереть. Со стороны посмотришь — покойник. В этом состоянии он способен пребывать часами, а, если жизнь прижмет к стенке — и сутками. Нужно — пожалуйста! Для всех это кажется чудом, но не для него. Он просто усердно работал над собой и своего добился. Этого каждый может добиться, нужно только дисциплинировать свой ум, и тело будет поклоняться ему. За усердие он теперь награжден по достоинству. Умереть? Пожалуйста! Для всех он может казаться трупом, но для себя-то он жив. У жизни ведь нет цены, поэтому расставаться с нею он не собирается. Единственное, ради чего он готов пожертвовать собственной жизнью, — царство вечной жизни людей. Не теперь, это придет.

Если на этой планете и есть самая безжизненная точка, самая низкая, самая соленая и самая трудная для жизни — это море моей страны, Мертвое море...

— Ри,— произносит он, врываясь в дом так стремительно, словно там пылает пожар,— Рия, здравствуй!

После сорока дней поста и искушений сатаны он не может себе представить, на кого он похож. Но сил у него достаточно, чтобы взять Рию на руки и целуя, целуя, целуя до слез донести до постели.

— Господи, какой ты лохматый!

— Ты уж извини,— шепчет он, дрожа от нетерпения,— ты уж извини...

Какие-то тесемки или застёжки платья, прячущие от него его Рию, он просто отрывает с мясом, и готов и платье разорвать на кусочки, если оно хоть на секунду будет препятствовать его желанию.

— Ты уж извини...

Потом он рассказывает. Он считает, говорит он, что откладывать дальше некуда! Да, некуда!.. Что ареной своих возжеланных свершений он избрал человечество. Он наставит сетей и силков, нароет ям и, играя на флейте несвершенных желаний, заманит заблудшие души, каждой обещающая прямики вечности.

Рия не все понимает из сказанного, у нее множество вопросов:

— И что ты теперь собираешься делать?

Жаль, что нет зеркала и она не может видеть себя такой...

— Какой?

Ему кажется, что Рие уже не выбраться из его западни блаженств.

— Ты меня понимаешь?

Рия кивает.

— Не мир пришел я принести, но меч, пони-

маешь?

Рия кивает.

— Тебе нужно отдохнуть,— говорит она.

Человечество, говорит он, это как раз те подмостки, где он может воплотить свои замыслы.

И он не уходит с арены, он выбирает большее — смерть.

Потом галлюцинации проходят.

Теперь я знаю: побеждает самообладание и вера... Камень на камень... Изю дня в день, изю дня в день...

Если бы я через сотню лет принялся снова проповедовать свои истины, это не дало бы ничего нового. Даже сейчас мне не приходит в голову на этот счет никаких идей. То, о чем я так долго рассказывал теперь, нагоняет на меня скуку. Скажем, эта история с сокровищами на земле, где моль и ржа истребляют и где воры подкапывают и крадут. Я и через две тысячи лет скажу всем: собирайте их не на земле, а на небе. Я понимаю, что есть слова, над которыми время не властно. Поэтому и не позволяю себе никаких начинаний, иначе грозит опасность повториться.

Удивительно, что из всего сказанного я не написал ни единой строчки. Во всяком случае, никто не может похвастать тем, что знает мой почерк. Не помню, видела ли Рия когда-нибудь мои каракули. Ей иногда кажется, что я говорю так, будто бы обо всем все знаю.

— И ты утверждаешь, что там,— она кивает головой на небо,— нас ждут неземные радости?

— Конечно же! Ты только подумай...

— Там — ничего нет! Почему ты не спрашиваешь, где я была?

Я люблю ее, поэтому и не спрашиваю. Чтобы истребить ненужные подозрения, я отпускаю какую-нибудь шуточку, подавляя в себе всякое любопытство насчет ее позднего возвращения. Каждому, кто может видеть, ясно, что сейчас она очень счастлива. Это вижу и я. Особенно в те минуты, когда хочу рассказать ей о будущем, нашем будущем, которое перечеркивает нашу любовь. Такое будущее ее не совсем устраивает. Она делает вид, что злится. На фоне счастья это выглядит немножко смешно: я-то знаю, чего ей стоит не выставить напоказ свое счастье.

— Ты только представь себе,— продолжаю я,— только вообрази, что там...

— Да ты у нас еще и поэт!..

Моя попытка рассказать Рие о своих планах терпит полный провал. А что тут поделаешь? Ничего.

Итак — никаких начинаний.

Г Л А В А 12

Наконец, свадьба.

Это трудно и требует напряжения. К Рие невозможно пробиться. От нее невозможно отвести глаза. Длинностебельные розы в высоких вазах, в длиношеих кувшинах вина, гости, гости... Я — жених. Я стою и, счастливый, скучаю. Рия в свадебном платье кажется ангелом. Легкий, как птичий пух, белый шелк, кружева, оборочки... Воздух пропитан ароматом счастья. Свадьба с размахом, тосты, смех. Я не только жених, я — и царь и, поскольку я царь, то и свадьба царская. В саду танцы, женщины в нарядных платьях, много детей, которые носятся, как угорелые из конца в конец, визжа и радуясь...

Я стою и, счастливый, скучаю.

На столах свечи, столы завалены праздничными яствами. Чего тут только нет! На стенах — факелы, которые горят днем и ночью, и днем, и потом снова ночью... Ножи сверкают, как летающие рыбки на солнце.

Я только что вручил Рие подарок — свадебный жемчуг, белую нитку нежных бусинок, которая теперь украшает ее точеную шею. Я не знаю, о чем говорить, только улыбаюсь. Я люблю Рию с детства, люблю бесконечно. Так любить могут только сумасшедшие. Или святые. Мне кажется: я — сумасшедший. Иногда моя любовь меня пугает.

Звон хрустала, сверкание золотых кубков, в которых, пенясь, кипит густое вино.

Белая фата, о которой Рия так долго мечтала, как сотканная из снежинок корона, под которой светятся счастьем две лазурных звезды — глаза Ри. Они завораживают меня своим сиянием, эти глаза. Все слова, которыми можно выразить восхищение Рией, сказаны, сказаны давно. А новых человечество еще не придумало. Я молод, здоров, пришло время жениться, и Рия мне в этом счастье не отказывает. Мы самая счастливая пара на свете.

Мне все-таки удастся пробиться к ней.

— Ты — умопомрачительная женщина, — шепчу я ей на ухо, — просто чудо.

— Я знаю.

Мы танцуем.

Ее платье в танце — как белая грива. Мы впервые танцуем на виду... Вообще впервые. На собственной свадьбе, на глазах у всех, кто любит нас нашим счастьем. Вообще, все, что с нами происходит, происходит впервые. Мы, действительно, нежная пара, донельзя нежная и не стыдимся показать это гостям. Жених и невеста, жених и невеста... Сказочные слова. Я не только жених, я еще и царь. Потому-то так весело искрится вино и курится фимиам. И народ мой весел —

я хороший царь. Много музыки, смеха, слез... Слез умиления. Я, правда, искренне огорчен, что не явился наш юный друг, который без ума от Ри. Его любовь к ней безмерна и чиста, но я не в силах ему помочь: Рия — моя. Моя невеста и теперь жена. Царица. Это признает каждый, кто может видеть. Даже немые обретают речь, глядя на нее.

Мы танцуем, все еще длится ночь, мы танцуем...

А вот и первый луч юного солнца. Как все вокруг засияло, засветилось красками. Даже красная набедренная повязка обрадовалась этим лучам — забила на ветру, затрепетала.

Но, видимо, этот смелый луч, едва пробившись к земле, тут же испугался: такого скопления людей, такой свирепой несправедливости небо еще не видело...

И опять мрак хамзина поглотил землю.

Сколько прошло времени с начала этого пира, я не знаю. Когда Рия рядом, время останавливается. К утру, конечно, мы выбиваемся из сил, и с первыми лучами солнца я уношу ее в наши покои. На руках. Царицу. Под восторженные крики гостей. Даже первосвященник, хлопая в ладоши, завидует мне. Я вижу, как зависть сочится из его мудрых прищуренных черных глаз тихим светом воспоминаний. А кто не завидует?

Таких не сыщешь, призвав на помощь даже солнце, которое вот уже пятый день подряд, просыпаясь, провожает нас в ночь любви.

Или уже шестой?

Итак, свадьба! Она остается за дверями, которые слуги плотно прикрывают, как только мы с Рией (она у меня на руках), проскальзываем в наши покои. Одна дверь, другая, третья... Я только подмигиваю слугам, улыбаясь, и они подмигивают мне в ответ, прыскавая игривым смешком. И, пока дверь еще не прикрыта, провожают нас завистливыми, я знаю, добродушными взглядами. Я чувствую это кожей спины, а Рия, вручив мне славную легкую тяжесть своего тельца, обвив причудливой лозой своих ревнивых рук мою шею, тянется к моим губам с поцелуем. Я целую ее, целую, целую и, целуя, укладываю на наше брачное ложе, целуя и целуя. И теперь только мы на всем свете, только мы, двое, одни, царь с царицей, супруги, любовники. Уединясь в глубине покоев, тайне за закрытыми дверями, сбежав от собственного народа и позолоты всеобщего торжества, мы приступаем к любви. Приступаем, это, конечно, громко сказано. Мы просто любим друг друга, ликуя и паря над миром, любовники божьей милостью. Потом засыпаем.

Мои мысли беспомощно бьются, ибо я до сих

пор не уверен в будущем. Мало как обернется дело и куда повернет колесо истории. Небольшая передышка кончилась, и они снова принимаются за свое. Чего они еще от меня хотят? Ах, ноги... Сначала длинным железным стержнем мне протыкают ахиллово сухожилие правой ноги, затем то же проделывают с левой. Нанизывают ноги, как мясо на шампур. И снова стук молотка растревожил толпу. Какое-то время я еще пытался удерживать свое тело, борясь с собственным весом усилием мышц. Даже перед палачами хочется выглядеть достойно. Но усталость берет свое, и мышцы больше не желают подчиняться воле. Приходится и с этим смириться. Бессилие бесит, но выхода другого нет.

Проходит неделя. Я вижу это по улыбающемуся рогу луны, который бесцеремонно заглядывает в наши покои, чтобы напомнить, что время не остановилось. А что нужно куда-то спешить? Еще чего! Свадьба на то и свадьба, чтобы сделать передышку в марше по жизни, думаю я, приподнявшись на локте и целуя атласное плечико Ри. Господи, как же она прекрасна! Золотой рог это тоже понимает и прячется в облачко, чтобы не будить нашу тайну. Рия еще спит, что ей снится? Мне тоже не хочется ее будить, но люди уже встревожены. Я слышу, как за окном не поют песен, как не льется в кружки вино, не бьется посуда. Нет музыки! И это на царской свадьбе?!

Риечка, пора, моя дорогая, показаться народу. Уж если ты стала царицей... Где же твоя фата?

— Почему ты не спишь?

Даже звуки флейты не могут сравниться с ее голосом.

— Родная моя,— произношу я,— здравствуй!

А она вдруг вскакивает, как крик, резко сдергивает с меня тень простынного шелка и, разрушив мои мысли о народе, набрасывается на меня, как львица, нежная кошечка, чтобы снова и снова терзать мою отдохнувшую плоть.

— Слушай, Ри,— пытаюсь я утихомирить ее,— там люди...

Ей нет дела до людей. Новый поцелуй запечатывает мне рот и слышны только ее стоны и шумное горячее дыхание, иногда скрип жемчужных зубов и тревожный шепот испуганных простыней...

Потом — тишина.

Мир спокоен и тих, но ароматом тревоги уже повело с улицы. Видимо, нравы моего дома смущают народ. Нужно вставать и идти. Это — царское дело. Выглянуть в окно?

— Эгей,— кричу я, выпав из окна по пояс,— люди!

И машу рукой.

Этого приветственного знака достаточно, чтобы снова грохнула музыка. Посходили с ума барабаны, снопы синих искр растерзали мрак сумерек. Свадьба, свадьба! Снова пир горой, продолжается жизнь...

— Что случилось,— всполошилась Рия, подойдя к окну,— что там?

Там — жизнь.

— Ладно,— произносит она,— идем к ним. Где моя фата?

Теперь много хлопот доставляют и плечи. Суставы выворочены и, кажется, скоро кости ползут наружу. Они угловато выпирают, как поленья, и я, вероятно, напоминаю мешок с костями. Может быть, зря я отказался выпить болтушку из вина с миром, которую они мне предлагали? Боюсь быть одурманенным. Нужно терпеть.

Искушение свадьбой — что может быть более жестоким. Это удар ниже пояса.

Г Л А В А 13

Звон кинутых в медный шлем игральных костей приоткрывает мне веки. Жребий брошен. И кровавые руки палачей бесстыдно делят одежды, которые еще хранят тепло моего тела. Кому-то достанется плащ, кому-то пояс. Я вижу, как косится на мои сандалии этот коротышка, который, оступившись, чуть-было не уронил крест. Ему нравятся мои мягкие кожаные шлепанцы, которые я надел к празднику. Царская обувь. Головной платок достается толстяку. Он тут же снимает шлем и набрасывает платок на голову. Воин в платке — потешное зрелище. Их четверо, поэтому хитон необходимо тоже разыграть. Не драть же его на части. Снова медный звон раздастся у моих ног. Эта льняная рубаха дорога мне, как дар. Сотканая дорогими мильми руками ниточка к ниточке, она пропитана нежностью и заботой. Дар высокой любви, предназначенный для меня, комкают чужие грубые руки, на которых еще не высохла моя кровь.

— Господи,— произношу я,— прости им, ведь не ведают, что творят.

Вряд ли они, занятые дележкой, слышат эти слова. Вряд ли их слышит и приунывшая толпа, которой наскучило переминаясь с ноги на ногу в ожидании дальнейших событий. Они вдруг осознают, что все, чего они так жадно жаждали, уже произошло. Ждать больше нечего. Видимо, их это разочаровывает и они начинают потихоньку расплзаться. Потом они придумают мои первые слова, которые я произнес с креста. Те из них, кто позже и позадиристей, идут ко мне, злословя и сверкая глазами, крича своими рыбьими ртами:

— Эй, ты, разрушитель храма, как тебе там?

Вопрос задан, как издевка, без всякой надежды получить ответ.

Но раз уж вопрос задан...

— Ничего,— произношу я,— только улыбаться больно.

Так, значит, все это мне только привиделось?! И то, что я царь, и Рия — царица, и наша свадьба с белой фатой (Господи, как она Рие к лицу!), и танцовщица со своим белокурым другом, и горящие факелы на стенах... Надо же! Лишь на долю секунды я прикрыл глаза — и такое произошло. Оказывается, и свадьба не наша, и фата на невесте съехала на бок. И невеста — не Рия...

Теперь я прислушиваюсь: гремит музыка и горланят песни, и радость, и смех... Свадьба есть свадьба, и она продолжается.

— Разве нет вина?!

— Нет вина?

— Нет вина!

Эти крики заглушают музыку. Похоже, что винные запасы хозяев исчерпаны, и они застигнуты этим роковым сообщением, как преступник окриком. Без вина и свадьба — не свадьба, это ясно каждому.

— А в кувшинах — там, у стены?

— Только вода...

Разочарованию гостей нет предела. Даже у музыкантов опустили руки и завяли глаза. Без вина какая ж музыка? Тишина. И вот в этой тишине, когда празднику, кажется, нет спасенья, и жених как-то сник, и потухла невеста, я берусь воскресить царство счастья и смеха, радости и всеобщего веселья.

— Там вино,— произношу я, как только можно тихо, но так, чтобы это слышали даже глухие. Мой указательный палец, проткнув пространство, направлен в сторону кувшинов, где обнаружилась только вода.

— Там... вода...

Чей-то робкий голосок вплетается в скуку свадьбы.

Все притихли и смотрят на меня с любопытством.

— Вода, я же знаю.

Фома неверующий!

— Иди, пригуби,— говорю я,— и поверишь.

Он медленно встает из-за стола и, скривив лицо в пренебрежительной улыбке, так, чтобы все прониклись его недовольством, чуть передвигая ноги, направляется к стене. Все ждут, подталкивая его своими взглядами: ну-ка, скажи!

И вот он останавливается у стены, берет кружку и, зачерпнув из кувшина, отпивает глоток. Фома. Ну, так что там у тебя в кружке, вода?

Первосортнейшее вино! Одного глотка ему мало, он отпивает еще.

— Вино...— шепчут его губы, и шепот этот громче раскатов грома. Но еще выразительнее его глаза. Не веривший еще секунду назад, своими вытаращенными рачьими глазами, он требует теперь веры у всех окаменевших гостей. Проходит секунда, затем еще, затем у каменных статуй оживают глаза, и первые робкие шевеления дрожью прокатываются по каждому телу: чудо? Не верим. Какое же это чудо? Разве вы не хотите вина? Конечно, чудо! Разве кто-нибудь из вас на такое способен?

Они облепили кувшины, как осы сироп. Опрокидывая кружки с обезумевшими взглядами, они причмокивают губами, облизывая их языком, пританцовывая и совсем позабыв о свадьбе. Ополумели. Верить или не верить — вопрос еще так не стоит, но какие у них блаженные лица! Ни за что не поверю, что они смогут поверить.

Пляска полоумных длится еще какое-то время, затем кто-то осознает происшедшее,— и все они просто замирают на месте: чудо! А вы как думали? И теперь, глядя в их ясные протрезвевшие очи, и я верю, что они верят. Эта вера не только в чудо, эта вера в меня. Наполненный до краев сосуд преподносят и мне: не веришь? Попробуй! Чтобы развеять и мои сомнения.

Негодую и насмехаясь, пуча черные глаза и надывая щетки, они плюются. Затем скалят белые зубы, тыкая в меня указательными пальцами, похотывают и, пыля сандалиями, уходят. Кто-то оборачивается на ходу, кто-то произносит:

— Жалкой смертью кончил презренную жизнь. Так могут думать только слепые.

— Жалкой смертью кончил великую жизнь.

Неужели кому-то удалось оценить величие моей жизни? И она ведь не кончена, только начинается. Порой меня раздражает такое непонимание, а иной раз все выглядит просто смешно.

Среди этого хора укоров и ненависти я различаю нитье гиены:

— Если ты мессия, спаси себя и нас.

Будь он поближе, он бы укусил меня. Но он, как и я, завис слева на кресте чуть поменьше моего и, вероятно, испытывает те же муки. И будущее его не радует. У него его просто нет. Висящий по правую руку тоже не молчит:

— Или Бога ты не боишься, когда сам осужден на то же?

Видеть друг друга они не могут и ведут перепалку на слух, так сказать, сквозь меня. Теперь он обращается ко мне:

— Помяни меня, когда придешь в царствие твое.

Помяну, конечно. Но сейчас ему нужны слова утешения.

— *Дерзай!*

Я говорю это и ему и миру, уже разделенному мною надвое. Как ад и рай. Я уже вижу это, я ведь не слепой. Бывает, что тень сомнения в правильности моего выбора затемняет мой мозг, но лишь на долю секунды. Ведь я обошел полмира в поисках истины и, кажется, нашел ее. Здесь, на кресте. Поэтому смело могу повторить:

— *Истинно говорю тебе,— дерзай!*

Кому-то понадобилось исподтишка запустить в меня камнем. Никто на это не обратил внимания, а у меня заныло в груди: сколько же у них еще ненависти. Надо же! Их разочарование бесконечно. Такого конца никто не ждал.

Я ловлю себя на мысли, что с того самого момента, когда я, будучи пригвожден к кресту, впервые увидел эти большие черные печальные, уставшие от немого крика родные глаза, эти чистые родники глубокой скорби и муки, с этой самой минуты я ни на йоту не усомнился в верности своих поступков.

Такое не забывается:

— Я люблю тебя, слышишь, слышишь?.. Знаешь, как я тебя люблю!

— Как?

— Ну, знаешь...

— Как?

— Люблю так, что...

— Что такое любовь, расскажи...

— Любовь... Любовь это... Понимаешь...

— Да...

— Это такое редкое, понимаешь...

— Да...

— Такое сладостное...

— Да, да... Говори...

— Любовь это такое редкое сочетание... такой вечный праздник... для двоих, понимаешь...

— Я понимаю... Говори, говори... Твои слова теснят мне грудь...

Господи, как светятся счастьем ее глаза!

Такое не забывается...

Такое — не забывается! И, как все настоящее, не умирает.

Рия никогда не теряла голову при блеске драгоценностей и вдруг началось такое...

— Что у тебя за странная тяга — прозябать в нищете? Разве тебе доставляет удовольствие не иметь в доме элементарных...

— Знаешь,— говорю я,— для меня и так слишком много того, что у меня есть. И то, что мне надо, у меня всегда под рукой.

Я, и правда, не готов потеть ради какого-то там недостатка. У меня ведь всего полно! Я богат и

своей нищетой.

— ...а мне все-таки удалось вытянуть того парня с инсультом...

— Слушай, как ты ко мне относишься!?

— Я не отношусь к тебе, я люблю тебя...

Не прощаясь, Рия уходит.

Снова что-то не то сказал.

Г Л А В А 27

Как-то вдруг сгустились тучи, почернел горизонт. Неужели я так долго был в беспмятстве, что не заметил наступления вечера? Или это боль прикрыла мне веки?

Ее идея о строительстве собственного дома, в котором мы сможем жить вместе, наконец вместе, приводит меня в восторг. Теперь у Рии земля просто горит под ногами, ее невозможно удержать, она выбирает место то на берегу реки, то у моря, а то где-нибудь у подножья горы или даже на самой вершине, чтобы мир, говорит она, был перед нами, как на ладони, и мы могли бы первыми встречать восход и любоваться закатом. А потолки будут, мечтает она, высокими, комнаты просторные с большими окнами на восток, чтобы дети наши каждое утро, просыпаясь, шептались с солнцем, и полы будут из ливанского кедра, у тебя будет отдельная комната, настаивает она, чтобы ты мог спокойно заниматься своими важными делами, а спать будем вместе-е, наконец вместе! восклицает она, да, наконец, и каждый день я буду кормить тебя чем-нибудь вкусным, скажем, копченой курицей или дичью, или жареной рыбой, и вино будем пить красное или белое, какое пожелаешь, из нашего подвала, а потом, ты будешь, она закрывает глаза и улыбается, ты будешь нести меня на руках в спальню, нашу розовую спальню, и мы с тобой...

Ее можно слушать целый день и всю ночь, бесконечно... Когда ее глаза переполнены мечтой о счастье, о собственном доме, или, скажем, о детях, наших детях, чьи голоса вот-вот зазвонят в этом доме, слезы радости крохотными бусинками вызревают в уголках этих дивных глаз и мне тоже трудно удержать себя от слез. И вот мы уже плачем вместе.

Вскоре я уже таскаю песок, цемент, скоблю стены, долблю всякие там бороздки и канавки, теша себя надеждой на скорое новоселье, тешу стояки и планки, нужна глина, и я рою ее в каком-то рву, тужусь, тащу... Проблема с водой разрешается легко, а вот, чтобы добыть гвозди, приходится подсуетиться, дверные ручки ждут уже своего часа, вот только двери установят, и ручки уже тут как тут, очень тяжеловесной оказалась входная дверь, зато прочность и надеж-

ность ее не вызывают теперь сомнений. А вот что делать с купальней — это пока вопрос. И какие нужны унитазы — розовые или бежевые, может быть, кремовые или бирюзовые, итальянский фаянс или греческий?.. Пока нам очень нелегко выбрать цвет керамики, на которой ведь тоже нужно оставить свой след в истории. И вообще вопросов — рой!

Проходит неделя...

Куда девать весь этот строительный мусор?! Я сгребаю его руками, пакую в корзины и таскаю их на свалку одна за одной, одна за одной... До вечера, до ночи. А рано утром привозят вьюки с камнями, которые пойдут на простенок. Не покладая рук, я таскаю их в дом, аккуратненько складываю и мчусь уже за досками. Не покладая ног.

— Ты не устал? Отдохни.

— Не-а...

Строительство идет полным ходом, и Рия вне себя от счастья. Нарядившись в легкое цветастое платьице, она сама принимает решения и выглядит невестой. Она ни в чем мне не доверяет. И то я делаю не так, и это. Она вооружается мастерком и сама кладет стену, затем заставляет меня развалить ее и снова кладет. Ей не нравится, как я прорубил канавку в стене.

— Вот смотри,— поучает она,— и ударяет себя молотком по пальчику. Я бросаюсь было ей на помощь, но из глаз ее летят искры.

Приходит лето.

— Я хочу чуда, малыш, удиви меня!

— Ладно...

Целыми днями мы заняты стройкой, а вечером обо всем забываем, бросаемся в объятия друг друга, а утром все начинается снова.

— Ты не забыл заказать эти штучки...

— Не забыл.

— Разве ты не видишь, что рейка кривая, замени ее.

— Угу.

Ею нельзя не восхищаться.

— Зачем же ты метешь?! Я только что выбелила стену.

— Извини.

— Какой ты бестолковый.

Это правда.

— Слушай, оставь окно в покое, я сама...

Ее невозможно не любить.

— И откуда у тебя только руки растут?..

Я только смотрю на нее, любясь, молчу виновато.

Проходит лето. К осени становится ясно, что к зимней прохладе нам не удастся поселиться в новом доме. Вечерами Рия теперь молчалива.

Мои слова не производят на нее впечатления, а ласки, я понимаю, просто неуместны. Глаза, ее большие красивые дивные родные глаза — непостижимая лазурь! — полны бездонной печали, милые плечи сникли и, кажется, что и сама жизнь оставила это славное молодое тело.

— Ришечка...

— Уйду...

— Послушай,— говорю я,— послушай, родная моя, я ведь не могу больше...

— Все могут, все могут, а ты...

Рия разочарована.

Моя попытка вдохнуть в нее жизнь безуспешна, к тому же я не нахожу возможности, просто ума не приложу, как нам помочь в нашем горе. Был бы я Богом, не задумываясь подарил бы ей этот мир, а был бы царем — выстроил дворец или замок, или даже башню на краю утеса. Из мрамора! Или хрустала. А так я только строю планы на будущее, в котором не нахожу места нашему замку. Понятно ведь, что, когда дом построен...

— ... и ты ведь не хуже моего знаешь,— говорю я,— в этом нет никакого секрета, что когда дом построен, в него потихоньку входит, словно боясь чего-то, оглядываясь и таясь, чуть вздрагивая и замирая, то и дело озираясь и как бы шутя, на цыпочках, как вор, но настойчиво и неустанно, цепляясь за какие-то там зацепки, чуть шурша подолом и даже всхлипывая, подшмыгивая себе носом и, наверняка со слезами горечи на глазах, но напористо и неустанно, почти бесшумно, как вор, но смело и уверенно, крадя неслышные звуки собственных шагов и приглушая биение собственного сердца, но не робко, а удивительно смело, как движение клинка...

Когда дом построен, в него входит смерть. Понимаешь?..

Она не понимает.

— Как так «входит смерть»?

— Ага,— говорю я,— вползает гадюкой...

Она не понимает, смотрит на меня своим ясными, как у ребенка глазами и не понимает. И я снова рассказываю:

— ... ты ведь не можешь не знать,— говорю я,— что не нужно собирать себе сокровищ на земле, где моль и ржа истребляют и где воры подкапывают и крадут. Нужно собирать их не на земле, а на небе, ты знаешь...

— Да, знаю...

И плачет.

Я не утешаю ее и не рассказываю, что прежде, чем строить на этой суровой земле какой-то там дом или замок, или даже храм, этот храм нужно, хорошенько попотев, выстроить в собственной душе. Чтобы он был вечен...

Я хочу, чтобы она восторгалась мной, **137** моим домом, мной, а не зеркалами и унитазами, мной, а не поясами и браслетами, которые вызывают зависть толпы, мной, а не мишурой жизни...

Я не рассказываю, она это и сама знает.

РЕЦЕНЗІЇ

**ВАСКОВСЬКИЙ Р.Ю.
ІСТОРІЯ І ПОЛІТИКА**

(рецензія на монографію В.Ф.Солдатенко
«Українська революція. Історичний
нарис». — К.: «Либідь», 1999)

«Історія — повія влади». Цей розхожий вислів, мабуть, доводилося чути кожному з нас. Особливо він набув поширення у 90-і рр. ХХ ст. у зв'язку з появою чималої кількості видань, які кардинально по-новому аніж радянська історіографія подають події вітчизняної історії. Природно, постає питання: котра з двох версій останньої відповідає правді, і чи не є відмінне (а часом цілком протилежне) трактування здебільшого відомих фактів звичайним пристосуванням до мінливої політичної кон'юнктури, запобіганням перед «сильними мира сего»?

Мусимо констатувати, що дійсно, нерідко зараз історична наука, справді наукові дослідження підміняються заполітизованою, відверто низькопробною літературою. Певною мірою це пояснюється відсутністю (а разом з тим — і нагальною потребою створення) державної ідеології, творчим пошуком і необхідністю відновлення історичної правди. Проте, по суті, відбувається підміна історії політикою.

Звичайно, історіку, як і кожній людині властиво помилятися. Водночас, відтворюючи історичні події, описуючи мету й ідеали, за які йшла боротьба у минулому, він не повинен, за влучним висловлюванням Л.Біласа, «використовувати історичні джерела як резервуар, у якому можна вишукувати лише те, що корисне для його намірів, і замовчувати свідчення, котрі йому не на руку». У протилежному випадку справжня історія перетвориться хіба що на політичний памфлет.

Отже факт залишається фактом: серед величезної маси друкованої літератури лише незначний її відсоток має всі ознаки фаховості та науковості. До таких слід віднести і монографію «Українська революція. Історичний нарис», видану в Києві у видавництві «Либідь» 1999 року. Її автором є завідувач відділу етнографічних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної Академії наук України, доктор історичних наук, професор В.Ф.Солдатенко.

Валерій Федорович займається науковою роботою близько тридцяти років. На його рахунку — більше 150 праць, присвячених безпосередньо різним аспектам революційних подій в Україні 1917-1920 рр. Останнім часом приділяв увагу проблемам державотворення даного періоду, аналізу питань, пов'язаних з дефініцією та наповненням терміну «Українська революція». Запропонована монографія чималою мірою є продовженням і узагальненням двох праць автора «Українська революція: концепція та історіографія» й «Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.)».

У книзі відтворено панорамну картину явищ буремної доби 1917-1920 років, етапу, коли наша країна отримала шанс на розбудову власної держави. Дослідником розроблено кри-

*Васковський Ростислав
Юрійович — старший
викладач кафедри
загальноправових
дисциплін
Дніпропетровського
юридичного інституту
МВС України*

терії періодизації досліджуваного періоду, з'ясовано причини, характер і мету боротьби, розкрито її значення та уроки.

В.Солдатенко фактично першим у вітчизняній історіографії поставив (і, на наш погляд, досить вдало розв'язав) завдання комплексно проаналізувати концепцію Української революції, дати їй виважену оцінку. Це зроблено на основі першоджерел — праць ідеологів тогочасного визвольного руху, документів політичних партій і організацій, матеріалів періодичної преси, крізь призму творчого спадку активних діячів революції — Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Дмитра Дорошенка, Павла Христюка, Ісаака Мазепи та ін. Останнє видається особливо цінним через те, що чимала частина цих праць так і не була перевидана в Україні, а отже є недоступною для більшості наших співвітчизників. Тим часом саме роботи вказаних дослідників продовжують залишатися незмінними дороговказами для розуміння й оцінки такого складного та багатогранного суспільно-політичного феномена як Українська революція.

Монографія складається з двадцяти одного розділу (загальним обсягом майже тисячу сторінок) та висвітлює різні сторони й аспекти політичного життя українства, хронологічно охоплюючи час від повалення російського царату в лютому 1917 р. до моменту залишення армією УНР українських теренів у листопаді 1920 р. При цьому слід відзначити критичне ставлення В.Солдатенка до деяких тез і висновків сучасної історичної науки (як-от, наприклад, щодо прогресивності та революційної сутності геть-

манського режиму Павла Скоропадського, абсолютизації державотворчих тенденцій у діяльності українських урядів доби революції за рахунок нехтування соціальними важелями, окремого розгляду політичної історії двох українських республік — УНР і ЗУНР — після їх об'єднання у січні 1919 року, нівелювання зв'язку Української революції з загальноросійською і т. ін.). Висунення контраргументів відбувається не шляхом огульної критики з обвинуваченням у псевдонауковості, а через залучення широкого кола документальних джерел.

Шанувальників історії ріднокраю безумовно цікавитимуть події, що відбувалися в окреслений період на Катеринославщині. Книга містить окремі уступи та свідчення про віче у нашому місті солдатів-українців 228-го запасного піхотного полку (с. 220), діяльність у Катеринославській губернії загонів «Вільного козацтва» (с. 293-294, 537) і Червоної гвардії (с. 315), ситуацію з сердюцьким ім. отамана Орлика полком у Катеринославі у грудні 1917 р. (с. 375), розміри вивезених з міста до Радянської Росії матеріальних цінностей (с. 527) тощо. Крім того, широко цитується праця відомого громадського і політичного діяча УНР Ісаака Мазепи «Україна в огні і бурі революції (1917-1921)», котрий до початку 1919 року мешкав у нашому місті, був активним членом Катеринославського комітету УСДРП і залишив по собі опис багатьох важливих подій, що мали місце на Катеринославщині напередодні та у перші два роки революції.

Отже, завершуючи коротенький огляд фундаментального твору В.Ф.Солдатенка «Українська революція. Історичний нарис», можна сміливо стверджувати, що його поява є значним внеском у розвиток вітчизняної історичної науки, суттєвим кроком для позбавлення її від ідеологічних нашарувань. Поза всяким сумнівом, дана робота займе належне місце на столі кожного, хто цікавиться історією України, а особливо чи не найбільш суперечливого етапу — доби 1917-1920 років.

ABSTRACTS

HISTORY OF UKRAINE

Udod O.A. Institutions of Historical Science in Ukraine in 1920-30th and its Influence on the Traditional Spiritual Values of the Ukrainian People

Olijnyk M.M. Influence of the Modifications of State Taxation Policy on Development Private, Lease and Cottage Industry in the Ukraine 1921-1929

Sarychev V. I. "Military-communistic" Paradigm of the Grain Purchases Policy in 1927 -1929 in Ukraine and it's Sequences

The article is dedicated to consideration of the Soviet Administration's main lines of policy in attitude to the village farms and the problems of grain purchases in time of total collectivization. It's granted the data about changes in the agrarian sector like the sequences of agrarian reforms.

Pidlisna L.S. Problems of Cultural Development of the Independent Ukraine: Place and Role of the Historical and Cultural Memorial

An Article is devoted to one of the problem connected with the development of Ukrainian cultural and historical monuments. Place and role of cultural and historical monuments are considered on the base of negative and positive experience of researches in this area. Having got conclusions and propositions on the base of preliminary work may be used as in scientific – and research work as in practice.

PROBLEMS OF SOCIOLOGY

Gorodjanenko V.G. Subject Area, Object and Functions of the History of Sociology

The article deals with the problems of the history of sociology as a science. Subject area, object and functions of this branch of sociological knowledge were defended. Stages of development and study of the history of sociology were defended.

Patrushev V.I. Organized Potential of the Local Authority

The article reveals the concept of municipal institutions development. The technology of organization culture forming, which takes place as a result of local authorities' is analyzed here. The article proves that its basis his to be put in early period of personal development. It results in necessity to make changes in the leaning process in educational institutions.

Lypovskaya N.A. Dynamic of Religiosity of the Ukrainian Population within the Conditions of Social Transformation

The article is dedicated to the investigation of religiosity of the Ukrainian population in the modern conditions basing on the results. Of the sociological research conducted by the Dnipropetrovsk branch of the State Administration Academy attached to the President of Ukraine in 1998 with the direct participation of the author.

Reshetnichenko A.V. Genesis of Social Administration

This article deals with the historically completed types of culture and types of social administration. There are new approaches to understanding of the nature of social administration

typology. We can see the extended characteristic of charismatic, authoritarian, ideological, bureaucratic, democratic and human types of administration.

Legeza S.V. Historiography of the History of Sociology: Possibilities of the Concrete Analyze of the Literature

The article deals with the problems of the historiography of the history of sociology. The principles and possibilities of the concrete analyze of the literature on the history of sociology are discussed.

Vyshnyakov V.M. Communicational Technologies in the Social Protection

In the given work the research problem of the communications technologies PR (public relations) in system of social protection of the Ukrainian population is set up. Also problem objective laws of social development of the Ukrainian society is studies. The modernization schemes PR-communications connections are presents in this article.

Gilun L.A. Commons and Peculiarities in Social Status of Two Main Student Ethnic Groups of Dniepropetrovsk

The article is devoted to the problem of student social status. It deals with peculiarities of different student ethnic groups.

Makarenko V.A. Main Reasons of Forming the New Conception of the Social Protection of the Ukrainian Population in Market Conditions

This article is about researching problems in the social protection area of the Ukrainian population. During the economic reforms, people need new conception of the social politic. In this report the author try to investigate the living conditions, social orientations, requirements of different categories of people, the change in social support of citizens of the Ukrainian society.

Udris N.S. Sociological Aspects of the Growing of Advertisement in Modern Ukrainian Society

The article deals with one of the problems of the present-day Ukrainian culture in the context of the transformation of social, political and economical institutions in the transmission period to democratic society. The specific features of advertising in the modern society and the role in the formation of culture are characterized in the article. The main tasks of the Ukrainian advertisement and the ways of its further development are defined.

MODERN OUTLOOK

Surmin Yu.P. Philosophy of Rubbish

The article deals with the major philosophical problems of the environmental aspects of development of the Ukrainian society. There is the formation of realization of nature of garbage and wastes, also there is strategy of stable ecological development. The program components of decision of this problem in the nearest future are proposed.

Glotov B.B. Philosophical and Methodological Basics of the Cultural and Civilizational of Being Ukrainian People

The article deals with the analysis of the cultural and civilizational position of the Ukrainians in the general world civilization and cultural development. There are aspects of the cooperation in cultural and historical development of Ukraine, such as national character, history

and particularities of the Ukrainian State building and the specific “fate” of the Ukrainians.

Navruzov Yu.V. Systematic Definition of Category “Gromada” (Community)

Based on the principles of system analysis, author try to indicate correct understanding of category “gromada” (community). Three points of view are used to describe this context: gromada as the primary element of social structure; gromada as the quantum of society and gromada as the subject of actions inside the society. Author gives arguments that the substance of category “gromada” is determined as the set of three essential characteristics: common values, civic activity and partnership.

UKRAINE IN MODERN WORLD

Shevtsov A.I., Yakovenko Yu.F. Information and Ukraine: View of Problem

Fast development of computer and information technologies, growth of mass-media influence on society development put the question of the government information safety.

Khilko M.I. Policy of Prevention Ecological Measures in Ukraine

It is written about concrete system of measures directed at the process of overgoing from the directions to “acceleration” of the science and technical progress to ideology of “surviving”. It is grounded that the main political course should combine decisions, which economically and technically are possible, socially desirable, and ecologically safety.

ECONOMY

Lapitskaya S.Yu. Analysis of the Bankruptcy Institution in Ukraine

The article deals with a topical problem of the present-day Ukraine economy – that of bankruptcy, as well as with application of the above-mentioned procedure to debtor-enterprises, which can be accounted for by many objective reasons. The financial state of enterprises is most affected by the crisis situation in the Ukrainian economy (drop in production, inflation, unfavorable market conditions, nonpayment crisis, shortage of investments, international competition, etc.). The factors facilitating the bankruptcy and menacing the stability include: political instability; incompleteness of legislation; scarce funding of science and technology; imperfection of pricing mechanism; mutual debts of enterprises.

The author emphasizes that a certain part of Ukrainian enterprises are potential insolvents. As it takes place, not only do individual managing entities fail, but also entire branches of the national economy are getting bankrupt. In connection with the above-mentioned, it has to be pointed out that Ukraine is in need of sanation measures to be applied to most enterprises. Besides, under the conditions of emerging market exchange relations, the governing role of the State as to shaping the relations of property is assuming a great significance.

Thus the results of analyzing this problem confirm the necessity for creation of the sanation institution which would reduce the negative impact of crisis, speed up the economic stabilization and improve the financial condition of enterprises.

Pryjmuk M.A. Bill of Exchange’s Circulation in the Ukraine

In time of independence of Ukraine soft fiscal and monetary policy were replaced by their rigid developments. Though it has resulted in some stabilization of economics but in it time has stipulated lack of money resources in circulation. It was filled by usage of new tools in one of which there was a bill of exchange and its varieties.

HELPING OF TEACHER

Mykhajlyuk O.V. Revolutional Events and Civil War in the Ukraine (1917-1920). A Fragment from Lecture Course “History of Ukraine”

SPIRITUAL WORLD

Kolotenko V.P. Chapters from the Novel “Give me the name”

Here the parts of the novel “Give me the name”, are presented devoted to the spiritual searches of Jesus Christ with their reflection in the modern life.

REVIEWS

Vaskovsky R.Yu. The History and the Policy: Review on the V.F.Soldatenko’s monograph “The Ukrainian Revolution. Historical Essay” (K.: “Lybid”, 1999)

The author based on reviewing V.F. Soldatenko’s monograph “The Ukrainian Revolution. Historical Essay” (Kiev: “Lybid”, 1999) ponders over modern tendencies to substitute real history by policy. Also, as an example, the work of famous investigator is analyzed, the main contents of it are showed.

ОГОЛОШУЄТЬСЯ КОНКУРС!

Виконком Дніпропетровської міської ради
Редакція науково-теоретичного та громадсько-політичного альманаху "Грані"
Дніпропетровський державний університет
Центр соціально-політичних досліджень

оголошують

I Дніпропетровський міський конкурс
на кращі наукові роботи молодих учених, аспірантів та студентів
у галузі суспільних та гуманітарних наук

***Інтеграція Української держави та українського суспільства в світову цивілізацію:
історичний досвід, тенденції, перспективи розвитку на порозі III тисячоліття***
філософія, історія, соціологія, політологія

**Розгляд конкурсних робіт розпочинається в листопаді 1999 р.
Переможці конкурсу будуть відзначені спеціальними дипломами
Найкращі наукові праці друкуватимуться протягом 1999-2000 рр. у альманаху
"Грані"**

Переможці конкурсу та їхні наукові керівники будуть відзначені спеціальними дипломами.

*Наукові праці дипломантів конкурсу будуть опубліковані протягом 1999-2000 рр. в **Науково-теоретичному та громадсько-політичному альманаху "ГРАНІ"**, внесеному до списку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних досліджень і перелік яких затверджує ВАК України.*

*Найкращі наукові праці також вийдуть друком окремим виданням як додаток **аі Альманаху "ГРАНІ"** в 2000 році.*

Учасник конкурсу має надати свої матеріали до редакції **Альманаху "ГРАНІ"**: дискету та два примірники роботи (за власним підписом) обсягом не більше одного друкованого аркуша (22-24 сторінки комп'ютерного набору через 1,5 інтервали, 14 шрифтом, 28-30 рядків на сторінці, 40 тис. знаків), необхідно також вказати своє прізвище, ім'я та по батькові, свій факультет, курс, навчальний заклад, прізвище наукового керівника (якщо є), контактний телефон. До роботи обов'язково додається переклад назви та анотації англійською та російською мовами.

Матеріали приймаються за адресою:
пр. К.Маркса, 75, к. 113 (з 9.00 до 12.00 та з 14.00 до 16.00).
Контактні телефони: 778-63-11, 744-62-78, 45-55-16

В ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ

науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах "Грані"

видається
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИМ ДЕРЖАВНИМ
УНІВЕРСИТЕТОМ та
ЦЕНТРОМ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
при підтримці
Дніпропетровської обласної державної
адміністрації і
Виконкому Дніпропетровської міської
ради

Альманах висвітлює головні напрямки державної політики, ґрунтовно викладає теоретичні засади розвитку українського суспільства, надає матеріали для організації систематичної просвітницької роботи на місцях, обговорює найактуальніші проблеми сучасності.

На протязі року в альманаху були опубліковані статті провідних вчених України та Дніпропетровської області, наукові роботи молодих вчених щодо історії, сучасності та перспектив розвитку нашої країни. Науковці Придніпровського регіону отримали можливість донести результати своїх досліджень до широкої аудиторії читачів, які цікавляться питаннями філософії, історії, політології, соціології. Це єдине в регіоні видання, яке у 1999 році здобуло **статут наукового фахового**, в якому можуть публікуватися основні результати дисертаційних досліджень.

У 2000 році додатково планується друк методичних, дидактичних та фактографічних матеріалів з найбільш дискусійних й актуальних питань по гуманітарним предметам за програмою середньої і вищої освіти.

Підписатися на альманах «Грані»
Ви зможете в усіх поштових відділеннях «Дніпропошти»

підписний індекс 41703

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології, релігієзнавства та державного управління.

Автор має надати свої матеріали до редакції:

* Дискету та примірник роботи (за власним підписом) обсягом 0,5-1,0 друкарського аркуша (22-24 сторінки комп'ютерного набору через 1,5 інтервали, 14 шрифтом, 28-30 рядків на сторінці).

* Необхідно також вказати своє прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посаду, вчене звання (якщо є) та контактний телефон.

* До роботи обов'язково додається переклад назви та анотації англійською та російською мовами.

Матеріали приймаються :

з 9⁰⁰-12⁰⁰ та з 14⁰⁰-16⁰⁰
за адресою: 49070, м.Дніпропетровськ пр. К.Маркса,
75,кім. 501
т.744-62-78, або висилаються поштою за вказаною адресою.

* Редакція постійно проводить конкурси на кращі наукові роботи студентів в галузі суспільних та гуманітарних наук. Переможці конкурсів відзначаються спеціальними дипломами.

* Найкращі наукові праці та інформаційно-довідкові дані вийдуть окремим виданням як додаток до альманаху «Грані».

* Матеріали альманаху допоможуть студентам усіх ВУЗів при підготовці до екзаменів з гуманітарних спеціальностей.

Підписатися на альманах «Грані»
Ви зможете в усіх поштових відділеннях «Дніпропошти»

підписний індекс 41703

Здано до набору 09.02.2000.
Підписано до друку 15.02.2000.
Зам. № 1 від 09.02.99.

Формат 60X84¹/₈
Бумага друкарська №2
Гарнитура Times

Друк офсетний
Тираж 500 прим.

Умовн.-друк. арк. 15,5
Обл.-вид. арк. 16,2

Видавництво «Грані», 49070, м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75,
Надруковано ПП «Ліра ЛТД», 49070, м.Дніпропетровськ, вул.Челюскіна, 1